

ISSN 2227-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 1 (260) СІЧЕНЬ

2013

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

№ 1 (260) січень 2013

Частина II

Засновано в лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
«Україніка наукова» (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 21 грудня 2012 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**

Заступники головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор **Бур'ян М. С.**,
доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.**,
доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.**,
доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.**,
доктор сільськогосподарських наук, професор **Конопля М. І.**,
доктор філологічних наук, професор **Синельникова Л. М.**,
доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії «Історичні науки»:

Члени редакційної колегії:

Головний редактор –
Бур'ян М. С., доктор
історичних наук, професор
Заступник
головного редактора –
Грицьких І. В.,
кандидат історичних наук,
доцент
Відповідальний
секретар –
Савенков В. В.,
кандидат історичних наук,
доцент

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор
Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор
Гіясов Т. Г., доктор історичних наук, професор
Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор
Дончевський Г. Н., доктор економічних наук, професор
Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор
Качараба С. П., доктор історичних наук, професор
Климов А. О., кандидат історичних наук, професор
Михальський І. С., доктор історичних наук, професор
Посохов С. И., доктор історичних наук, професор
Рєєнт О. П., доктор історичних наук, професор
Рубель В. А., доктор історичних наук, професор
Савенкова І. Ю., кандидат історичних наук, доцент
Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор
Хазанов А. М., доктор історичних наук, професор

Редакційні вимоги до технічного оформлення статей

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см ; верхній колонтитул — 1,25 см , нижній — 3,2 см .

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2013.

Статті у «Віснику» повинні бути розміщені за рубриками.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13 – 14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова «Список використаної літератури» або після слів «Список використаної літератури і примітки» (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 15 рядків (українською, російською) та 22 рядки англійською мовою із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора: (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. **Бурьян М. С.** Экспансия в эпоху глобализации: украинский вектор 5
2. **Волкова Є. С.** Британська та французька політика стосовно Османської імперії у 1831 – 1833 рр. 13
3. **Гончаренко Л. Л.** Колоніальна концепція Отто фон Бісмарка..... 20
4. **Грицьких І. В.** Пуерто-Ріко і проблема деколонізації: історія та сучасність (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)..... 28
5. **Ищенко В. В.** Развитие английских торговельных зв'язків в другій половині ХVІ століття: складування північно-східного шляху до країн Сходу..... 39
6. **Русаков К. А.** Австрийская дипломатия и греческий проект Екатерины II..... 46
7. **Скиба А. Ю.** Миссии Эдварда М. Хауза в Европе в 1913 – 1915 гг. 55
8. **Фалько С. А.** Становление военно-дипломатической службы Российской империи в Китае (1881 – 1894 гг.)..... 66
9. **Якименко Л. М.** Роль І. Алієва в підписанні «контракту століття» (1994)..... 75

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

10. **Гоков О. А.** К вопросу о личности третьего командира Персидской казачьей бригады..... 83
11. **Кокоско Ф. І.** Складність у висвітленні підходів щодо причин Другої світової війни..... 92

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

12. **Бойко В. В.** Развитие сільськогосподарського машинобудування в Таврійській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття..... 98
13. **Варенко В. М.** Інформаційна аналітика в Україні: необхідність впровадження, проблеми функціонування, перспективи розвитку..... 110
14. **Гузенко Ю. І.** До проблеми реконструкції зовнішнього вигляду та морехідних якостей запорозьких чайок кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. 117
15. **Єпик Л. І.** Реалізація більшовицької мовної політики як чинник трансформації політичної свідомості інтелігенції України у 20-і рр. ХХ ст. 122

16.	Романенко Т. В. Радянська преса в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939 – перша половина 1943 рр.).....	133
17.	Степанчук О. П. «Ревіндикаційно-полонізаційна» акція польського уряду в 1920 – 1930-х роках на Холмщині.....	144
18.	Сугак В. В. Тривалість робочого дня промислових робітників Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст.	154
19.	Федорченко О. В. Поштово-телеграфні ощадні каси Одеського поштово-телеграфного округу наприкінці XIX – на початку XX ст.	159

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

20.	Братусь І. В. Історичні аспекти шевченкознавчого поступу Богдана Лепкого.....	165
21.	Зеленцова С. М. Матеріали Губернських жандармських управлінь та охоронних відділків як джерело з історії анархізму в Україні (1903 – 1914 рр.).....	171
22.	Турянська О. Ф. Проблема способів пізнання історії у науковій літературі.....	178
23.	Хрящевська Л. М. Джерела формування етнографічного колекційного фонду музеїв Південної України першої половини XIX ст.	188
	Відомості про авторів.....	195

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327.2 (73:477)

М. С. Бурьян

ЭКСПАНСИЯ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: УКРАИНСКИЙ ВЕКТОР

История колониальной экспансии Запада относится к числу наиболее актуальных и разрабатываемых тем в мировой историографии. Несмотря на то, что с распадом колониальной системы вопрос этот, казалось бы, потерял «прикладное» значение, интерес к нему не ослабевает. Ежегодно выходит и переиздается множество статей и монографий, в той или иной степени затрагивающих данную проблему [1–20]. Этому способствует открытие ранее засекреченных архивных материалов, публикация новых документов личного характера, проливающих свет на события, приведшие к созданию современной политической карты мира, и другие факторы.

В этих условиях, а также в связи с привлечением внимания научного сообщества к проблеме глобализма, возникает понимание необходимости выработки новых, более адекватных, подходов к изучению, как истории, так и современного состояния международных отношений.

Такие понятия, как «суверенитет» и «государство» в настоящее время приобретают новый смысл. Это неизбежно, на наш взгляд, ведет к своего рода «научной реанимации» таких понятий, как «колониализм» и «империализм». Подтверждением правильности такого вывода может служить уже сам факт, кстати, практически неизвестный широкой публике, существования и до сегодняшнего дня Специального комитета ООН, наблюдающего за ходом осуществления Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам. Наличие немногочисленных официально признанных самоуправляющихся территорий можно считать не только рудиментом старой системы, но и «верхушкой» реально существующего «айсберга» – постколониализма.

Действительно, ведущим государствам Запада удалось очень быстро не только восстановить, но и расширить свои утраченные позиции. Этому способствовало внедрение так называемой «неолиберальной» модели функционирования мирового хозяйства, которая, в сущности, не позволяет сохранить тенденции к независимому развитию стран Востока, наметившиеся было во второй половине XX в. Как верно отмечает российский исследователь В. М. Коллонтай,

«основная опасность неолиберализма заключается в том, что периферийные страны лишаются возможности государственными мерами защищать себя от деструктивных сил рыночной стихии, от экспансионистских поползновений более могущественных конкурентов, от разрушительных финансовых и экономических кризисов» [21, с. 356–357]. Это убедительно демонстрируют и события «Арабской весны», подтверждающие необходимость комплексного изучения трех взаимосвязанных феноменов – экспансии, колониализма и глобализма.

Итак, в результате распада колониальной системы, пик которого пришелся на начало 60-х гг. XX века, возникло такое явление как «неоколониализм», результатом трансформации которого стал, в свою очередь, колониализм эпохи постиндустриального общества и глобализации, или, условно, «постколониализм». Можно согласиться с оценкой автора «Теории международных отношений», утверждающего, что «современный мир переживает новую эпоху, в чем-то подобную эпохе колонизации» [22, с. 311]. Добавим, однако, что на самом деле изменилась лишь форма, содержание осталось прежним. Ибо, воспользуемся меткой оценкой российского исследователя М. Делягина, «в основе капиталистического воспроизводства и накопления, «структуры капитализма», всегда лежит «неукротимая и неутолимая экспансия – врожденная и неустранимая характеристика рыночной экономики» [24, с. 304–305]. С тем уточнением, конечно, что это, все же, характеристика любой развитой экономики.

Об изменении формы, на самом деле, можно также говорить лишь условно. «Сдвиги в мировом хозяйстве позволяют западным странам в значительной мере ... восстанавливать и расширять свои позиции, утраченные в результате распада колониальной системы – пишет уже упоминавшийся выше В. М. Колонтай» [21, с. 354]. «Развитые страны пользуются ресурсами, малоразвитые их поставляют. Это все та же колониальная система» [25, с. 84], вторит ему в своей автобиографии «Исповедь экономического убийцы» Дж. Перкинс, сотрудник Управления национальной безопасности, в задачу которого входило проталкивать мегапроекты-ловушки, якобы обеспечивающие ускорение развития, а на деле включающие страны в состав новой, «глобальной», империи.

Даже такой авторитетный аналитик, как З. Бжезинский, которого меньше, чем кого бы то ни было, можно заподозрить в желании вскрыть сущность современного колониализма, признает в порыве откровенности имперский, по сути, характер американского глобального господства. По его оценке, «анахроничная» терминология, включающая такие, казалось бы, давно устаревшие понятия, как «вассальные государства», «протектораты», «колонии» и даже «варварские народы», не является «такой уж неподходящей» и в наше время [26, с. 20–21]. «Употребляя терминологию более жестоких времен древних империй, – пишет он ниже, – три великие обязанности имперской геостратегии заключаются в

предотвращении сговора между вассалами и сохранении их зависимости от общей безопасности, сохранении покорности подчиненных и обеспечении их защиты, а также недопущении объединения варваров» [26, с. 54].

В качестве обязанных проявлять покорность «вассалов» выступают у Бжезинского вполне независимые, казалось бы, страны Западной и Центральной Европы, в том числе Германия (протекторат) и Великобритания (придаток США), а также Япония (протекторат) и даже Россия (в перспективе также протекторат). Варвары же – это остальные, не входящие в состав империи, точнее, в состав более-менее привилегированной ее части. По сути, они-то и должны рассматриваться как население колоний.

Конечно, З. Бжезинский подчеркивает отличие американской «глобальной» империи от «прежних» империй. «... Эта обширная и сложная глобальная система», – утверждает он, – не является «иерархической пирамидой». Она просто находится «в центре взаимозависимой вселенной, такой, в которой власть осуществляется через постоянное маневрирование, диалог, диффузию и стремление к формальному консенсусу». И все же эта власть, признает он, «происходит в конце концов из единого источника», расположенного по адресу: Вашингтон, округ Колумбия. И именно здесь, заключает З. Бжезинский, должны вестись политические игры в сфере власти, причем по внутренним правилам Америки» [26, с. 40–41].

Как видим, на развалинах прежней колониальной системы, возникших во второй половине XX в., была создана новая система взаимоотношений, основанных на подчинении и зависимости. В центре ее находятся Соединенные Штаты, которые до определенного момента – Суэцкого кризиса 1956 г. – вынуждены были довольствоваться разрушением европейских империй, а после приступили к созданию собственной.

Оставляя за рамками анализа вопрос об этической оценке создавшейся ситуации, все же попытаемся разобраться, какое место в формирующемся миропорядке отводится Украине.

Украинские политики и ученые в целом очень высоко оценивают роль нашего государства в процессе формирования постбиполярной системы международных отношений. Хотя, все же, признают, как это делают, в частности С. Виднянский и А. Мартынов, что влияние «внешнего фактора» на историю страны, «которая часто превращалась в заложника геополитических интересов соседних держав и империй», было достаточно сильным. Указанные авторы приводят весьма показательные данные «совокупного рейтинга внешнего влияния», согласно которому «Украина вошла в первую пятерку государств мира, на развитие которых события всемирной истории ... оказали определяющее влияние» [27, с. 33].

В зарубежной историографии самым красноречивым источником,

раскрывающим влияние «внешнего фактора» на развитие современной Украины, является работа уже упоминавшегося З. Бжезинского «Великая шахматная доска. Американское господство и его геостратегические императивы». Отметим, что книга увидела свет в 1997 году, то есть вскоре после крушения Советского Союза, когда будущее отколовшихся от него частей выглядело для западных политологов вполне предсказуемым.

Во-первых, З. Бжезинский изначально отказывает Украине в праве играть роль «геостратегического действующего лица», закрепив за ней статус «геополитического центра» – «государства, значение которого вытекает не из его силы и мотивации, а, скорее, из его важного местоположения» [26, с. 55]. Впрочем, в таком же статусе у американского аналитика выступает и Великобритания, «ушедшая, – как он утверждает, – на покой геостратегическая фигура» [26, с. 58]. Такого типа страны, по его мнению, не обладают «способностью и национальной волей осуществлять власть или оказывать влияние за пределами собственных границ...» [26, с. 54]. Положение Украины, в этом смысле, еще сложнее, ибо она, без внешней поддержки, по сути, является «нежизнеспособным» государством [26, с. 233].

Во-вторых, для З. Бжезинского Украина не представляет ценности сама по себе, он говорит о ней только в связке с Россией. Ее существование как независимого государства важно, но лишь постольку, «поскольку помогает трансформировать Россию», которая без Украины «перестает быть евразийской империей» [26, с. 61]. В таком случае обретение Киевом независимости, по сути, действительно явилось «геополитически важным моментом» лишь потому, что это «существенно ограничивало геостратегический выбор России» [26, с. 114].

Ниже, оценивая Украину как страну, заслуживающую «мощнейшей» геополитической поддержки, З. Бжезинский пишет: «Роль Киева подкрепляет аргумент в пользу того, что Украина является ключевым государством...» [26, с. 179]. Но, подчеркнем, и на этот раз не сама по себе, а постольку, «поскольку затрагивается собственная будущая эволюция России» [26, с. 179].

И, наконец, в-третьих. Внешнеполитическая деятельность Киева и его дипломатические усилия важны только как элемент глобальной стратегии США. Очевидно, что Украина, подобно другим «партнерам» США – Германии, Японии, странам Центральной Европы и др., должна будет фактически превратиться в американский протекторат, взаимоотношения которого с метрополией будут строиться, употребляя терминологию З. Бжезинского, на основе вассалитета [26, с. 76].

Вполне возможно, что альтернативы нет. Скорее всего, это даже не худший вариант, учитывая, что в иерархии аналитика протекторат – достаточно привилегированный статус. Тем не менее, это не освобождает нас от необходимости ясно понимать намечающиеся перспективы.

Таким образом, для Запада, и, в частности, США, как мирового лидера, независимая Украина важна не как цель, а, скорее, как средство реализации их далеко идущих планов в отношении пространства бывшего СССР, что он с удивительной откровенностью и подтверждает. «Действуя таким образом, – пишет З. Бжезинский, – Америка не только преследует масштабные стратегические цели в Евразии, но и демонстрирует свои растущие экономические интересы... в получении неограниченного доступа к этому, до сих пор закрытому региону» [26, с. 168]. На карту, – подытоживает он, – в данном случае поставлены «геополитическое могущество, доступ к потенциально огромным богатствам, достижение национальных и/или религиозных целей и безопасность США» [26, с. 168].

Признавая за правящими кругами стран Запада право рассматривать все с точки зрения их собственных интересов, необходимо, все же, помнить и о наших, национальных. Иначе может получиться как с той же Великобританией, которую – не скрывает З. Бжезинский – «преданность угасающим особым взаимоотношениям с Америкой превратила в никому не интересное государство» [26, с. 57].

Список использованной литературы

1. **Гунчак Т.** Імперії тяжко бути рівноправним сусідом / Тарас Гунчак / Російський імперіалізм / [пер. з англ. Тараса Цимбала]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 319–325.
2. **Гуттенбах Р.** Генрі. Витоки російського імперіалізму / Генрі Р. Гуттенбах / Російський імперіалізм / [пер. з англ. Тараса Цимбала]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 26–50.
3. **Зеленева И. В.** Геополитика и геостратегия России (XVIII – первая половина XIX века) / И. В. Зеленева; [отв. ред. В. С. Ягья]. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2005. – 270 с.
4. **Закария Ф.** Постамериканский мир будущего / Фарид Закария. – М. : Изд-во «Европа», 2009. – 280 с.
5. **Казамзадег Ф.** Російське проникнення на Кавказ / Фіруз Казамзадег // Російський імперіалізм / [пер. з англ. Тараса Цимбала]. – К. : Видав. Дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с.
6. **Ливен Д.** Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Д. Ливен; [пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова]. – М.: Изд-во «Европа», 2007. – 688 с.
7. **Мотиль О.** Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження : [монографія] / О. Мотиль; [пер. з англ. П. Грицака]. – К. : Критика, 2009. – 200 с.
8. **Саркісянц Е.** Переосмислення російського імперіалізму / Емануель Саркісянц. Російський імперіалізм / [пер. з англ. Тараса Цимбала]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 50–82.
9. **Тодд Э.** После империи. Рах Амерісана – начало конца / Э. Тодд. – М. : «Международные отношения», 2004. – 240 с.
10. **Томпсон С.** Трубадури імперії: Російська література й колоніалізм / Єва М. Томпсон; [пер. з англ. М. Корчинської]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – 368 с.
11. **Crosby T. L.** The two mr. Gladstones / T. L. Crosby. – L. :

Yale University Press, 1997. – 287 p. 12. **Gooch J.** The Boer War: Direction, Experience, and Image / John Gooch. – L. : Routledge, 2000. – 310 p. 13. **Markovits S.** The Crimean War in the British Imagination / S. Markovits. – L. : Cambridge University Press, 2009. – 287 p. 14. **Miller S. M.** Lord Methuen and the British Army. Failure and Redemption in South Africa / Stephen M. Miller. – L. : Routledge, 2012. – 288 p. 15. **Gershovich M.** French Military Rule in Morocco. Colonialism and its consequences / Moshe Gershovich. – L. : Routledge, 2012. – 256 p. 16. **Brendon P.** The Decline and Fall of the British Empire, 1781–1997 / Piers Brendon. – N. Y. : Alfred A. Knopf, 2008. – 786 p. 17. **Morewood S.** The British Defence of Egypt, 1935 – 1940 : Conflict and Crisis in the Eastern Mediterranean / Steven Morewood. – L. : Routledge, 2005. – 274 p. 18. **Richard D. S.** The Savage Frontier: a History of the Anglo-Afghan Wars / D. S. Richard. – L. : Pan Books, 1990. – 214 p. 19. **Schurman D. M.** Imperial Defence, 1868 – 1887 / D. M. Schurman. – L. : Routledge, 2000. – 192 p. 20. **Tauber E.** The Arab Movements in World War One / E. Tauber. – L. : Cass, 1993. – 322 p. 21. **Коллонтай В. М.** Постколониальный мировой экономический порядок / В. М. Коллонтай // Глобальное сообщество : Картография постсоветского мира = Global society : Cartography of the Post-Modern World / [рук. проекта, сост. и отв. ред. А. И. Неклесса]. – М. : Вост. лит-ра, 2002. – С. 350–360. 22. **Цыганков П. А.** Теория международных отношений : Учебное пособие / П. А. Цыганков. – М. : Гардарики, 2002. – 590 с. 23. **Хардт М.** Империя / М. Хардт, А. Негри; [пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова]. – М. : Праксис, 2004. – 440 с. 24. **Делягин М. Г.** Мировой кризис: Общая теория глобализации : Курс лекций / М. Г. Делягин. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 768 с. 25. **Перкинс Джон.** Исповедь экономического убийцы / Джон Перкинс; [предисл. и ред. русского издания проф. Л. Л. Фитуни]. – М. : Pretext, 2005. – 319 с. 26. **Бжезинский З.** Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский; [пер. с англ. О. Ю. Уральской]. – М. : Международные отношения, 1999. – 256 с. 27. **Віднянський С. В.** Еволюція зовнішньої політики України (1991 – 2006 рр.) / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов // Український історичний журнал. – 2006. – № 4 – С. 32–51.

Бурьян М. С. Експансія в епоху глобалізації: український вектор

У статті пропонується авторський підхід до оцінки історії та сучасного стану міжнародних відносин, а також місця у них України.

Прийнято вважати, що з розпадом колоніальної системи у другій половині ХХ ст. дана проблематика втратила свою актуальність. Однак достатньо навіть поверхового погляду, щоб переконатись у зворотному – наявності нечисленних офіційно визнаних ООН несамоврядних територій. Більш глибокий погляд дозволяє зрозуміти, що ці «рудименти» старої системи міжнародних відносин можна розглядати

лише у якості верхівки реально існуючого «айсберга» – постколоніалізму. Змінилася лише форма. Зміст же залишився такий, як і раніше.

Навіть за оцінкою З. Бжезинського, цілком незалежні, здавалося б, держави Західної та Центральної Європи, у тому числі Німеччина та Велика Британія, а також Японія, насправді виступають нині у якості покірних, а іноді бунтівних «васалів» США, які є, за суттю, їхніми протекторатами. Щодо України, то її дії як всередині країни, так і на міжнародній арені, також важливі лише як елемент глобальної стратегії Вашингтона.

Таким чином, на уламках колишньої колоніальної системи було створено нову, більш гнучку систему взаємин, засновану на підкоренні та залежності. У центрі її знаходяться Сполучені Штати, які до певного часу – Суецької кризи 1956 р. – були змушені удовольнятися руйнуванням європейських імперій, а після цього – розпочали створення власної, в рамках якої планується місце й для України.

Ключові слова: США, Європа, Україна, З. Бжезинський, міжнародні відносини, колоніальна система, постколоніалізм, експансія, глобалізм, імперія, протекторат, геостратегія.

Бурьян М. С. Экспансия в эпоху глобализации: украинский вектор

В статье предлагается авторский подход к оценке истории и современного состояния международных отношений, а также места в них Украины.

Принято считать, что с распадом колониальной системы во второй половине XX в. данная проблематика утратила свою актуальность. Однако достаточно даже поверхностного взгляда, чтобы убедиться в обратном – наличии немногочисленных официально признанных ООН самоуправляющихся территорий. Более глубокое рассмотрение позволяет понять, что эти «рудименты» старой системы международных отношений можно рассматривать лишь в качестве верхушки реально существующего «айсберга» – постколониализма. Изменилась лишь форма. Содержание же осталось прежним.

Даже по оценке З. Бжезинского, вполне независимые, казалось бы, государства Западной и Центральной Европы, в том числе Германия и Великобритания, а также Япония, на самом деле выступают сейчас в качестве проявляющих покорность, а порой и бунтующих, «вассалов» США, являясь, по существу их протекторатами. Что касается Украины, то ее действия как внутри страны, так и на международной арене, также важны лишь в качестве элемента глобальной стратегии Вашингтона.

Таким образом, на развалинах прежней колониальной системы была создана новая, более гибкая, структура взаимоотношений, основанная на подчинении и зависимости. В центре ее находятся Соединенные Штаты, которые до определенного момента – Суецкого

кризиса 1956 г. – были вынуждены довольствоваться разрушением европейских империй, а после – приступили к созданию собственной, в рамках которой планируется место и для Украины.

Ключевые слова: США, Европа, Украина, З. Бжезинский, международные отношения, колониальная система, постколониализм, экспансия, глобализм, империя, протекторат, геостратегия.

Buryan M. S. Expansion in the Age of Globalization: Ukrainian Vector

The author's individual approach to the appreciating of history and present state of an international relations and Ukraine in it are bring forward in the article.

It is considered to be that this subject is not topical problem because of disintegration of the colonial system in the second half of the XX cr. But on the surface it is understandable that the UN recognizes an existing of few no self-governing territories. In-depth study makes it possible to receive evidence that these «rudiments» of an old system of international relations can be viewed as the tip of the really existing iceberg – postcolonialism. The only form has changed, the content is the same.

As to Z. Brzezinski, seemingly independent states of the Western and Central Europe, among those – Germany, Great Britain, and also Japan are actually acting as submissive, sometimes rebellious «vassals» of the USA, being in essence protectorates of this country. As for Ukraine, it is possible to state that it's domestically actions and on international arena also are important only as part of the Washington's global strategy.

So, the new more adaptable, based on the subordination and dependence structure of the relations was created on the ruins of the previous colonial system. The USA is in the center of this system. Before the Suez crisis of 1956 the US were content with ruining the European empires, but after has begun to creating of their own system. It is planned to put Ukraine in it.

Keywords: the USA, Europa, Ukraine, Z. Brzezinski, international relations, colonial system, post-colonialism, expansion, globalism, empire, protectorate, geostrategy.

Стаття надійшла до редакції 8.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

УДК 63.3 [(420+44):560] «1831–1833»

Є. С. Волкова

**БРИТАНСЬКА ТА ФРАНЦУЗЬКА ПОЛІТИКА СТОСОВНО
ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1831 – 1833 РР.**

Близький Схід сьогодні залишається одним з найважливіших регіонів у міжнародних відносинах. Саме тут найбільш гостро перехрещуються інтереси великих держав – США, Росії, Євросоюзу, Китаю. В той же час, на домінуючий статус тут претендують і місцеві держави. Однією з таких країн є Туреччина, яка на початку ХХІ ст. поступово перетворюється на регіонального лідера.

У зв'язку з вищезгаданим, слід відзначити безсумнівну актуальність вивчення історії міжнародних відносин на Близькому Сході. Окремі аспекти цієї проблематики розглядаються в роботах В. М. Віноградова [14], Т. В. Єремєєвої [4], А. В. Задонського [10], О. В. Фадєєва [8]. В той же час, однією з найменш досліджених проблем залишається політика Великобританії та Франції в турецько-єгипетському конфлікті 1831 – 1833 рр. Вивченню цього аспекту Східного питання і присвячена ця стаття.

Чергове загострення Східного питання, що відбулося на початку 30-х років ХІХ ст., було пов'язано зі спалахом гострого та складного конфлікту між могутнім намісником Єгипту – провінції Османської імперії – Мухамедом (Мехмедом) Алі та султаном Махмудом ІІ. Безпосереднім приводом до зіткнення була відмова турецького султана Махмуда ІІ виконати дану ним ще у 1824 р. обіцянку передати Сирію та о. Крит під управління Мухамеда Алі, як винагороду за допомогу останнього у придушенні грецького повстання. І хоча у червні 1830 р. єгипетський правитель отримав фірман на управління Критом, ця поступка задовольнила його лише частково, адже головною метою було перетворення Єгипту на незалежну державу з перспективою створення могутньої арабської імперії на уламках Османської [1, с. 285–286].

Добре розуміючи власну неготовність до дієвого опору, турецький уряд почав шукати підтримки ззовні – серед європейських держав. Найбільші сподівання Порти покладала на Великобританію. Представник цієї країни у Константинополі, Стретфорд Каннінг, який був рішучим та послідовним супротивником утвердження російського впливу на Близькому Сході, давав султану та його міністрам численні обіцянки, спектр яких пролягав від сприяння отриманню позики в англійських банках на модернізацію османської армії до безпосереднього втручання уряду Його Величності у врегулювання турецько-єгипетських відносин.

Однак британський уряд, незважаючи на власний принцип збереження статус-кво в Османській імперії, проголошений ще на початку ХІХ ст., не поділяв ентузіазму свого представника у Константинополі, та,

як наслідок, не поспішав з наданням безпосередньої підтримки Махмуду II. Через розходження у поглядах щодо перспектив існування Османської імперії, британський кабінет був неготовий чітко визначити власну позицію у турецько-єгипетській кризі [2, с. 179–180]. До того ж, увагу британського уряду значною мірою відволікали як внутрішні справи, так і події на європейському континенті.

Як наслідок, англійці обмежились, здебільшого, лише моральною підтримкою Порти та спробами відвернути останню від орієнтації на Росію [3, с. 14; 195, с. 56]. Особливо чіткого прояву остання тенденція набула під час засідань Лондонської конференції з грецького питання у травні 1832 р., на якій держави намагались врегулювати питання кордонів Грецької держави. Завдяки зусиллям Стретфорда Каннінга представники Порти усіяло затягували роботу конференції, зокрема, висували абсурдні територіальні вимоги [4, с. 122]. Зрозуміло, що єдиною метою такої лінії поведінки було викликати роздратування та незадоволення Росії з тим, щоб змусити останню переглянути свої обов'язки щодо Порти за умовами Адріанопольського миру.

Ще менш втішною для турок була позиція, що її зайняла у конфлікті Франція, яка взагалі була зацікавлена у розширенні впливу власного протекже – Мухамеда Алі – на Близькому Сході. Втім, побоюючись загострення відносин із Великобританією та Росією, Франція уникала безпосереднього втручання у конфлікт, розраховуючи на досягнення власної мети через посередництво в його врегулюванні [5, с. 128–129].

Єдиною державою, що прагнула по-справжньому вплинути на події в Туреччині, була Російська імперія. У Санкт-Петербурзі розуміли, що подальші успіхи Мухамеда Алі погрожували Махмуду II позбавленням залишків його авторитету в очах мусульманського населення. Становище Махмуда II, на думку Миколи I, було безнадійним. Цар вважав, що у міру того, як війна проти Мухамеда Алі «перекинеться на провінції, близькі до столиці, вона викличе загальне невдоволення, відродить сподівання яничар та підготує для Османської імперії фатальну катастрофу» [Цит. за: 6, с. 5].

Як наслідок, невдовзі російський представник у Константинополі отримав з Петербурга депешу від 12 червня 1832 р., у якій було визначено ту позицію, котру займе Росія у близькосхідному конфлікті. Зміст цієї депеші, що її було складено особисто головою МЗС Росії К. В. Нессельроде та схвалено царем Миколою I, передбачав збереження територіальної цілісності Османської імперії. Це рішення біло прийнято на засіданні Таємного комітету від 16 вересня 1829 р. Учасники цього засідання дійшли висновку: «Ми завжди дотримувались тієї думки, що збереження Туреччини скоріше піде на користь, ніж зашкодить дійсним інтересам Росії, і жодний інший порядок речей, що займе її (Туреччини. – *Є. В.*) місце, не може замінити нам ті вигоди, що їх дає наявність серед сусідів слабкої держави, якій постійно загрожують революційні прагнення

її васалів, та яку внаслідок успішної війни можна змусити підкоритися волі переможця» [7, с.438–439]. Укладення ж дуже вигідного для Росії Адріанопольського миру лише посилювало бажання царату зберегти «слабкого сусіда» [8, с. 312–369].

До того ж, новий близькосхідний конфлікт, який поставив Порту у скрутне становище, створював умови для розв'язання найважливішої проблеми росіян у цьому регіоні – створення сприятливого режиму Чорноморських проток – шляхом двосторонніх російсько-турецьких переговорів. Приймаючи до уваги такі стратегічні перспективи, керівники зовнішньої політики Росії вважали за можливе піти на незначні поступки у окремих аспектах відносин з Портою, такі як відстрочка виплати останньою контрибуції чи тимчасове зняття з порядку денного сербського питання [9, с. 127]. Серед перших рішучих дій російського уряду став відзив консула з Єгипту.

Проте, у такій складній ситуації необхідно було спочатку виявити реакцію головних європейських інтересантів у розв'язанні Східного питання. Ця реакція не заставила на себе довго очікувати.

Відзив країною, яка з 1829 р. користувалась переважним впливом у Константинополі, свого консула з Єгипту викликав широкий резонанс як на Близькому Сході, так і в Європі. Порто, хоча і висловила своє цілковите задоволення змістом російського послання, однак поспішно запросила інші держави зробити відповідні запевнення – давалася взнаки недовіра до багатовікового ворога, який тільки нещодавно перетворився на союзника.

Найбільш різку реакцію позиція Росії викликала у її головних конкурентів у боротьбі за домінуючий вплив на берегах Босфору – Великобританії та Франції [5, с. 168]. Однак через зазначені вище причини жодна з цих держав так і не змогла надати Порті реальних доказів щирої участі у її долі аж до грудня 1832 р., коли повний розгром султанських військ під Коньєю та захоплення єгиптянами у полон великого візирю Решид-паші поставили подальше існування Османської імперії під велике питання. Разом з тим, Великобританія та Франція прагнули не допустити посилення російського впливу на Близькому Сході у випадку військової підтримки Росією турецького султана. Тому уряди цих держав прагнули нав'язати Санкт-Петербургу власний політичний курс, погрожуючі в разі військового втручання дипломатичною ізоляцією. За таких умов у Петербурзі вирішили уникнути безпосереднього втручання та направити до Константинополя та Олександрії спеціальну напівофіційну місію з тим, щоб, з одного боку, схилити Мухамеда Алі до примирення з султаном, а з іншого – сприяти здійсненню формального звернення Порти до російського уряду по військову допомогу [10, с. 292–293]. Виконання цієї складної місії за пропозицією графа О. Ф. Орлова (1786–1861) було покладено на генерал-лейтенанта М. М. Муравйова. Побоюючись викликати протидію з боку Великобританії та Франції, Нессельроде відмовив генералу у наданні будь-яких офіційних повноважень від уряду.

Невдовзі ж, 15 листопада 1832 р. Нессельроде розіслав російським

послам у Лондоні (Х. А. Лівен, 1774–1839), Парижі (К. А. Поццо ді Борго, 1764–1842), Відні (Д. П. Татіщев, 1767–1845) та Берліні (О. І. Рібоп'єр, 1781–1865) циркулярні ноти про майбутній демарш, у яких пояснювалась головна мета місії Муравйова – надання моральної підтримки Порті [11, с. 413].

Найбільшу небезпеку для здійснення поставленого завдання становила позиція Великобританії, яка мала значні економічні та стратегічні інтереси на територіях Османської імперії. Саме тому Х. А. Лівен, доводячи зміст цієї депеші до відома Пальмерстона, передусім підкреслив, що у Петербурзі відомо про звернення Порти до Англії по допомогу, однак для Росії це не є «ані мотивом ревнощів, ані приводом для невдоволення», оскільки наміри російського та англійського урядів у цьому питанні співпадають. Після цього російський посол висловив упевненість у тому, що уряд Великобританії і надалі зберігатиме одностайність з урядом Росії та залишиться на позиціях «підтримання цілісності Османської імперії, як політичної комбінації, яка більш за все підходить для забезпечення спокою на Сході» [12, с. 75]. Як бачимо, головними інструментами проти англійської дипломатії були обеззброюючі відвертість та свідома готовність до спільних дій на захист султана, які дозволяли використати у власних інтересах ті коливання щодо подальшої долі Порти, які мали місце на Даунінг-стріт.

Набагато менший ступінь відвертості рекомендовано було проявити по відношенню до Франції. Небажання російського уряду визнавати шойно утворену Липневу монархію за впливового учасника розв'язання Східного питання у сукупності з особистою неприязню Миколи I до Луї Філіпа мали наслідком те, що депешу було адресовано лише російському послу з рекомендацією не передавати її зміст французькому урядові [12, с. 76].

Уряд Луї Філіпа взагалі вважав конфлікт між Мухамедом Алі та Портою зручною нагодою усунути Росію від участі у політичних справах не тільки на Близькому Сході, але й в Європі, вдавшись до другої спроби (першу було зроблено на Віденському конгресі 1814–1815 рр. – *Є. В.*) організації франко-англо-австрійської конференції, спрямованої проти Росії [13, с. 114–115]. Талейран, який вже вкотре представляв Францію на європейській дипломатичній арені, у своїх переговорах з Пальмерстоном навмисне драматизував ситуацію, підкреслюючи серйозність для Великобританії тих наслідків, які може мати місія Муравйова. Щоб запобігти останнім, Талейран у січні 1833 р. пропонував негайно вдатися до посередництва у турецько-єгипетському конфлікті, надавши відповідних інструкцій послам у Константинополі.

Однак, практичної реалізації ця ідея так і не набула: вже згадані внутрішні та зовнішні проблеми, що їх переживала Великобританія, у сукупності з недовірливістю до Франції у зв'язку з захопленням останньою в 1830 р. Алжиру, утримали Пальмерстона від безпосереднього втручання в конфлікт. Голова Форін офіса також приймав до уваги давні та дружні

стосунки Мухамеда Алі з Францією та зробив правильні висновки щодо посилення впливу цієї держави у Середземномор'ї у разі можливого збільшення володінь єгипетського паші [14, с. 135–136].

Окрім того, Пальмерстон на той час не був готовий до ризику загострення відносин з Росією, наслідком чого була його пропозиція на відповідь, яка передбачала участь Петербурга у пропонованому посередництві [13, с. 115].

Разом з тим, масштаби британських інтересів на Близькому Сході не могли примусити Пальмерстона повністю відмовитись від участі у розв'язанні турецько-єгипетського конфлікту. На початку лютого 1832 р. до Олександрії було відправлено спеціальну місію на чолі з полковником П. Кемпбеллом (1779–1857), цілі якої були ідентичними до цілей М. М. Муравйова – діючи неофіційно, змусити Мухамеда Алі до припинення бойових дій проти свого сюзерена.

В свою чергу, Махмуд II розцінив місію Кемпбелла, як доказ того, що Великобританія готова виступити йому на допомогу. Тому він не поспішав пристати на російську допомогу, запроповану Муравйовим. Найбільші сподівання покладалися султаном на Великобританію – у розрахунку на її допомогу на початку 1833 р. до Лондона було відправлено місію Намик-паші. Тепер Порти із нетерпінням очікувала на результати цієї місії.

Однак, незважаючи на зазначені вище аргументи, британський уряд, у якому МЗС очолював лорд Пальмерстон, відмовив Намик-паші у підтримці. Фахівці розходяться у висновках щодо головної причини того, чому англійці кинули свого турецького союзника напризволяще [15, с. 85]. Серед найбільш вірогідних відзначимо численні внутрішні проблеми (Ірландське питання, парламентська реформа, бюджет), значний ступінь залучення Великобританії у європейські проблеми (Бельгійське питання, та ін.), невпевненість Пальмерстона у можливості подальшого існування Османської імперії у тому вигляді, в якому вона знаходилася на момент початку конфлікту, а також його побоювання наслідків втручання інших Великих держав і, насамперед, Росії [21, с. 59]. Як би там не було, Намик-паша замість конкретної військової та дипломатичної підтримки отримав у Лондоні лише туманні обіцянки та пораду зачекати до того часу, коли надання такої допомоги стане можливим [15, с. 43].

Таким чином, у турецько-єгипетському конфлікті 1831 – 1833 рр. уряди Великобританії та Франції обмежилися лише формальною підтримкою офіційної Порти. Це було обумовлено тим, що Лондон та Париж намагалися не допустити посилення позицій Росії на Близькому Сході. Правлячі кола великих держав висловлювали побоювання, що початок активних військових дій проти Мухамеда Алі, до яких будуть залучені російські війська, призведе до переорієнтації зовнішньої політики Порти в бік Санкт-Петербурга. Саме тому, вони не тільки не втручалися у конфлікт, але й докладали значних зусиль для того, щоб гальмувати російські ініціативи. Подальша політика провідних держав відносно

Османської імперії розглядатиметься в наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. **Cattai R.** Le regne de Mohammed Aly d'apres les archives russes en Egypte / R. Cattai. – Cairo: Impr. de l'Institut francais d'archeologie orientale du Caire, pour la Societe royale de geographis d'Egypte, 1931–. – Vls.1–2.
2. **Bell H. C. F.** Lord Palmerston / H. C. F. Bell. – L.: Longmans, Green & Co, 1936. – Vol. 1. – 483 p.
3. **Rodkey F. S.** The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia, 1832–1841 / F. S. Rodkey // University of Illinois Studies in the Social Sciences. – Urbana, 1924. – Vol. 11. – №3–4. – P. 327–600.
4. **Еремеева Т. В.** Египетский кризис 1832–1833 гг.: дисс. кандидата ист. наук: спец. 07.00.02 «Всеобщая история» / Т. В. Еремеева. – М., 1947. – 392 с.
5. **Puryear V. J.** France and Levant. From the Bourbon restoration to the peace of Kutiah / V. J. Puryear. – Berkeley: University of California Press, 1941. – 416 p.
6. **Муравьев Н. Н.** Турция и Египет в 1832 и 1833 годах / Н. Н. Муравьев. – М.: Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1869–. – Т. 3: Дипломатические сношения. – 1869. – 222 [2] с.
7. **Мартенс Ф.** Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Ф. Мартенс. – СПб.: Тип. М-ва пут. сообщ. (А. Бенке), 1875–. – Трактаты с Австриею. 1815–1878. – Т. 4. – 1878. – 601 с.
8. **Фадеев А. В.** Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века / А. В. Фадеев. – М.: Изд-во Ин-та истории АН СССР, 1958. – 396 с.
9. **Еремеева Т. В.** Египетский кризис 1832–1833 гг.: дисс. кандидата ист. наук: спец. 07.00.02 «Всеобщая история» / Т. В. Еремеева. – М., 1947. – 392 с.
10. **Задонский Н. А.** Жизнь Муравьева // За стеной Кавказа / [сост., предисл., коммент. В. А. Георгиева, А. В. Георгиева]. – М.: Молодая гвардия, 1989. – С.27–450.
11. **France.** Archives parlementaires de 1787 à 1860. Deuxième série, [1800 à 1860]. – P.: P. Dupont, 1885–. – Tome LXXXV, Du 11 juin 1833 au 25 janvier 1834 [Texte imprimé]: recueil complet des débats législatifs et politiques des Chambres françaises. – 1893. – 795 p.
12. **The Portfolio;** A collection of State Papers and other Documents and Correspondence, Historical, Diplomatic and Commercial. – L.: Frederic Shoberl, Jun., 1836–. – Vol. 3. – 630 p.
13. **Memoirs Du Prince De Talleyrand** Publies avec une Preface et les Notes par Le Duc De Broglie De L'Academie Francaise. – P.: Calmann Levy, Editeur, 1892. – Т. 5. – 1892. – 671 p.
14. **Виноградов В. Н.** Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1985. – 336 с.
15. **Baker R. L.** Palmerston and the Treaty of Unkiar Skelessi / R. L. Baker // The English Historical Review. – L., 1928. – Vol. XLIII. – P. 83–89.
16. **Molden E.** Die Orientpolitik des Fürsten Metternich, 1829–1833 / E. Molden. – Wien: E. Holzels, 1913. – 123 p.

Волкова Є. С. Британська та французька політика стосовно Османської імперії у 1831 – 1833 рр.

В статті досліджується політика Великобританії та Франції стосовно Османської імперії в період турецько-єгипетського конфлікту 1831 – 1833 рр. На основі аналізу джерел та праць вітчизняних та зарубіжних істориків автор доходить до висновку про те, що в цей період головною метою Лондону та Парижу була протидія посиленню впливу Росії в Туреччині. Правлячі кола двох держав були занепокоєні можливістю військового російського втручання в конфлікт, побоюючись посилення російських позицій на Близькому Сході.

Ключові слова: Великобританія, Франція, Росія, Османська імперія, східне питання.

Волкова Е. С. Британская и французская политика в отношении Османской империи в 1831 – 1833 гг.

В статье исследуется политика Великобритании и Франции в отношении Османской империи в период турецко-египетского конфликта 1831 – 1833 гг. На основе анализа источников и работ отечественных и зарубежных историков автор приходит к выводу о том, что в данный период главной целью Лондона и Парижа было противодействие усилению влияния России в Турции. Правящие круги двух держав были обеспокоены возможностью вооружённого российского вмешательства в конфликт, опасаясь усиления российских позиций на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: Великобритания, Франция, Россия, Османская империя, восточный вопрос.

Volkova E. S. The British and French Policy Concerning the Ottoman Empire during 1831 – 1833

The policy of Great Britain and France concerning the Ottoman Empire in the Turkish-Egyptian conflict of 1831–1833 is investigated in the article. On the basis of the analysis of sources and works of our country and foreign historians, the author comes to the conclusion that during this period counteraction to influence of Russia in Turkey was a main goal of London and Paris. Ruling groups of two powers were concerned of possibility of the armed Russian intervention in the conflict, being afraid of strengthening of the Russian positions in the Middle East.

Keywords: Great Britain, France, Russia, Ottoman Empire, the East question.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 929 Бісмарк: 94 (430) «1884/1885» (043.3)

Л. Л. Гончаренко

КОЛОНІАЛЬНА КОНЦЕПЦІЯ ОТТО ФОН БІСМАРКА

Сучасний світ значною мірою відчуває негативні наслідки нерегульованості проблем, що виникли в період розквіту трансконтинентальних імперій і були потім успадковані епохою неокolonіалізму. Все це відбивається на поточному стані міжнародних відносин, а отже – потребує наукового осмислення.

Одним із аспектів, що заслуговують на особливу увагу вчених, є роль видатних особистостей у розбудові світової колоніальної системи. Серед таких доречно згадати й Отто фон Бісмарка. Історичний шлях, який Німеччина пройшла під його керівництвом, може слугувати взірцем для будь-якої держави світу. Адже нація, котра в той час майже опинилася на «узбіччі історії», протягом декількох десятиріч з'явилася в числі лідерів, викликаючи своїми успіхами відверте занепокоєння найпотужніших держав світу. Безумовно, цей досвід корисний і для України.

Документальну базу дослідження питання склали різноманітні за своїм характером джерела. Зокрема, необхідно відзначити опубліковані документи, а саме протоколи та матеріали засідань німецького рейхстагу [1; 2], які добре висвітлюють питання колоніальної політики та позиції щодо неї О. Бісмарка.

Характеризуючи німецьку історіографію проблеми, необхідно відзначити дослідження німецьких істориків початку ХХ ст., які присвячені О. Бісмарку та його колоніальній політиці [3–5]. Серед них, перш за все, необхідно виокремити роботу М. Хагена «Колоніальна політика Бісмарка» (1923 р.), в якій висвітлені мотиви, рушійні сили й суперечливість політики Другого Рейху, розглянуто розбіжність колоніальних теорій і практичних результатів їх втілення в життя [5]. Велике значення при дослідженні даного питання мають фундаментальні праці радянських дослідників. Серед перших світ побачили роботи А. Єрусалимського «Зовнішня політика і дипломатія німецького імперіалізму в кінці ХІХ століття» (1948 р.), а також «Бісмарк. Дипломатія і мілітаризм» (1968 р.) [6; 7]. Необхідно також зупинитися на дослідженні І. Чарного «Початок колоніальної експансії Німеччини в Африці, 1879–1885», яке написано на основі стенографічних звітів рейхстагу, німецьких «Білих книг» та великої кількості спеціальної літератури [8]. Вітчизняна історіографія також має значні здобутки в області досліджень німецької історії. Серед наукових праць з цієї проблематики найбільш видне місце посідає монографія, підготована С. С. Трояном у співавторстві П. С. Трояном «Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.)» (2011 р.) [9].

Однак, розбіжності які існують в роботах істориків, не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому ми, на основі аналізу документальних джерел, використовуючи праці дослідників різних країн, ставимо за мету проаналізувати колоніальну концепцію Отто фон Бісмарка.

23 червня 1884 р., наступного дня після одержання повідомлення від посла в Лондоні Г. Мюнстера про те, що «англійський кабінет ухвалив визнати німецький протекторат над Ангра-Пекена» [8, с. 97], О. Бісмарк виступив у бюджетній комісії рейхстагу з офіційним проголошенням колоніально-експансіоністської політики імперії. Поява канцлера в бюджетній комісії, яка обговорювала поштово-пароплавний законопроект, була за вираженням «Кельніше цайтунг», «повною несподіванкою». Рейхсканцлер не відвідував комісії рейхстагу з 1871 р., і порушення їм цього правила могло бути викликане надзвичайною причиною. Про це свідчила сама обстановка засідання, на якому були присутні сто депутатів, численні члени союзної ради, міністри [10].

Канцлер повинен був відповісти на питання, чи існує зв'язок між обговорюваним законопроектом і колоніальною політикою імперії. Отто фон Бісмарк зробив заяву про колоніальну політику імперії в цілому й про Ангра-Пекена зокрема. Завірявши збори, що перешкоди, які чинила Англія в цьому питанні, усунуті, канцлер запропонував розглядати поштово-пароплавний законопроект з позиції колоніальних, а не господарських інтересів Німеччини. Такий підхід свідчив про розширення колоніальної сфери діяльності уряду, її внутрішньої систематизації. Заява рейхсканцлера була адресована не тільки комісії рейхстагу, а й виборцям. Нею О. Бісмарк, власне кажучи, розпочав виборчу кампанію, в центрі якої була поставлена колоніальна політика. Для нього, говорив він у комісії, «бажано, щоб ця пропозиція була проведена ще в цю сесію (рейхстагу), і щоб нація й виборці побачили, як окремі партії й депутати до цього ставляться» [11].

Таким чином, колоніальна політика вступила в новий період розвитку. Його основною рисою стала поява державного інтересу до колоніальної експансії й участь німецької влади в ній. Уряд О. Бісмарка й сам рейхсканцлер взяли відповідальність за зміну зовнішньополітичного курсу Німеччини й заснували німецьку колоніальну імперію.

У міру того, як рух у колонії в середині 80-х рр. XIX ст. ріс й розширювався, до нього приєднувалися фірми й банки. О. Бісмарку потрібно було визначити обсяг і зміст компетенції уряду в даній області. Канцлер виступав проти колоніальної політики, фінансованої державою. Таку колоніальну політику О. Бісмарк називав «французькою» і ставився до неї вкрай негативно. До подібної політики, вважав О. Бісмарк, Німеччина не готова, а результати руху за океан у цьому випадку непередбачені – «Неможливо передбачати, що з цього вийде» [1, с. 1061]. Досить показова стабільність і загальний «стаж» інтересу О. Бісмарка до колоніальної теми.

Суть колоніальної програми О. Бісмарка була викладена 26 червня 1884 р. перед депутатами рейхстагу під час обговорення договору про дружбу з Кореєю: «Повторюю, я проти колоній. І хочу сказати проти колоній, якщо мати на увазі ту систему, яка переважала в минулому столітті і яку зараз можна назвати «французькою системою»; я проти колоній, які створюються як база, а потім у них залучаються переселенці, призначаються службовці, засновуються гарнізони... Наш намір зводиться не до утворення провінції, а до надання захисту вільному розвитку комерційних підприємств від нападів безпосередніх сусідів і від пригнічення й нанесення їм шкоди іншими європейськими державами» [12, с. 72].

Тобто, колоніальну політику він зображував як політику захисту вже існуючих комерційних інтересів у колоніальних областях. Така політика, стверджував він, не жадає від імперії солдатів, а від імперських фінансів грошей. Створення імперських колоній він, якщо не повністю відкидав, то називав небажаним [2, с. 1062].

Виступаючи прихильником колоніальної політики без державного фінансування й розуміючи заокеанське підприємництво як прогрес підприємництва взагалі, канцлер обмежив допомогу німецької держави колоніям наданням «захисту тим своїм підданам, які присвятили себе таким підприємствам». О. Бісмарк розглядав колоніальні прагнення німців як такі, що «природно вирости з надлишкових соків усього німецького організму». Особисту участь держави передбачалося обмежити розміщенням невеликого числа чиновників, яким ставилося за обов'язок регулювати конфліктні ситуації й інформувати уряд про стан справ у колоніях. Передбачалося залучити суди метрополії до регулювання колоніально-правових питань. Колоніальна політика повинна була базуватися на гармонії інтересів німецького підприємництва й держави, коли перше має фінансово-економічні можливості й ініціативи, а друга забезпечує винятково політичну підтримку. Виступаючи 26 червня 1884 р. у рейхстазі, О. Бісмарк офіційно декларував позицію уряду. Передбачалося «передати відповідальність за організацію й матеріальний розвиток колоній нашим співгромадянам, які займаються судноплавством і торгівлею», й «просуватися вперед не стільки приєднанням заокеанських територій до німецької держави, скільки наданням охоронних грамот..., приєднавшись до почесного шляху, прокладеного англійськими купцями через створення Ост-Індської компанії». Глава німецького уряду назвав себе противником колоніальної політики, яку він визначав як «французьку систему»: придбання «шматка землі», розміщення іммігрантів, створення державної системи керування й введення регулярних частин армії. Така колонізація для німців, у поданні уряду, була «фальшивим шляхом». Передбачалося, що «авторитет рейха» забезпечуватиметься тільки консульським представництвом, компетенцією якого стане арбітраж, у випадку виникнення суперечок через торгівельне підприємництво [13, с. 48–49].

В історії Німеччини нового часу О. Бісмарк виступив не тільки засновником колоніальної імперії, але й колоніальним теоретиком, який розробив багато принципів її функціонування. Однак, колоніальна концепція канцлера, ще за його життя, виявилася багато в чому неспроможною, і від ряду її положень відмовився в практичній політиці сам автор. В основу німецької колоніальної політики були покладені принципи концесіонізму. Надаючи право на розробку економічних ресурсів колоній приватним підприємцям, організованим у товариства, уряд гарантував їм тільки міжнародно-правову й дипломатичну підтримку. Рейхсканцлер відмітив на полях одного з документів: «Ми не повинні безпосередньо керувати колоніями, тільки підтримувати компанії. Колоніальне керування тільки збільшило б парламентські дебати» [14, с. 19].

На товариства було покладено рішення всіх проблем, пов'язаних з адаптацією німецьких підприємців і колоністів серед аборигенного населення. Утопічність такого підходу виявилася в найближчі роки. В той же час у теоретичних побудовах концесійної моделі було присутнє зобов'язання уряду захищати товариства від зовнішніх і внутрішніх ворогів. Відсутність розробленої колоніальної концепції й досвіду практичної політики, поспішність у підготовці колоніальної програми обумовили внутрішню суперечливість і неспівпадіння ряду теоретичних положень у вихідній німецькій концепції колоніальної політики.

Пріоритети віддавалися торгівлі, хоча рейхсканцлер припускав надалі прогрес й інших галузей колоніальної економіки. Держава зобов'язалася приступити до виконання своїх зобов'язань тільки після створення купецьких поселень і початку підприємницької діяльності. В одній з колоніальних промов О. Бісмарк визначив цю послідовність: «Дерево пустило коріння, успішно розвивається і просить захисту держави» [1, с. 1063]. Архаїка такого підходу полягала в тому, що колоніальна торгівля вже не була єдиною й переважною формою колоніально-економічної діяльності, а тому позиція німецького уряду вела до стагнації заокеанської експансії. Це багато в чому визначило нежиттєздатність німецької концесійної теорії.

Уряд О. Бісмарка серйозно поставився до забезпечення винятково німецького статусу концесійних товариств. Їхні члени й правління повинні були мати німецьке громадянство. Статути товариств затверджувалися у відомстві закордонних справ. Контакти між німецькими товариствами й іноземними фірмами ставали прерогативою уряду. Заборонялася передача концесії або її частини іноземним компаніям й особам, минаючи державні структури. Передбачливість заборонних санкцій, введених О. Бісмарком, виправдала себе протягом першого німецького колоніального десятиліття, коли провал надій концесіонерів на високі дивіденди спонукав керівництво товариств до продажу прав або їхньої частини британським і голландським підприємцям. Канцлер заборонив укладання подібних угод.

Знавець британської й французької колоніальної політики, О. Бісмарк віддавав перевагу англійській моделі. Німецький концесіонізм був похідним від англійської практики. Концесіонізм у німецькій колоніальній політиці став компромісом між прихильниками й противниками колоніальної експансії. Уряд О. Бісмарка не приймав на себе фінансових зобов'язань і загального керівництва, одночасно підтримуючи колоніальних діячів дипломатично й морально.

Така позиція канцлера пов'язана з його зовнішньополітичними поглядами та цілями в європейській політиці, які передбачали домінування Німеччини в Європі. Саме тому, здійснюючи перехід до колоніальної експансії, О. Бісмарк хотів поєднати колонії зі своєї зовнішньою політикою так, щоб перші якомога менше впливали на країну, її політику, а також не відволікали на себе її фінансові та військові ресурси.

Протиріччя колоніальної програми з урядовою очевидні. Рейхсканцлер стверджував, що він проти імперських колоній. О. Бісмарк висловлювався проти імперської адміністрації в колоніях. Однак, він призначив імперського комісара. О. Бісмарк запевняв, що колоніальна політика не буде вимагати від імперії грошей, але її проголошення узгоджував з витратами імперії на поштово-пароплавні лінії, які, з чим він погоджувався, є частиною колоніальної політики. Канцлер заявляв, що колонії не зажадають від імперії солдатів, але їх придбання передувало постійне стаціонавання німецьких військових кораблів і виконання ними каральних функцій у Західній Африці й Океанії. Зрозуміло, що О. Бісмарк не міг вказати, в якій мірі імперія повинна була захищати колоніальні підприємства своїх підданих «у тому випадку, якщо б їхня діяльність викликала повстання корінного населення колоній або привела до конфліктів з іншими державами. Так само не можна було з упевненістю стверджувати, що ці конфлікти не приведуть до війни з колоніальними державами (чого О. Бісмарк дійсно не бажав) або, принаймні, до значного погіршення відносин з ними. Супротивник придбання колоній, депутат від «ліберального союзу» Л. Бамбергер, виступаючи після О. Бісмарка, правильно відмітив відсутність внутрішньої логіки в концепції рейхсканцлера. «Що значить вести колоніальну політику як систему? – запитував він... – Рейхсканцлер говорить: «Я проти будь-якої колоніальної політики для імперії». Тому, коли йдуть так далеко й говорять: я не бажаю ніяких фортів, ніяких гарнізонів у чужих країнах, то говорять, іншими словами, я не бажаю ніякої колоніальної політики... [2, с. 1064]. Рейхсканцлер говорить, – «Я хочу лише того, щоб де б німець не заснував за власною ініціативою колонії, над ним простиралася захищаюча рука імперії... Цей принцип настільки широкий, що... вводить нас, хочемо ми того чи ні, саме в ту колоніальну політику, яку сам рейхсканцлер не має наміру вести» [2, с. 1065].

Але, незважаючи на зазначені протиріччя, необхідно підкреслити, що професійна компетентність рейхсканцлера в міжнародно-правових

аспектах колоніальної політики не залишає сумнівів. Більш, ніж півроку в уряді розроблялися правові підстави німецького захоплення в Південно-Західній Африці. А порівняльна характеристика французької й британської моделей колоніальної політики при розробці в уряді вихідних принципів німецької колоніальної моделі свідчать скоріше про наявність у правлячих кіл, й особисто в О. Бісмарка, поглибленого інтересу до даної теми, ніж про його відсутність.

Не залишає сумнівів ретельна опрацьованість перших колоніальних проектів в уряді. Історія першої колоніальної анексії Німеччини (24 квітня 1884 р., Південно-Західна Африка) показова з погляду політико-дипломатичної аргументації й рішучості наступних дій уряду Німецької імперії.

У відповідності з положеннями колоніальної програми О. Бісмарка і під впливом як внутрішньополітичних (наявність опозиційних чинників у парламенті, стриманість промислових і банківських кіл у фінансуванні колоніальних підприємств і прагнення перекласти витрати з проведення колоніальної політики на державу й ін.), так і зовнішньополітичних (існування складних відносин із Францією, небезпека загострення відносин з Англією й ін.) проблем О. Бісмарк висловився за проведення колоніальної політики за принципом «прапор йде за торгівлею».

Виступ О. Бісмарка з офіційним проголошенням колоніальної політики імперії викликав бурхливе схвалення у німецькому суспільстві і дав поштовх швидкому розвитку колоніальних ідей та проектів.

У своєму першому програмному виступі в рейхстазі, 26 червня 1884 р., на питання про доцільність і про обов'язок імперії вести колоніальну політику, О. Бісмарк відповідав: «Я говорю так, у всякому разі, з меншою впевненістю відносно доцільності. Я не можу передбачати, що з цього вийде... Я не можу заперечувати. Я почав справу не без вагань» [2, с. 1061]. Стимулював енергійну колоніальну політику канцлера й той факт, що успіхами у колоніальних захопленнях він прагнув підняти свій авторитет у країні, який впав у результаті невдач його внутрішньої політики.

Відмова рейхсканцлера від значної частини заходів культуркампфа зовні виглядала як невдача, що позначилося на популярності О. Бісмарка. До цього варто додати, що в умовах бурхливого росту колоніальних настроїв буржуазії і юнкерства, пасивність канцлера в цій галузі викликала їхнє невдоволення. Популярна колоніальна політика повинна була розсіяти зростаюче розчарування урядом О. Бісмарка і зміцнити його авторитет. Таким чином, енергійно проводячи колоніальну політику, рейхсканцлер прагнув використати у своїх політичних інтересах колоніальну зацікавленість населення.

Отже, в середині 80-х рр. XIX ст. рейхсканцлер визначив, але тільки в самому загальному виді, основні завдання в галузі колоніальної політики. Вони полягали в забезпеченні міжнародно-правового захисту німецького підприємництва за океаном. Прикладом такої діяльності стало

не тільки надання німецького захисту територіям, які одержали надалі статус колоній. У 1885 р. Німеччина уклала договір з Іспанією й придбала право на створення вугільних станцій і стоянок військового флоту на Маріанських островах й островах Палау. О. Бісмарк бачив їхню перспективність у географічному положенні – місцезнаходження на морській трасі між Австралією і Японією.

Підводячи підсумки необхідно відмітити те, що 23 червня 1884 р. О. Бісмарк зробив заяву про колоніальну політику імперії. Таким чином, колоніальна політика вступила в новий період розвитку. Його відмінною рисою стала поява державного інтересу до колоніальної експансії й участь німецького уряду в ній. Уряд О. Бісмарка й сам рейхсканцлер взяли відповідальність за зміну зовнішньополітичного курсу Німеччини й заснували німецьку колоніальну імперію.

Суть колоніальної програми О. Бісмарка була викладена 26 червня 1884 р. перед депутатами рейхстагу. Канцлер виступав проти колоніальної політики, фінансованої державою, тобто, колоніальну політику він зображував як політику захисту лише вже виниклих комерційних інтересів у колоніальних областях. Уряд О. Бісмарка не приймав на себе фінансових зобов'язань і загального керівництва, одночасно підтримуючи колоніальних діячів дипломатично. Колоніальна концепція О. Бісмарка ще за його життя виявилася багато в чому неспроможною, і від ряду її положень відмовився в практичній політиці сам автор.

Список використаної літератури

1. **Stenographische** Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. 2. Legislaturperiode. – 1884. – IV Session. – B., 1884. – Bd. 2.
2. **Stenographische** Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. 5. Legislaturperiode. – 1884. – IV Session. – B., 1884. – Bd. 2.
3. **Canstatt O.** Fürst Bismarcks kolonialpolitische Initiative / O. Canstatt. – B., 1908. – 438 s.
4. **Herrfurt K.** Fürst Bismarck und die Kolonialpolitik / K. Herrfurt. – B. : Trewendt, 1909. – 437 s.
5. **Hagen M.** Bismarcks Kolonialpolitik / M. Hagen. – Stuttgart : Dt. Verl.-Anst., 1923. – 593 s.
6. **Ерусалимский А. С.** Внешняя политика и дипломатия Германского империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. – М. : Академия Наук СССР, 1948. – 433 с.
7. **Ерусалимский А. С.** Бисмарк. Дипломатия и милитаризм / А. С. Ерусалимский. – М. : Наука, 1968. – 284 с.
8. **Чарный И. С.** Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1879–1885) / И. С. Чарный. – М. : Наука, 1970. – 213 с.
9. **Троян С. С.** Отто фон Бісмарк і колоніальне питання в Німеччині (1840–1890 рр.) / С. С. Троян, П. С. Троян. – Рівне : РІС КСУ, 2011. – 224 с.
10. **Kölnische** Zeitung. – 1884. – 24 Juni.
11. **Allgemeine** Zeitung. – 1884. – 25 Juni.
12. **Köbner O.** Einführung in die Kolonialpolitik / O. Köbner. – Jena : Gustav Fischer, 1908. – 227 s.
13. **Jacob G. E.** Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten / Jacob G. E. – Leipzig : Dieterich, 1938. – 608 s.

14. **Hintrager O.** Südwestafrika in der deutschen Zeit / O. Hintrager. – München, 1955. – 261 s.

Гончаренко Л. Л. Колоніальна концепція Отто фон Бісмарка

У статті проаналізовано колоніальну концепцію канцлера Німецької імперії Отто фон Бісмарка. Досліджено внутрішньополітичні та зовнішньополітичні фактори, які впливали на становлення та еволюцію колоніальних поглядів рейхсканцлера. Розглянуто сутність колоніальної програми О. Бісмарка. Висвітлено перші колоніальні придбання Німеччини. Описано ставлення представників німецьких промислових кіл до колоніальних поглядів канцлера. Охарактеризовано недоліки колоніальної концепції Отто фон Бісмарка.

Ключові слова: Німеччина, імперія, колоніальна політика, Отто фон Бісмарк, канцлер.

Гончаренко Л. Л. Колониальная концепция Отто фон Бисмарка

В статье проанализирована колониальная концепция канцлера Германской империи Отто фон Бисмарка. Исследованы внутривполитические и внешнеполитические факторы, которые влияли на становление и эволюцию колониальных взглядов рейхсканцлера. Рассмотрена сущность колониальной программы О. Бисмарка. Освещены первые колониальные приобретения Германии. Описано отношение представителей немецких промышленных кругов к колониальным взглядам канцлера. Охарактеризованы недостатки колониальной концепции Отто фон Бисмарка.

Ключевые слова: Германия, империя, колониальная политика, Отто фон Бисмарк, канцлер.

Goncharenko L. L. The Colonial Concept of Otto von Bismarck

The article analyzes the colonial concept of the Reich Chancellor Otto von Bismarck. The internal and external factors that affected on the formation and evolution of colonial attitudes of the Chancellor are investigated. The essence of the Otto von Bismarck's colonial program is under review. The first colonial acquisitions of Germany are taken up in the article. The attitude of the German industrial circles to the Reich Chancellor's colonial opinions is described. The main shortcomings of the colonial concept of Otto von Bismarck are characterized.

Keywords: Germany, Empire, Colonial Policy, Otto von Bismarck, Chancellor.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Сергійчук І. М.

УДК 94 (729.5) : 325.8 «1950/2010»

І. В. Грицьких

ПУЕРТО-РІКО І ПРОБЛЕМА ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Серед численних проблем, які продовжують існувати в міжнародних відносинах, своє місце залишає проблема деколонізації залежних країн та народів. Незважаючи на те, що на фоні більш масштабних подій, пов'язаних в першу чергу з ескалацією насильства як засобу вирішення політичних проблем, питання деколонізації залишили перші сторінки газет, їх важливість не зменшилася.

В складі Організації Об'єднаних Націй протягом декількох десятиріч існують структурні одиниці, які величезну увагу приділяють проблемам деколонізації. 8 грудня 2000 р. Генеральна Асамблея ООН оголосила 2001 – 2010 роки другим, і в подальшому, 2011 – 2020 роки, відповідно, – третім Міжнародним десятиріччям за викорінення колоніалізму. Та незважаючи на великий прогрес, який було досягнуто у попередні десятиріччя, мільйони людей все ще залишаються під владою колоніалізму.

До того ж ці відомості відображають лише ситуацію, в якій опинилися країни і народи, щодо яких колоніальний статус визнано міжнародним співтовариством. Але поряд з цим залишається відкритою проблема невизнання окремих територій такими, на які поширюється дія названої вище декларації. Серед них своє місце займає Пуерто-Ріко, яке, опинившись під владою Іспанії, а пізніше – Сполучених Штатів Америки, все ще не завершило шлях національного самовизначення, незважаючи на те, що світова спільнота визнала пуерторіканський народ самобутньою карибською нацією.

Вже саме існування міжнародних проблем такого плану в ХХІ ст. дозволяє нам визнавати, що проблема колоніалізму все ще не вирішена остаточно і потребує зусиль для її наукового осмислення.

У той же час проблемі деколонізації Пуерто-Ріко наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. на сьогоднішній день ще не присвячено жодної спеціальної роботи.

Взагалі, проблем, пов'язаних з історією Пуерто-Ріко, українська наукова громадськість, здається, не помічає, незважаючи навіть на те, що протягом останніх років наш представник працює в складі Спеціального комітету з питання про хід виконання декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам. В Росії в рамках діяльності Інституту Країн Латинської Америки РАН останні праці вийшли в світ в 1985 та 1990 рр. [10; 11].

Американська історіографія також не містить праць, які розкривають хід подій навколо проблеми деколонізації Пуерто-Ріко

наприкінці ХХ ст. Стосовно ж більш раннього періоду можна зустріти доволі численну кількість спеціальних праць [12–17]. Але, нажаль, матеріал, який міститься в цих монографіях, не дозволяє скласти жодного уявлення з предмету дослідження – еволюції проблеми деколонізації Пуерто-Ріко наприкінці ХХ ст. З огляду на це, ми були змушені звернути увагу на опубліковані документальні матеріали, в результаті чого отримали деякі результати досліджень, які охоплюють названу проблематику станом до 2011 р., а отже – щонайменше, не враховують останніх подій [18; 19].

На фоні дефіциту завершених досліджень з обраної проблематики не може не здивувати багатство документальної бази. З проблеми деколонізації Пуерто-Ріко на відкритому доступі містяться документи, представлені урядом Пуерто-Ріко, матеріали, які публікував уряд США, а також численні документи, які містяться в базі даних на офіційному сайті Організації Об'єднаних Націй.

Документальну основу даного дослідження склали опубліковані офіційні документи Організації Об'єднаних націй, до яких є вільний доступ з системи електронних ресурсів залу публікацій ООН Національної Бібліотеки імені В. Вернадського. Щоправда, систематично в базі даних представлені документи за кінець ХХ – початок ХХІ ст., що значною мірою обмежує хронологічні рамки дослідження.

В цілому ж можна зазначити, що зібрана інформаційна база дозволяє розкрити історію деколонізації Пуерто-Ріко наприкінці ХХ ст., як це відбулося в документації ООН.

Відповідно до цього, мета дослідження полягає в спробі на основі вивчення опублікованих офіційних документів Організації Об'єднаних Націй охарактеризувати проблему деколонізації Пуерто-Ріко станом на кінець ХХ – початок другого десятиріччя ХХІ ст.

Найбільш актуальною подією в обраному аспекті дослідження є референдум про політичний статус, який відбувся в 2012 р. На першому етапі жителі висловилися за зміну політичного статусу архіпелагу. За це проголосували 54 відсотків виборців. На другому етапі – 6 листопада 2012 р. пуерторіканці вибирали новий політичний устрій і висловилися за надання Пуерто-Ріко статусу 51-го штату США. Цю пропозицію підтримали 65 відсотків тих, хто взяв участь в голосуванні. Разом з тим, 31 відсоток проголосували за надання архіпелагу статусу суверенної асоційованої держави в союзі із США. Тільки 4 відсотки підтримали повну незалежність території. Для остаточного включення Пуерто-Ріко до складу Сполучених Штатів формально потрібне лише рішення Конгресу.

Цікаво, що питання про національно-політичне самовизначення не тільки ставилося, але й кілька раз «закривалося». Але ані пуерторіканці, які мешкають на островах та за їх межами, ані представники Вашингтона, здається, жодного разу не поставилися серйозно до сприйняття цих результатів.

Так, у 1950 р. Конгрес Сполучених Штатів Америки прийняв державний закон 600, який передбачав формування конституційного уряду мешканцями Пуерто-Ріко. Був проведений референдум з цього питання, і 4 червня 1951 р. 76,5 відсотка пуерторіканців, що взяли участь в голосуванні, схвалили цей закон. У серпні 1951 р., після прийняття конституційної конвенції, сторони підготували проект Конституції. 3 березня 1952 р. проект Конституції представили народу Пуерто-Ріко, який і схвалив його 81 відсотком населення в ході референдуму. Проект був направлений на затвердження в конгрес Сполучених Штатів Америки і прийнятий 25 липня 1952 р. на основі державного закону 447 за умови внесення конкретних змін в білль про права [2, с. 4]. Зміни були внесені, незважаючи на те, що висловлювалися заперечення з приводу того, що конгрес Сполучених Штатів Америки не може змінювати конституцію в односторонньому порядку. В результаті всенародного референдуму і ратифікації закону конгресом народилася «Співдружність» Пуерто-Ріко, що є приблизним перекладом терміну на іспанській мові, використаного в Конституції: «Estado Libre Asociado de Puerto Rico».

Одразу після прийняття й ухвалення урядовими колами США Конституції Пуерто-Ріко, ООН виключила цю територію з переліку таких, на які поширюється декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам [1]. І в цьому вона керувалася власною Декларацією про Принципи, якими держави-члени ООН мають керуватися, приймаючи рішення про те, чи зобов'язані вони передавати в ООН інформацію, передбаченою статтею 73е статуту ООН [3; 4].

Більше того, починаючи з 1953 р., Сполучені Штати послідовно відстоювали свою позицію відносно статусу Пуерто-Ріко і компетенції органів Організації Об'єднаних Націй в цьому питанні. Вони постійно нагадували, що у своїй резолюції 748 (VIII) від 27 листопада 1953 р. Генеральна Асамблея звільнила Сполучені Штати від їх зобов'язань, що витікали з положень розділу XI Статуту Організації Об'єднаних Націй. З тих пір Сполучені Штати незмінно наполягали на тому, щоб Пуерто-Ріко здійснило своє право на самовизначення, досягло повного самоврядування, вільним і демократичним волевиявленням вирішило вступити у вільну асоціацію із Сполученими Штатами і, таким чином, як недвозначно наголошується в резолюції 748 (VIII), більш не відносилося до сфери компетенції Організації Об'єднаних Націй [1].

Зокрема, на п'ятдесят першій сесії Генеральної Асамблеї представник Сполучених Штатів заявив в Четвертому комітеті, що питання про політичний статус Пуерто-Ріко розглядалося на декількох плебісцитах. Результати цих плебісцитів показали, що прихильників незалежності Пуерто-Ріко небагато. Переважна більшість пуерторіканців виступила за збереження статус-кво, а це означало, що дане питання не мало жодного відношення до роботи Комітету.

Але в 1958 р., всього тільки через 6 років після «остаточного самовизначення» Законодавчі збори Пуерто-Ріко прийняли законопроект

із проханням внести зміни до Закону про федеральні відносини. Наступного року конгресу Сполучених Штатів були представлені три законопроекти, що передбачали зміну політичного статусу території, але по жодному з них не було ухвалено рішення.

Потім, в 1967 р. був проведений плебісцит, в ході якого місцевим жителям пропонувалося зробити вибір між отриманням незалежності, входженням до складу Сполучених Штатів або збереженням статусу Співдружності. За останній варіант висловилися 60,41 відсотка учасників голосування [2, с. 4].

27 лютого 1997 р. до конгресу Сполучених Штатів був внесений новий законопроект (резолуція палати представників № 856, відома також під назвою «законопроект Янга» – на ім'я його автора) у зв'язку із запропонованим проведенням плебісциту в 1998 р.

У разі ухвалення такого закону президент Сполучених Штатів мав би підготувати і представити на схвалення Конгресу план на перехідний період тривалістю не більше 10 років, який забезпечив би досягнення Пуерто-Ріко повного самоврядування. Якби більшість учасників плебісциту висловилися за статус штату, то закон передбачав би, зокрема, вказівку в згаданому плані на перехідний період фактичної дати включення Пуерто-Ріко протягом 10 років до складу Сполучених Штатів. Таким чином, законопроект Янга фактично обумовлював позицію уряду Сполучених Штатів результатами плебісциту. Палата представників прийняла цей закон 4 марта 1998 р. 209 голосами проти 208. Проте сенат не розглянув його до закінчення сесії конгресу, і, таким чином, він втратив свою силу.

Не дивлячись на те, що Конгресу не вдалося зробити так, щоб результати голосування мали для уряду Сполучених Штатів юридичну силу, плебісцит був проведений в заплановані терміни 13 грудня 1998 р.; у нім взяв участь 71 відсоток виборців. Результати голосування розподілилися таким чином: 50,4 відсотка – за жодний із запропонованих вище варіантів, 46,7 відсотка – за статус штату, 2,3 відсотка – за незалежність, 0,3 відсотка – за вільну асоціацію і 0,06 відсотка – за статус співдружності. Після оголошення результатів плебісциту 1998 р. президент Клінтон заявив, що працюватиме разом з конгресом і керівниками Пуерто-Ріко, «щоб дозволити пуерторіканцям краще зрозуміти, який з існуючих варіантів вони вважають кращим», і запевнив, що, як і раніше, «готовий реалізувати вибір більшості в питанні про майбутній статус Пуерто-Ріко» [2, с. 13].

Проведення загальних виборів як в Сполучених Штатах Америки, так і в Пуерто-Ріко викликало паузу в активних зусиллях за рішенням питання про його остаточний статус. Проте в червні 2000 р. президент У. Клінтон зробив кроки до створення механізму для проведення офіційного діалогу з Пуерто-Ріко щодо його майбутнього політичного статусу. Ця ініціатива була запропонована після зустрічі в Білому домі між

Президентом, пуерторіканськими політичними лідерами і членами конгресу Сполучених Штатів.

23 грудня 2000 р. У. Клінтон видав меморандум з питання про врегулювання статусу Пуерто-Ріко. Згодом, в грудні 2000 р., була створена робоча група, яку попросили до травня 2001 р. представити рекомендації щодо варіантів політичного статусу Пуерто-Ріко [5, с. 8].

Основна мета Президента полягала в уточненні варіантів статусу, згідно з яким острів міг би отримати уряд, який, за словами представника Білого Дому, був би «повністю демократичним».

Ця ініціатива не залишилася без уваги спеціальних органів ООН. У Спеціальному комітеті знову було піднято три конкретні питання, пов'язаних з особливим політичним статусом Пуерто-Ріко і його недостатньо демократичними відносинами із Сполученими Штатами. До цих питань належали наступні: а) присутність озброєних сил Сполучених Штатів, що продовжується, в Пуерто-Ріко, і особливо на острові В'єкес; б) утримання під вартою в Сполучених Штатах пуерторіканців, виступаючих за незалежність, по звинуваченню в змові про заклик до заколоту і зберігання зброї; і в) застосування страти до пуерторіканців, засуджених за порушення федеральних законів [5, с.9–10].

Питання про застосування страти до пуерторіканців, засуджених за скоєння злочинів, можна визнати як найбільш показовим серед тих, які свідчили про колоніальний статус острова. У справах Ектора Оскара Акости Мартінеса і Хоеля Рівери Алехандро суддя окружного суду Сполучених Штатів Сальвадор Каселльяс ухвалив, що страта за порушення федеральних законів не застосовується в Пуерто-Ріко, оскільки його населення не приймає участі у федеральних виборах. У своїй ухвалі суддя Каселльяс заявив наступне: «Немислимо, щоб вища міра покарання, страта, застосовувалася відносно американських громадян, яким відмовляють в праві прямо або побічно брати участь в уряді, що приймає закон про таке покарання і затверджує його застосування» [5, с. 9].

Присутність збройних сил Сполучених Штатів на острові займає друге місце серед найболючіших питань і свідчень невольності Пуерто-Ріко. У січні 2000 р. пуерторіканський губернатор Роселльо і президент Сполучених Штатів Клінтон уклали угоду, відповідно до якої Військово-морським силам було дозволено відновити учення на В'єкесі, але без застосування споряджених боєприпасів, а час учбової підготовки не мав перевищувати 90 днів на рік. У свою чергу, в листопаді 2001 р. планувалося провести референдум, на якому населенню В'єкеса належало вирішити, чи слід військовим назавжди покинути острів або залишитися на особливих умовах, які включатимуть виділення 50 млн. дол. США на вдосконалення інфраструктури і інші будівельні роботи. Якби ВМС було дозволено залишитися, то вони змогли б відновити застосування бойових снарядів. Тим часом ВМС обіцяли надати 40 млн. дол. США у вигляді економічної допомоги незалежно від підсумків референдуму. Проте, зрештою, рішення за наслідками референдуму повинно було ухвалюватися

конгресом Сполучених Штатів, а не ВМС, а в конгресі одностайності в цьому питанні не спостерігалось.

Не дивлячись на вищесказане, протестуючі мешканці В'єкса, що добивалися припинення учень, негайно почали кампанію громадянської непокори, розбивши табори на території стрільбища, з тим щоб запобігти подальшим бомбометанням. Серед протестуючих був лідер ППН Рубен Берріос Мартінес, який залишив свою посаду сенатора, з тим, щоб очолити акцію протесту, і який згодом провів на території стрільбища 11 місяців [5, с. 9–10].

Сила Кальдерон виступила проти всіх подальших бомбометань і піддала критиці угоду губернатора Роселльо з президентом Клінтоном, що передбачала продовження учень як мінімум до 2003 р.

Таким чином, адміністрація У. Клінтона наприкінці свого терміну знаходження при владі, не знайшла ефективних засобів для того, щоб заспокоїти громадськість Пуерто-Ріко, ані з приводу продовження американської військової присутності в регіоні, ані з питання про долю пуерторіканських ув'язнених, засуджених до смертної кари у той час, коли вона не діє на території Пуерто-Ріко, ані з питання про остаточне самовизначення щодо міжнародного політичного статусу.

Разом з тим, У. Клінтон в своєму меморандумі відкрито визнав, що питання про статус Пуерто-Ріко не є остаточно вирішеним і ряд його ініціатив, які, щоправда, було розпочато в час, коли закінчувався термін його повноважень, спрямовувалися на те, щоб покласти край цій невизначеності. Долю цих започаткувань мали визначити президентські вибори.

Тим часом, підсумовуючи основні результати обговорення проблеми деколонізації Пуерто-Ріко наприкінці ХХ ст., в першу чергу слід зазначити, що серед головних її складових основне місце зайняли наступні:

- відсутність одностайності серед мешканців Пуерто-Ріко щодо майбутнього статусу цих територій;
- націленість основних правлячих партій на співпрацю з урядом США, який забезпечує Пуерто-Ріко стабільним фінансуванням на правах частини суверенної території Сполучених Штатів;
- наявність формального рішення ООН щодо виключення Пуерто-Ріко з переліку територій, позбавлених самоуправління;
- недосконалість правового арсеналу адміністрації Пуерто-Ріко, що в окремих випадках позбавляє пуерторіканців навіть елементарних прав на особисту безпеку;
- ізолюваність Пуерто-Ріко від всеамериканського виборного процесу, відсутність повноважного представника в Сенаті, неможливість вплинути на вибори президента США;
- нарешті, як ознака колоніального статусу, неможливість усунення американських військових баз з території островів Пуерто-Ріко, незважаючи на всенародний протест проти продовження їх присутності.

Сукупність наведених ознак дозволила Спеціальному комітету ООН з питань деколонізації залишати це питання в своєму полі зору, розглядаючи його як особливий випадок, коли за умови номінального виконання програми надання території прав на самоуправління, між нею і управляючою державою зберігаються відносини, які можна цілком обґрунтовано охарактеризувати як колоніальні.

Тим часом, в останні дні роботи адміністрації У. Клінтона існувала надія на конструктивне ставлення американських правлячих кіл до вирішення цієї проблеми. Президент США у своєму меморандумі відкрито визнав, що питання про статус Пуерто-Ріко не є остаточно вирішеним. Згодом, в грудні 2000 р., була створена робоча група, якій доручили до травня 2001 р. представити рекомендації щодо варіантів політичного статусу Пуерто-Ріко [6, с. 8]. За заявою офіційного представника Білого дому, процитованою у пресі, цільова група повинна була займатися розглядом варіантів, що є у Пуерто-Ріко, а департамент юстиції – надавати консультації з правових і конституційних питань.

Але в січні 2001 р. до влади в Сполучених Штатах прийшла нова адміністрація, яка мала відпрацювати власний підхід до проблеми. У квітні 2001 р. президент Джордж У. Буш вніс поправку до адміністративного указу його попередника щодо цільової групи з питання про статус Пуерто-Ріко і переніс терміни представлення рекомендацій цільової групи з 1 травня 2001 р. на 1 серпня 2001 р., що стало першим кроком в політиці відтягування принципових рішень.

Займаючи доволі жорстку позицію на міжнародній арені, американська адміністрація знаходила своїх прибічників серед членів численних громадських організацій, які діяли в Пуерто-Ріко. Тим не менше, під тиском світової спільноти і активістів руху за надання Пуерто-Ріко незалежності, американській адміністрації довелося йти на зустріч у виконанні найбільш злободенних вимог.

10 січня 2003 р. міністр ВМС США дав письмове підтвердження конгресу про те, що ВМС і корпус морської піхоти США припинять військові навчання на В'єкесі 1 травня 2003 р., після чого вони використовуватимуть інші учбові об'єкти в південно-східній частині Сполучених Штатів і на морі. 13 січня 2003 р. ВМС США почали останні військові навчання на острові В'єкес.

Губернатор Пуерто-Ріко заявила, що це є перемогою для острова і стійкого народу В'єкеса [7, с. 12].

22 липня 2004 р. законодавчі збори Пуерто-Ріко прийняли резолюцію з рекомендацією про створення Засновницьких зборів Пуерто-Ріко. У 2005 р. був запланований референдум для вибору переважного механізму розгляду питання про статус. Вибір намічався між скликанням Засновницьких зборів або процесом, що ініціюється урядом Сполучених Штатів [7, с. 7].

Але підсумки загальних виборів 2004 р. показали, що обговорення питання про політичний статус зайде в безвихідь. Правляча Народно-

демократична партія Пуерто-Ріко виступала за збереження статус-кво, а Народна прогресивна партія, не тільки контролююча Законодавчі збори, але і представлена на посту комісара-резидента, виступала за входження до складу Сполучених Штатів на правах повноправного штату. Більш нечисленна «партія незалежності» традиційно відстоювала ідею повного звільнення острову [8, с. 6].

Але, не виправдовуючи песимістичних прогнозів, у 2005 р. Пуерто-Ріко добилося великих успіхів в справі самовизначення. В березні сенат прийняв законопроект, що санкціонував проведення референдуму в липні, і включив скликання конституційної асамблеї в число можливих варіантів врегулювання питання про політичні відносини зі Сполученими Штатами.

Вашингтон в цей час виступив із радикальною пропозицією. Оскільки було визнано, що неможливо намагатися зберегти статус-кво в умовах, коли жодна сторона цього не бажає, на виконання урядової ухвали 13183 було утворено президентську цільову групу по статусу Пуерто-Ріко. Вона мала розробити критерії, які повністю відповідали б положенням міжнародного права відносно справжнього процесу самовизначення і деколонізації [9, с. 12].

У грудні 2005 р. Президентська цільова група з питання про статус Пуерто-Ріко опублікувала доповідь, в якій вона рекомендувала вирішити питання про статус Пуерто-Ріко у два етапи. По-перше, було запропоновано провести в 2006 р. «санкціонований на федеральному рівні плебісцит», щоб з'ясувати, чи бажають пуерторіканці, щоб Пуерто-Ріко «залишилося підконтрольним конгресу територією Сполучених Штатів, або щоб Пуерто-Ріко конституційним шляхом йшло до досягнення постійного статусу, відмінного від статусу території Сполучених Штатів». Цільова група також рекомендувала у випадку, якщо учасники плебісциту висловляться за зміну нинішнього статусу території, провести другий референдум, який дозволив би їм зробити вибір між статусом штату і незалежністю. Якщо б учасники плебісциту вирішили зберегти сталий статус території, Цільова група рекомендувала проводити плебісцити на періодичній основі з тим, щоб «конгрес завжди був інформований про сподівання людей» [8, с. 7].

Тим часом, на початку 2006 р. ідея скликання конституційної асамблеї отримала підтримку з боку обох партій в Сполучених Штатах. 16 лютого американські сенатори Едвард Кенеді від штату Массачусетс (Демократична партія), Роберт Менендес від штату Нью-Джерсі (Демократична партія), Трент Лотт від Міссісіпі (Республіканська партія) і Річард Бер від Північної Кароліни (Республіканська партія) внесли законопроект до Комітету з енергетичних і природних ресурсів, що володів юрисдикцією в питаннях, що стосувалися статусу Пуерто-Ріко. У цьому законопроекті містився заклик «визнати право Співдружності Пуерто-Ріко на скликання конституційної асамблеї, щоб народ Пуерто-Ріко міг здійснити своє право на самовизначення і визначити процедуру ухвалення відповідного рішення в конгресі [8, с. 7–8].

Після закінчення розгляду законопроекту Комітет мав намір ухвалити рішення про доцільність його передачі в сенат Сполучених Штатів. В той же час Президентська цільова група рекомендувала провести прямий референдум, щоб пуерторіканці могли вказати, якому з варіантів статусу вони віддають перевагу. З іншого боку, в новому законопроекті, внесеному на розгляд до Комітету з енергетичних і природних ресурсів, схвалили пропозицію про скликання конституційної асамблеї, яка дозволила б вивчити думки населення з цього питання. Разом з тим, з урахуванням спроб ухвалення подібних законопроектів, які часто застрягали в Комітеті, відносно перспективи ухвалення даного законопроекту зберігалася невизначеність. Крім того, рекомендації Цільової групи не були обов'язковими для виконання, і могли не отримати втілення у законодавчій практиці [8, с. 8].

Конгрес відновив дебати з питання про політичний статус Пуерто-Ріко в 2007 р. 7 лютого в Палаті представників був представлений на розгляд Законопроект про демократію в Пуерто-Ріко. У цьому Законопроекті, зокрема, наголошується: «Державна виборча комісія Пуерто-Ріко проведе плебісцит в Пуерто-Ріко в ході роботи Конгресу 111-го скликання, проте не пізніше 31 грудня 2009 р. У виборчих бюлетенях буде передбачена можливість вибору виборцями всього лише двох наступних варіантів: 1) Пуерто-Ріко буде і надалі зберігати існуючу форму територіального статусу, визначеного Конституцією, основними законами і політикою Сполучених Штатів; 2) Пуерто-Ріко продовжить рух до конституційно життєздатного постійного не територіального статусу [7, с. 8].

Як показала подальша історія, реалізація цього задуму мала статися не в 2009 р., а значно пізніше – вже за часів адміністрації Б. Обама.

Важко сказати наперед, чи не поповнить дане рішення колекцію своїх попередників, які так і залишилися на папері, без жодного шансу на практичне втілення. Але в одному можна бути впевненим: ув'язненні в наслідок боротьби за незалежність пуерторіканці та їх прибічники не складуть рук, і будуть в подальшому виборювати право пуерторіканського народу на самовизначення в рамках незалежної держави.

Список використаної літератури

1. **Резолюція 748** о прекращении передачи информации согласно статье 73е Устава о Пуэрто-Рико (A/RES/748(VIII)) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// www.un.org/russian/ga/8/docs/res8.htm](http://www.un.org/russian/ga/8/docs/res8.htm).
2. **Решение** Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 11 августа 1998 года (A/АС.109/2000/L.3). – 22 с.
3. **Резолюция 1541** Генеральной Ассамблеи ООН о Принципах, которыми государства-члены ООН должны руководствоваться при разрешении вопроса о том, обязаны ли они передавать информацию, предусмотренную статьей 73е Устава (A/RES/1541(XV)) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/ga/8/docs/res1541.htm>.

[//www.un.org/russian/peace/decolonization/garesol.htm](http://www.un.org/russian/peace/decolonization/garesol.htm). 4. **Декларация** о предоставлении независимости колониальным странам и народам (A/RES/1514(XV)) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/peace/decolonization/index.html>. 5. **Решение** Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 12 июля 2000 года (A/АС.109/2001/L.3). – 23 с. 6. **Решение** Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 12 июля 2000 года (A/АС.109/2001/L.3). – 23 с. 7. **Решение** Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 10 июня 2002 года (A/АС.109/2003/L.3). – 22 с. 8. **Решение** Специального комитета, касающееся Пуэрто-Рико, от 13 июня 2005 года (A/АС.109/2006/L.3). – 17 с. 9. **Краткий** отчет о 6-м заседании Специального комитета по вопросу о ходе осуществления Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам, состоявшемся в Центральных учреждениях, Нью-Йорк, 13 июня 2005 года (A/АС.109/2005/SR.6). – 13 с. 10. **Бермудес Г. М. С.** Политика США в Пуэрто-Рико и освободительная борьба пуэрториканского народа / Г. М. С. Бермудес. – М., 1990. – 236 с. 11. **Пояркова Н. Т.** Колониальная политика США в Пуэрто-Рико (проблемы "свободно присоединившегося государства") / Н. Т. Пояркова. – М., 1985. – 134 с. 12. **Foreign in a Domestic Sense: Puerto Rico, American Expansion, and the Constitution.** Durham: Duke University Press, 2001. – 425 p. 13. **Morris N.** Puerto Rico: Culture, Politics and Identity / N. Morris. – Westport, 1995. – 230 p. 14. **Duany J.** The Puerto Rican Nation on the Move: Identities on the Island and in the United States / J. Duany. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2002. – 154 p. 15. **Friedrich C. J.** Puerto Rico: middle road to freedom: Fuero fundamental / C. J. Friedrich. – N.Y., 1959. – 310 p. 16. **Samoiloff L. C.** Puerto Rico: The Case for Independence / L. C. Samoiloff. – N. Y., 1974. – 324 p. 17. **Monge J. T.** Puerto Rico: The Trials of the Oldest Colony in the World / J. T. Monge. – Yale : Univ. Press. – 1997. – 288 p. 18. **Грицьких І. В.** Проблема деколонізації Пуерто-Ріко наприкінці ХХ століття в світлі опублікованих документів ООН / І. В. Грицьких, Є. С. Шатрова // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. Соціально-політичні події сучасності: правові наслідки та філософське осмислення. Спеціальний випуск №2. У двох частинах. – Луганськ, 2010. – Частина 1. – С.74–91. 19. **Грицьких І. В.** Проблема деколонізації Пуерто-Ріко на початку ХХІ століття в світлі опублікованих документів ООН / І. В. Грицьких, Є. С. Шатрова // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ України імені Е. О. Дідоренка. Спеціальний випуск №7. – Луганськ, 2011. – С. 192–205.

Грицьких І. В. Пуерто-Ріко і проблема деколонізації: історія та сучасність (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)

В статті розкривається історія і актуальний стан довготривалого і суперечливого процесу деколонізації Пуерто-Ріко від прийняття в 1952 р.

пуерториканської Конституції до проведення чергового референдуму про визначення політичного статусу цієї території, який відбувся 2012 р. Дослідження ґрунтується на документах ООН, опублікованих на сайті офіційної документації цієї міжнародної організації. До уваги усіх, хто цікавиться всесвітньою історією та актуальними проблемами міжнародних відносин.

Ключові слова: Пуерто-Ріко, Сполучені Штати Америки, Організація Об'єднаних Націй, деколонізація, національне самовизначення.

Грицких И. В. Пуэрто-Рико и проблема деколонизации: история и современность (вторая половина XX – начало XXI ст.)

В статье раскрывается история и актуальное состояние длительного и противоречивого процесса деколонизации Пуэрто-Рико от принятия в 1952 г. пуэрториканской Конституции до проведения очередного референдума об определении политического статуса этой территории, состоявшемся в 2012 г. Исследование основывается на документах ООН, опубликованных на сайте официальной документации этой международной организации. Для всех, кто интересуется всемирной историей и актуальными проблемами международных отношений.

Ключевые слова: Пуэрто-Рико, Соединенные Штаты Америки, Организация Объединенных Наций, деколонизация, национальное самоопределение.

Grytskykh I. V. Puerto Rico and the Problem of Decolonization (second part of 20th – beginning of 21st century)

In the article author describes the history and actual status of Puerto-Rico decolonization process from 1952 (when Constitution of Puerto Rico was formally adopted on), to 2012 (in November 2012, a non-binding referendum resulted in fifty-four percent of respondents voting to reject the current status under the territorial clause of the U.S. Constitution). The research is based on the documents, published by the UN on its official site. The article is addressed to everybody, who takes an interest in the world history and actual problem of the international relations.

Keywords: Puerto-Rico, the United States of America, the United Nations, decolonization, self-determination of nations.

Стаття надійшла до редакції 9.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 94(420:5–15) «155/156»

В. В. Іщенко

**РОЗВИТОК АНГЛІЙСЬКИХ ТОРГІВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ: СКЛАДУВАННЯ ПІВНІЧНО-
СХІДНОГО ШЛЯХУ ДО КРАЇН СХОДУ**

Однією з найбільш злободенних проблем сучасних міжнародних відносин є посилення боротьби впливових держав за контроль над комунікаційно-торгівельними шляхами, що поєднують різні регіони в єдину глобальну господарчу систему. Ціла низка країн, насамперед, США, КНР, Росія, Євросоюз, Японія намагаються поставити їх під свій контроль. В свою чергу, це надає всі можливості диктувати свої правила гри іншим акторам світової політики та нав'язувати їм власні економічні та політичні умови. Точки зіткнення в цій боротьбі існують і в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, і на Близькому Сході, і в Південній Америці, а також в Центральній Азії. Україна також залучена в цей глобальний конфлікт, оскільки є державою-транзитером, насамперед, російського газу та нафти до Західної Європи.

У зв'язку з цим вважається вельми актуальним вивчення історії формування світових торгівельно-комунікаційних шляхів, багато з яких почали створюватися ще в епоху середньовіччя. Однією з таких артерій був північний шлях, який у XVI ст. поєднав Європу з Московською державою та країнами Сходу. Процес його становлення та розвитку досить слабо висвітлений в працях вітчизняних та зарубіжних істориків. Отже, головною метою цієї статті є заповнення певних прогалів, що виникли при дослідженні даної проблематики.

В кінці XV ст. Англія, намагаючись наздогнати Іспанію та Португалію, також вступила на шлях Великих географічних відкриттів, намагаючись знайти власний шлях до східних країн. За поширеною на той час думкою, найбільш коротким та перспективним вважався маршрут, що проходив через Атлантичний океан. Вслід за Христофором Колумбом, мореплавці, що служили британській короні, знаючи про те, що Земля має кулясту форму і тому вважали, що мандрівка на захід неминуче приведе їх до країн Сходу, багатих на прянощі та шовк. Послідовником цієї ідеї був і Севастіан Кабот (1476 – 1557). Його батько – відомий мореплавець Джон Кабот (1450 – 1499), намагаючись знайти альтернативний шлях до Індії та Китаю, здійснив подорож, яка закінчилася відкриттям у 1497 р. о. Ньюфаундленд. Наступного року англійські кораблі досягли узбережжя Північної Америки. Проте цього було замало. Як відзначив англійський вчений Дж. Хемел, «Лісабон, внаслідок завоювань, зроблених португальцями в Західній Африці в останній чверті XV ст. і захоплення частини Індії після мандрівки Васко да Гама, став другою Венецією. Іспанія, внаслідок відкриття Колумбом південної частини Нового Світу, накопичувала величезні багатства

в Кадісі та Севіл'ї. Англія ж була змушена задовольнятися незначними комерційними перевагами, які вона отримала після відкриття Каботом північної частини нового Континенту» [4, с. 1].

Севастіан намагався продовжити справу батька, вперто шукаючи північно-західний шлях до Індії та Китаю. У 1506 р. він відкрив прохід до Гудзонової затоки. Пізніше він намагався знайти шлях до Тихого океану, проникнувши до заливу Ла-Плата. Проте, всі його плани не були реалізовані.

Він повернувся до Англії та приступив до розробки нового проекту, на цей раз, освоєння північно-східного шляху до омріяних країн Сходу. Згідно з його проектом, необхідно було здійснити торгівельну експедицію Північно-Льодовитим океаном, з метою встановлення комерційних зв'язків з Московською державою. Ця країна, тоді майже невідома в Англії, розглядалася Каботом та його прибічниками, як перевалочний пункт до Китаю, а також інших країн Сходу, насамперед, Персії. Важливим було і встановлення безпосередніх торгівельних зв'язків з руською державою, яка була головним постачальником хутра на європейські ринки.

Стосунки між Англією та Московською державою почали розвиватися з XIII ст., проте носили епізодичний характер. Це було, насамперед пов'язано з тими правилами, які визначали умови торгівлі іноземців в цій країні. Так, існував певний порядок, згідно з яким, першими, хто мав право скуповувати привезені товари, був великий князь. За той час, поки Кремль визначався із тим, що необхідно купити, іноземні комерсанти не мали можливості вести торгівельні справи і це значно уповільнювало їх діяльність та завдавало величезних збитків [1, с. 5].

Саме тому, англійці, як і інші іноземці, вели справи в Новгороді, де подібних обмежень не існувало. Проте, внаслідок московсько-новгородських воєн (1456, 1471, 1477 – 1478), у 1478 р., ця торгівельна республіка увійшла до складу Московського князівства. Іноземцям тепер доводилося домовлятися про умови торгівлі з Кремлем.

Для реалізації цього проекту, в 1551 р. Кабот, разом із своїми компаньйонами – Ричардом Ченслером та сером Хагом Вілоубі створили компанію «товариство купців-пошукачів для відкриття країн, земель, островів, держав та володінь невідомих та морським шляхом не відвідуваних» (The Mistery). Вже через рік їм вдалося організувати експедицію в складі трьох кораблів («Бона Есперанца», «Бона Конфіденція» та «Едуард Бонавентура»). Очолив похід Хаг Вілоубі, його помічником біло призначено Ричарда Ченслера [1, с. 13].

11 травня 1553 р. експедиція відправилася з порту Гетфорд на північ. Ескадра пройшла навколо Нормандії та досягла російської Лапландії. Там кораблі розділилися. Два з них, на чолі з Хагом Вілоубі були загнані непогодою до Нокуєвської губи (Мурманське море) та застрягли у кризі. Всі члени екіпажу, не маючи ані запасів їжі, ані теплої одежі, загинули протягом листопада – грудня 1553 р. і тільки весною наступного року були виявлені рибалками-карелами. Тіло керівника експедиції було знайдено у його каюті.

Він сидів за письмовим столом з розкладеними паперами [5, с. 483]. Згідно з записами, які вів капітан, йому вдалося протриматися до січня 1554 р.

Пізніше, московський цар Іван Грозний (1530 – 1584) наказав зберегти залишки померлих та їх майно, яке згодом було доставлено до Англії [4, р. 86].

В свою чергу, Ченслер не розділив трагічну долю свого компаньйона. 30 червня 1553 р. корабель «Едуард Бонавентура», яким він командував, відділювався від головної ескадри внаслідок бурі у Північному морі. Після важкої подорожі, 24 серпня 1553 р., він досяг гирла річки Двіна, де пристав до монастиря Св. Миколая. Звідси англієць відправився до міста Холмогори, де побував на аудієнції у місцевого воєводи Феофана Макарова. Той відправив донесення царю Івану Грозному, проте, не чекаючи відповіді з Кремля, Ченслер в кінці листопада 1553 р. особисто направився до столиці [1, с. 14].

В Москві англієць 12 днів очікував аудієнції у царя. Коли ж він, нарешті, був прийнятий Іваном Грозним, то передав йому грамоту англійського короля Едуарда IV (1537 – 1553), яка була адресована усім правителям, тих країн, яких досягне експедиція. В ній зазначалося: «Ми наказали поважному та хороброму мужу Хагу Вілуобі та його супутникам – нашим вірним та люб'язним підданим, йти в країни нам невідомі, задля того, щоб шукати те, чого не має у нас та вивозити з наших країн те, чого не має в цих країнах. І таким чином буде встановлена вигода і для них і для нас і буде постійна дружба та союз між ними та нами» [Цит. за 2, с. 34].

В свою чергу, Іван Грозний був зацікавлений у налагодженні торгівельних зв'язків з Англією та шукав можливості для дипломатичного та торгівельного прориву до Західної Європи. Насамперед, він хотів організувати постачання англійської зброї, яку він не міг закупити через ворожість Швеції та Речі Посполитої [2, с. 35]. Тому він дозволив англієцям без усіляких перешкод торгувати в Білому морі.

Перебуваючи в Москві, Ченслер збирав свідчення про торгівлю, описав російські монети, міри, ваги, товари, що вироблялися в Московії. Він рекомендував побудувати англійські факторії не тільки в столиці, але і у Вологді [2, с. 35]. Крім того, англієць зустрівся з послом Персії, та обговорив можливість встановлення торгівельних зв'язків між країнами [4, р. 101]. Лише в березні 1554 р. він покинув російські землі та повернувся додому.

В Англії його чекав триумф. Для торгівлі з Московським царством була створена нова компанія, що отримала назву «Компанія для торгівлі з Росією, Персією та північними країнами» або «Московська компанія». Її очолював губернатор (першим став С. Кабот), 4 консули та 24 асистенти. Всього до Компанії увійшло 184 акціонери.

Крім того, у 1555 р. ця фірма отримала від королеви Марії I Тюдор (1516 – 1558) монополні права на торгівлю з Московською державою та іншими північними країнами, які вона відкріє на півночі, північному сході та північному заході від Англії. Спроби ж інших комерсантів порушити виключні права Московської компанії каралися конфіскацією товарів [2, с. 41].

Також, слід зазначити, що Компанія отримувала і інші права, зокрема завойовувати відкриті землі під англійським прапором, винаймати матросів та військових для захисту своїх інтересів, та протистояти спробам інших країн торгувати в Московській державі.

В квітні 1555 р. Ченслер, вже в якості англійського посла, знову відвідав Московію та передав Івану Грозному листа від королеви Марії Тюдор, в якому вона дякувала царя за добрий прийом її підлеглого під час першого візиту та висловлювала сподівання на поглиблення відносин між двома країнами.

У відповідь, Іван Грозний надав англійським комерсантам справжній царський подарунок у вигляді режиму найбільшого сприяння їх діяльності. Зокрема, вони отримували право вільної та безмитної торгівлі оптом та в роздріб; право засновувати факторії в Холмогорах та Вологді, без сплати будь-яких податків та зборів. Крім того, вони отримали двір у Москві біля церкви св. Максима, а також право екстериторіальності та непідвладності місцевому суду [1, с. 15].

Також були призначені комерційні агенти Англії в Московському царстві – Джордж Коллінгворд та Ричард Грей.

До Лондона, разом із Ченслером, було направлено російського посланця О. Г. Непея (кінець XV – 1570). Біля берегів Шотландії корабель попав в бурю, в якій загинув англієць. Проте, росіянину вдалося добратися до Англії, де він побував на прийомі у англійської королеви. Це ще більше укріпило англо-московські комерційні зв'язки [1, с. 16].

Основою англійського експорту до Московії стало сукно, вартість якого варіювалася від 5 до 18 фунтів, в залежності від його якості та фарбування. Перша значна партія цього товару прибула до гирла Двіни у 1557 р. [4, р. 118].

Одночасно, торгівельні агенти вивчали можливості організації англійських факторій і в інших містах. Якщо Грей зосередився на веденні торгівельної діяльності переважно в Холмогорах, то Коллінгворд відвідував Псков, Новгород та Вологду [4, р. 119].

Крім того, англійці не залишали надій реалізувати свій початковий план – знайти північно-східний шлях до країн Сходу. Для цього, вже влітку 1555 р. була організована експедиція на чолі з Стівеном Борро. Англійці дійшли до річки Об, відвідали Печору та Нову Землю, проте не знайшли омріяного проходу до східного регіону. Тоді вони зосередилися на дослідженні інших напрямків. Зокрема це був пошук південно-східного шляху в східні країни, який розглядався як альтернатива північно-східному морському шляху через арктичні води. Після невдач експедицій Віллоубі та Борро остання ідея була визнана безперспективною і все більшу увагу англійців привертав волзький шлях в землі Центральної Азії [3].

Представники Компанії запропонували цареві відкрити торгівлю між Московією та Китаєм через Бухарію. Ініціатором цього проекту виступив агент Російської компанії Ентоні Дженкінсон (1529 – 1610), який багато років

жив в азійських володіннях Османської імперії. Саме він на своєму кораблі «Прімроуз» доставив до Лондона російського посланця Непея.

Після загибелі Ченслера, Марія Тюдор призначила Дженкінсона другим послом Англії в Московській державі. Серед його головних завдань був пошук шляхів для організації торгівельно-комунікаційної артерії до Індії та Китаю. Протягом 1557 – 1561 рр. він наполегливо вів переговори з царським двором, метою яких було отримання охоронних грамот та права на вільний шлях по Волзі до Каспійського моря.

Врешті-решт, йому вдалося отримати від Івана Грозного всі привілеї, на які він сподівався. Цар надав йому право безперешкодного проїзду територією держави до Астрахані, наказів усім місцевим воєводам допомагати англійцю, надав йому рекомендаційні листи до закаспійських володарів [1, с. 17].

23 квітня 1558 р. Дженкінсон покинув Москву та Волгою дістався Астрахані 14 липня. Разом з ним, в подорож відправилися два його заступники – Ричард Джонсон і Емберт Джонсон, а також татарський перекладач [6, с. 41].

Через Каспійське море він, нарешті, досяг міста Бухари. Проте, тут він дізнався, що караванна торгівля між середньоазійськими державами та Китаєм знаходилася в занепаді і врешті-решт, повернувся до Москви, а згодом і в Англію [5, с. 483]. В цілому він негативно ставився до можливості відродження караванної торгівлі Великим Шовковим Шляхом. «Через місто Бухара проходять каравани з Індії, Персії та Китаю. Проте купці, що використовують цей шлях – бідні і привозять із собою настільки невеликий об'єм товарів, що організація масштабної торгівлі тут не можлива», – писав він [6, с. 87].

В той же час, перебуваючи в Лондоні, Дженкінсон склав першу мапу Московської держави, зокрема тих земель, які відвідав.

У 1561 р. він знову прибув до Москви, та запропонував цареві новий проект – встановлення безпосередніх торгівельних відносин з Персією. І на цей раз Іван Грозний допоміг англійському посланцеві. Він представив його іранському послу в Московії, і разом з ним Дженкінсон направився до Персії. Саме тоді назривала війна між Сефевідським Іраном та Османською імперією і англієць розраховував на те, щоб налагодити поставки зброї з Московії в Персію. Проте цей проект провалився [1, с. 18].

В той же час Дженкінсон високо оцінював перспективи закупівлі шовку через Іран. Таким чином, він реалізував на практиці ідею комерсантів Московської компанії поєднати північний морський, волзький та шовковий шляхи та випередити португальців, які закуповували цей важливий товар в Перській затоці [3].

Цей проект не викликав зауважень у Кремля. Єдиною умовою, на якій наполягала московська влада, це позачергова закупка східних товарів, що проходили транзитом, царськими урядниками [1, с. 18]. В цілому ж, Кремль надав Московській компанії широкі права, зокрема, виключне право користуватися північним морським шляхом, право вести торгівлю з Іраном,

право безмитної торгівлі, право самоврядування, а також можливість засновувати факторії у будь-яких російських містах. Крім того, з 1569 р. британцям було дозволено чеканити англійську монету на російських монетних дворах, а також привілей «жити в Московії за власними законами» [2, с. 45].

Лише нетривалі скандали порушували встановлене англо-російське співробітництво. Так, у 1571 р. Іван Грозний, незадоволений небажанням королеви Єлизавети (1533 – 1603) укласти з ним політичний союз та заключити шлюб, заарештував всі товари Компанії, заявивши, що «і без англійських гостей, Московська держава бідною не була» [2, с. 45]. Проте, вже скоро він повернув колишні привілеї та права британським комерсантам.

Таким чином, в 50–60-х рр. XVI ст. Англії вдалося добитися значних успіхів в організації північно-східного торгівельного шляху, який став реальною альтернативою тим маршрутам, на яких закріпилися Іспанія та Португалія. На першому етапі цього процесу, британській Московській компанії вдалося встановити торгівельні стосунки з Московською державою, яка одночасно розглядалася як важливий ринок збуту для англійських товарів, а також як перевалочний пункт на шляху до східних країн. На другому етапі, завдяки експедиціям Е. Дженкінсона в 1558 та 1561 рр., підданям королеви Єлизавети вдалося реалізувати свою головну мету – встановлення безпосередніх контактів з Сефевідським Іраном, що означало прорив до східних ринків. Подальша політика Московської компанії, особливості її торгівлі з Росією та країнами Сходу будуть розглянуті в наступних наукових статтях.

Список використаної літератури

1. **Костомаров Н.** Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях / Н. Костомаров. – СПб. : Типография Н. Тиблена и комп., 1862. – 300 с.
2. **Кулишер И. М.** История русской торговли до девятнадцатого века включительно / И. М. Кулишер. – СПб. : Изд-во «Атеней». – 1923. – 529 с.
3. **Сотин А. Б.** Энтони Дженкинсон: англичанин эпохи Возрождения в землях Востока. Научная конференция «Россия – Британия». Тезисы докладов. Электронный ресурс / А. Б. Сотин. – Режим доступа: <http://www.kreml.ru/ru/science/conferences/2003/Russia-Britain/thesis/Sotin/>
4. **Hamel J.** England and Russia comprising the voyages of John Tradescant the Elder, sir Huhg Willouhbi and others to White sea / J. Hamel. – L. : Richard Bentley, 1854. – 455 p.
5. **Maccregor J.** Commercial statistics all nations / J. Maccregor. – L. : Whittaker and Co. – Vol. II. – 1850. – 1230 p.
6. **Jenkinson A.** A Early voyages and travels to Russia and Persia / A. Jenkinson. – N. Y. : Burt Franklin, 1836. – Vol. I. – 1836. – 368 p.

Іщенко В. В. Розвиток англійських торгівельних зв'язків в другій половині XVI століття: складування північно-східного шляху до країн Сходу

В статті розглядається процес складування північно-східного арктичного шляху з Європи до східних країн в другій половині XVI століття. Особлива увага приділяється діяльності англійської Московської компанії, яка була спрямована на встановлення комерційних відносин з Московською державою, а також Іраном та іншими східними країнами. Аналізується хід та наслідки експедицій Х. Вілоубі та Е. Дженкінсона в Біле море та каспійський регіон.

Ключові слова: Московська компанія, Англія, Московська держава, Персія, Схід.

Ищенко В. В. Развитие английских торговых связей во второй половине XVI века: складывание северо-восточного пути в страны Востока

В статье рассматривается процесс складывания северо-восточного арктического пути из Европы в восточные страны во второй половине XVI века. Особое внимание уделяется деятельности английской Московской компании, которая была направлена на установление коммерческих отношений с Московским государством, а также Ираном и другими восточными странами. Анализируются ход и результаты экспедиций Р. Виллоуби и Э. Дженкинсона в Белое море и каспийский регион.

Ключевые слова: Московская компания, Англия, Московское государство, Персия, Восток.

Ischenko V. V. Development on the English Trade Connections during the Second Half of XVI cr.: the Formation of Northeast Arctic Route to the Eastern Countries

In article is considered process of folding of the northeast Arctic route from Europe to the Eastern countries in the second half of the XVI century. The special attention is given to activity of the Muscovy Trading Company which was directed on establishment of the commercial relations with the Russian state, and also Iran and other Eastern countries. Also, the course and results of expeditions of R. Willoughby and E. Jenkinson to the White Sea and the Caspian region are analyzed in the article. The author comes to the conclusion that during 50–60-s of XVI cr. England was manage to score a great success in making of the northeast Arctic trade route, which was real alternative to the Spanish and Portuguese trade routes.

Keywords: Muscovy Trading Company, England, Russian State, Persia, East.

Стаття надійшла до редакції 17.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 94 (436+470+571) : 94 (560) «1772»

К. А. Русаков

**АВСТРИЙСКАЯ ДИПЛОМАТИЯ И ГРЕЧЕСКИЙ ПРОЕКТ
ЕКАТЕРИНЫ II**

«Я прошу у Вашего величества разрешения приехать и провести несколько дней при Вашем дворе, как только он будет перенесен в Константинополь; и я искренне считаю, что если турок когда-нибудь будет изгнан из Европы, то это сделают русские».

Вольтер в письме Екатерине II.

Греческий проект или «Grand projet» («великий план»), как называли его в своей переписке Екатерина II и Иосиф II, направленный на изгнание турок из Европы и раздел территорий Османской империи, всегда привлекал внимание историков [1]. Однако для западноевропейской публицистики и историографии с начала XIX в. было характерным стремление связывать его с пресловутым завещанием Петра Великого для «разоблачения» экспансионистского курса внешней политики России, при этом совершенно игнорировались захватнические планы Австрии. Русские дореволюционные историки отмечали связь турецкого и польского вопросов во внешней политике России конца XVIII в., но предпочитали не углубляться в детали Греческого проекта. В советской историографии в качестве основной утвердилась точка зрения О. П. Марковой, утверждавшей, что Греческий проект, которого в действительности не существовало, был лишь дипломатической ширмой, придуманной императрицей Екатериной для того, чтобы связать руки Австрии накануне присоединения Крыма к России [2]. На фоне этого несколько неясным остается вопрос о той роли, которую в истории с Греческим проектом сыграла австрийская дипломатия.

В историографии бытует мнение об исключительном авторстве идеи Греческого проекта Екатерины II и ее ближайшего окружения. Однако есть все основания полагать, что австрийская дипломатия сыграла более активную, чем принято думать, роль в разработке идеи раздела европейских владений Османской империи.

В январе 1772 г. в Вену через третьего сына австрийской императрицы Марии Терезии великого герцога Тосканского Пьетро Леопольде (будущий император Леопольд II. – *К.Р.*) попал так называемый план Мазена об условиях, на которых могло бы быть достигнуто австро-русское соглашение ради «окончательного изгнания

турок из Европы» [3, с. 103]. Граф Мазен был рыцарем Мальтийского ордена, однако с 1770 г. служил в российском флоте в чине контр-адмирала [4, с. 80]. Чьи мысли высказал Мазен, доподлинно не известно. Однако они показались интересными как Леопольду, так и государственному канцлеру Антону Венцелю Кайницу.

17 января 1772 г. Кауниц представил императрице Марии Терезии записку, в которой подробно излагался вышеуказанный план. Внимание австрийского государственного деятеля привлекли два из шести предложенных Мазеном планов раздела территории Европейской Турции в случае успешного исхода войны Австрии и России против Порты. Согласно первому из них, Австрия получала Сербию, Боснию, Герцеговину, Албанию и Македонию до Мореи (средневековое название полуострова Пелопоннес. – *К. Р.*); остальная часть Балканского полуострова с Константинополем и Дарданеллами переходила к России. Второй вариант предусматривал создание из Македонии, Албании, Румелии (европейские владения Порты – Фракия и часть Мадонии. – *К. Р.*), большей части островов Греческого архипелага и приморских областей Малой Азии королевства со столицей в Константинополе, назначение главы этого государства зависело бы от России. России передавалась большая часть территорий на левом берегу Дуная, побережье Черного моря, кроме Крыма, который оставался независимым под русским протекторатом, и обе Кабарды. Австрия получала бы в этом случае Валахию, Сербию, Болгарию и Герцеговину; Морея стала бы независимым государством под властью австрийского эрцгерцога, или была бы передана Венеции, которая в этом случае должна была передать Австрии Истрию (полуостров в Адриатическом море, северная часть современной Хорватии. – *К. Р.*) и обязывалась бы вступить в Антитурецкую лигу. Интересен тот факт, что в одном из оставшихся четырех вариантов Мазена Пруссию предполагалось нейтрализовать согласием на ее новые территориальные приобретения в Польше при одновременной компенсации Варшавы за счет дунайских княжеств [3, с. 103–104].

Известно, что еще во время первого раздела Речи Посполитой Иосиф II, старший сын и соправитель Марии Терезии с 1765 г., и В. А. Кауниц пытались убедить императрицу в необходимости территориального расширения Австрии в западной части Балканского полуострова с целью получения выхода в Адриатическое море. Однако из-за упорного сопротивления Марии Терезии, которая всегда выступала против опасных внешнеполитических проектов, эта идея не могла быть реализованной до 1780 г. Только после смерти австрийской императрицы этот проект обрел новое дыхание и стал одной из основ русско-австрийского сближения.

В конце января 1780 г. Иосиф II посетил русского посла в Вене князя Д. М. Голицына и заявил о своем желании посетить весной свои восточные провинции и о готовности заехать далее Галиции, на

территорию России, чтобы повидаться с Екатериной II. Ответ не заставил себя ждать. Уже 4 февраля Екатерина написала Голицыну, что весной собирается в Белоруссию. 14 мая 1780 г. граф Фалькенштейн, под этим именем путешествовал Иосиф, прибыл в Киев. 24 мая произошла личная встреча монархов в Могилеве. 29 мая они покинули Могилев и отправились в Смоленск. Оттуда Екатерина II отправилась в Санкт-Петербург, а Иосиф II – в Москву. 18 июня 1780 г. граф Фалькенштейн прибыл в Царское Село, где переговоры продолжились. Только 8 июля именитый путешественник покинул северную столицу и отправился домой. Итогом визита стало заключение русско-австрийского оборонительного союза.

Инициатива заключения союза исходила от австрийской стороны. 9 января 1781 г. граф Л. Кобенцель под «величайшим секретом» предложил вице-канцлеру И. А. Остерману начать соответствующие контакты [5, т. 2, 1874, с. 741]. После пятимесячных переговоров австро-русский союзный договор был заключен в форме обмена личными письмами между Екатериной II и Иосифом II от 21 и 24 мая 1781 г. Его необычная форма объяснялась стремлением Австрии сохранить секретность и, по-видимому, до некоторой степени, свободу рук. Россия гарантировала территориальную целостность владений Габсбургов в соответствии с Прагматической санкцией Карла VI от 1713 г. Со своей стороны, австрийский император признавал за себя и своих наследников территориальные приобретения России по Кючук-Кайнарджийскому договору 1774 г. и обязывался в случае объявления Османской империей войны России действовать против турок в союзе с ней [5, т. 1, 1880, с. 249–253]. Более того, в отдельной статье, оформленной вторым письмом от того же числа, Иосиф II выразил готовность «открыто принять сторону» России в случае, если «в продолжение предполагаемой войны против Оттоманской Порты» она «подвергнется враждебному нападению со стороны какой-либо иной державы» [5, т. 1, 1880, с. 253–255]. В отношении Речи Посполитой австрийский император, отметив «одинаковую важность этого государства в силу общих границ как для России, так и для Австрии», взял на себя обязательство «гарантировать как сохранение ее конституции в том виде, в какой она была установлена на сейме 1773 г., так равно и неприкосновенность ее настоящих владений согласно с договором, заключенным между Польшей и нами в том же 1773 году» [5, т. 1, 1880, с. 252].

Однако и в Вене, и в Санкт-Петербурге рассматривали заключенный союз скорее как наступательный, чем оборонительный. Для перевода достигнутых в мае 1781 г. договоренностей в практическую плоскость требовался лишь повод, который вскоре представился. Весной 1782 г. в Крымском ханстве вспыхнуло восстание против ставленника России Шахин Гирея. В связи с этим 12 июля 1782 г. Иосиф II написал русской императрице из Люксембурга письмо, в котором, он с одной стороны, выражал готовность «вступить всегда и в

какое угодно соглашение с Вашим императорским величеством относительно всяких событий, которые могут быть вызваны Крымской смутой», а с другой – настоятельно просил ее «открыть... ваши мысли и намерения, и вы изволите найти во мне... истинного и верного друга» [5, т. 1, 1880, с. 278].

В письме к Иосифу II от 10 сентября 1782 г. Екатерина II, которая посчитала «долгом и удовольствием повиноваться» своему царственному собеседнику, изложила свои планы в отношении Османской империи, что и принято считать Греческим проектом. Ввиду препятствий, которые Порты чинила проходу русских кораблей через Черноморские проливы, а также подстрекательства с ее стороны жителей Крыма к восстанию, она предложила заключить «секретную конвенцию о вероятных приобретениях, которые мы должны домогаться у нарушителей мира» [5, т. 1, 1880, с. 283]. В качестве основы такой конвенции императрица видела договоренность о создании между Российской, Австрийской и Османской империями буферного государства – Дакии, в составе Молдавии, Валахии и Бессарабии. При этом Екатерина подчеркивала, что это новое государство «должно навсегда остаться совершенно независимым и не может быть никогда присоединено ни к России, ни к Австрии; равным образом обе империи никогда не допустят присоединения одного к какой-либо другой державе». Россия претендует только на крепость Очаков с округом в междуречье Южного Буга и Днестра и несколько островов в Греческом архипелаге для «безопасности и удобства торговли русских подданных» [5, т. 1, 1880, с. 289–290].

В то же время, в случае удачной войны с Портой, императрица выражала надежду, что Иосиф II «не откажется помочь... в восстановлении древней Греческой империи на развалинах ныне господствующего на прежнем месте одного варварского владычества... при непременно с моей стороны условии поставить это новое Греческое государство в полную независимость от моей собственной державы» [5, т. 1, 1880, с. 290]. На престол Византийской империи должен был взойти второй внук Екатерины великий князь Константин Павлович при условии, что он откажется от наследования российской короны. Великий князь Павел Петрович и его сын Александр Павлович, в свою очередь, должны были взять на себя обязательство никогда не претендовать на константинопольский престол. В заключении Екатерина писала: «Сколько бы эти виды не представлялись отдаленными и обширными, я думаю, что мало существует невозможного для могущества наших двух государств, в их тесном единении между собой» [5, т. 1, 1880, с. 291].

Иосиф II ответил на предложения русской стороны только спустя два месяца, что однозначно трактуется историками как подтверждение детальной проработки в Вене всех аспектов Греческого проекта. В письме от 13 ноября 1782 г. австрийский император писал, что своего главного противника он видел не столько в турецком султানে, сколько в короле Пруссии, который, по его словам, питал к нему «беспредельную

ненависть и недоверие». В отношении Греческого проекта позиция Австрии была сформулирована расплывчато: «Что же до создания нового Дакийского государства под управлением наследственного государя греческого вероисповедания и, наконец, возведения вашего внука на престол Греческой империи в Константинополе, то решить это может лишь ход военных событий. В случае счастливого исхода войны, с моей стороны никогда не возникнет затруднений для исполнения желаний В. И. В-ва, если оные будут совпадать и согласовываться с моими собственными интересами и удобством» [5, т. 1, 1880, с. 296-298].

Значительно более детально были изложены территориальные претензии австрийского правительства. Они включали город Хотин для прикрытия Галиции и Буковины, часть Валахии, Северную Сербию с Белградом, часть Боснии и Герцеговины, что давало бы Австрии выход к Адриатическому морю, венецианские владения Истрия и Далмация (с компенсацией Венеции за счет полуострова Морея, островов Кипр, Крит и ряда других из Греческого архипелага) [5, т. 1, 1880, с. 298–299].

Судя по всему, и Иосиф II, и В. А. Кауниц считали международную обстановку, сложившуюся в 1782 г., благоприятной для осуществления своей давней мечты – территориального расширения монархии Габсбургов на Балканах с прямым выходом к Адриатическому морю. Эти оценки основывались на отвлеченности сил Англии и Франции в войну за независимость США. Главным препятствием в достижении этих целей, по мнению венских политиков, оставалась непредсказуемая позиция Пруссии. В этих условиях австрийская дипломатия считала необходимым добиться конкретизации и, по возможности, усиления союзнических обязательств России на случай войны с Пруссией.

Эти вопросы, судя по содержанию «Секретного сообщения австрийского посла» [6, с. 108–112] должен был прояснить австрийский посол в Санкт-Петербурге граф Л. Кобенцель при передаче ответного письма Иосифа II.

Для нейтрализации прусской угрозы в Европе австрийский посол предложил «поманить» курфюрста Саксонии «перспективой получения польского трона», а Франции, «приняв во внимание ее заинтересованность во владениях Порты», пообещать «Египет, являющийся объектом ее главного внимания». Таким образом, Вена рассчитывала расстроить европейскую коалицию, которую, как там ожидали, Пруссия могла бы попытаться организовать против Австрии и России. От Англии, учитывая неблагоприятное для нее развитие ситуации в Северной Америке, неприятностей не ожидали [6, с. 109].

Что касается военных мер, то, пообещав выставить 60- или 80-тысячную армию против турок «там, где это потребует общее дело», граф Кобенцель предложил Екатерине выставить в Польше «вдоль Вислы и Варты корпус из 40 тысяч человек, готовый атаковать владения короля Пруссии» [6, с. 109].

Относительно Греческого проекта австрийский посол со ссылкой на своего императора подтвердил, что последний «поддержал виды августейшей государыни относительно важнейших приобретений, которые она планирует сделать для России, а также в том, что касается основания королевства Дакии и Греческой империи в пользу великого князя Константина». При этом австрийский дипломат добавил: «В силу принципа равной выгоды и компенсации военных убытков... Австрийский дом вполне был бы вправе потребовать равным образом установления второго наследственного владения в свою пользу, но чувства дружбы, испытываемые Его императорским величеством, побудили его отказаться от этой мысли» [6, с. 111]. Интересно, что эта оговорка прямо перекликается со вторым вариантом плана Мазена.

Вместе с тем, комментируя австрийские территориальные претензии, изложенные в письме Иосифа II от 13 ноября 1782 г., граф Кобенцель сделал особый акцент на том, что «венецианские владения на суше должны непременно стать частью этих приобретений», подчеркнув при этом, что в Вене собирались добиться этого, предоставив Венеции «широкие компенсации» и «только путем переговоров» [6, с. 111]. Зная, что в Петербурге смотрели на Венецианскую республику как на возможного союзника в реализации Греческого проекта, австрийская сторона, тем не менее, сочла необходимым подтвердить свои территориальные претензии в отношении Венеции, изложенные еще в письме Иосифа II. Историк П. В. Стегний, специалист по истории российской дипломатии, расценивает такую постановку вопроса, «как ловушку, характерную для дипломатической манеры Кауница» [3, с. 105].

В связи с предложениями, выдвинутыми австрийской дипломатией, канцлер А. А. Безбородко составил для Екатерины II «Записку по Греческому проекту» [7, с. 112–118]. «Все, что император говорит тут о препятствии, – писал Безбородко, – могущим производиться Бурбонским домом, в исполнении великого, славного и полезного намерения основать две новые христианские державы на развалинах Турецкой империи не может быть подвержено ни малому сомнению» [7, с. 112]. Признавая в принципе неприемлемой идею нейтрализации Франции путем обещания ей Египта, глава внешнеполитического ведомства Российской империи вместе с тем подчеркивал невозможность заключения прочного союза России с Францией. Исходя из этого, он рекомендовал императрице посоветовать Иосифу II не спешить с информированием французского правительства о планах России и Австрии в отношении Порты [7, с. 113].

Резко негативно А. А. Безбородко отнесся к идее «подать курфюрсту Саксонскому надежду престола польского», отметив, что предложение, «в коем граф Кобенцель открылся», не может «почесться сходственным и надежным» [7, с. 115].

Не поддержал Безбородко и высказанные австрийским послом планы превентивных действий против Пруссии. Отметив, что обязательства России в отношении Австрии «столь ясно выражены в трактате нашем, что для императора не может оставаться тут ни малейшего сомнения», канцлер высказался резко против ввода русских войск в Польшу, расценив это предложение Кобенцля как провокационное. Рассматривая варианты дальнейшего развития отношений между Веной и Берлином, он полностью исключил возможность какого-либо соглашения между ними, отметив, что «взаимные предубеждения поставили их друг против друга в точно такое положение, в каком мы себя представляем против турок» [7, с. 115].

Однако наибольший интерес представляет та часть записки Безбородко, в которой он рассматривает возможные территориальные приобретения России и Австрии в случае реализации Греческого проекта. Реалистично оценивая международную ситуацию в Европе, канцлер, по существу, предлагал Екатерине II два варианта действий в случае новой войны с турками.

В первом варианте Безбородко, в принципе, соглашался с тем, что выход к Адриатике был бы справедливой компенсацией для Вены за создание Дакии и Греческой империи, предлагая, однако, серьезно сократить территориальные приобретения Габсбургов в западной части Балканского полуострова, исключив их Албанию и «земли, республике Венецианской принадлежащие». С большой осторожностью отнесся канцлер и к требованиям венского кабинета обеспечить Австрии свободное плавание по Дунаю «со входом в Черное море и с выходом в Дарданеллы без всяких платежей», заметив, что относительно Черного моря должно быть соблюдено «правило, Вашим величеством предложенное, разуметь его морем запертым, по коему плавание принадлежит исключительно народам, его окружающим». В целом же в вопросах мореплавания он предлагал пользоваться принципом взаимной выгоды [7, с. 116].

Второй вариант А. А. Безбородко рассматривал гораздо более подробно, что говорит о его предпочтительности для России. «Не упуская... из виду генерального нашего плана и отлагая его исполнение до удобнейшего времени при оставлении Молдавии и Валахии под владением турецким на условиях больше ясных и точных, нежели те, кои положены были в трактате 1774 и конвенции 1779 годов, надлежит не отступать от намерений своих, чтобы присовокупить к России Очаков с его уездом, Крым с Таманом и для торговли один или острова в Архипелаге». В этом случае, по его мнению, «справедливость требует, чтобы взаимно и его величество император Римский присвоил себе меньше, нежели когда бы все великое предприятие увенчано было желаемым успехом». Призывая императрицу «присвоить себе Крым, не упуская удобного к тому времени», Безбородко среди удобных для этого поводов указывал на ситуацию, которая может возникнуть в случае, если

Австрия «распространит свой кордон или границу на счет Молдавии и Валахии» [7, с. 117].

В заключение А. А. Безбородко предлагал в течение зимы 1782 – 1783 гг. продолжить переговоры с венским двором для составления «точного договора» посредством взаимных писем, которые по образцу русско-австрийского союза 1781 г. могли бы «служить вместо договорного акта» [7, с. 118].

Таким образом, анализ приведенных выше документов позволяет утверждать, что Греческий проект – это реально существовавший во внешней политике России и Австрии в 80-х гг. XVIII в. план раздела европейских владений Османской империи. Несмотря на традиционную для историографии точку зрения, что автором Греческого проекта является исключительно Екатерина II, можно утверждать, что Иосиф II и В. А. Кауниц могут считаться авторами плана геополитического переустройства Юго-Восточной Европы в такой же степени, как и Екатерина. В этом убеждает как детальная проработка австрийской дипломатией всех вариантов раздела турецких владений, так и то, что инициатива обсуждения круга вопросов, вошедших впоследствии в «великий план», почти всегда исходила от Вены.

Список использованной литературы

1. **См. напр.:** Маркова О. П. О происхождении так называемого Греческого проекта (80-е годы XVIII в.) / О. П. Маркова // История СССР. – 1958. – № 4. – С. 52–78; Стегний П. В. Еще раз о Греческом проекте Екатерины II. Новые документы из АВПРИ МИД России / П. В. Стегний // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 100–119; Елисеева О. И. Геополитические проекты Г. А. Потемкина / О. И. Елисеева. – М. : РАН Ин-т рос. истории, 2000. – 342 с.; История дипломатии : в 3 т. – М. : ОГИЗ Соцэкгиз, 1941–. – Т. I. – 1941. – 566 с.
2. **Маркова О. П.** О происхождении так называемого Греческого проекта (80-е годы XVIII в.) / О. П. Маркова // История СССР. – 1958. – № 4. – С. 52–78.
3. **Стегний П. В.** Еще раз о Греческом проекте Екатерины II. Новые документы из АВПРИ МИД России / П. В. Стегний // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 100–118.
4. **Перминов П. В.** Под сенью восьмиконечного креста (Мальтийский орден и его связи с Россией) / П. В. Перминов. – М. : Международные отношения, 1991. – 168 с.
5. **Русский архив.** – М. : Типография Гатцука, 1863–. – Т. II. – 1874; Т. I. – 1880.
6. **Копия** секретного сообщения австрийского посла графа Кобенцеля. 1782 год / Стегний П. В. Еще раз о Греческом проекте Екатерины II. Новые документы из АВПРИ МИД России / П. В. Стегний // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 108–112.
7. **Записка** Безбородко по Греческому проекту / Стегний П. В. Еще раз о Греческом проекте Екатерины II. Новые документы из АВПРИ МИД России / П. В. Стегний // Новая и новейшая история. – 2002. – № 4. – С. 112–118.

Русаков К. А. Австрійська дипломатія та Грецький проект Катерини II

Стаття присвячена Грецькому проекту російської імператриці Катерини II. Особлива увага приділена тій ролі, яку відіграла в розробці планів розділу європейських володінь Османської імперії та територіальних перетворень на політичній мапі Європи австрійська дипломатія, та особисто імператор Йосип II та державний канцлер В. А. Кауниц. Автор доходить висновку, що австрійський імператор Йосип II може розглядатись як автор Грецького проекту так само, як і Катерина II.

Ключові слова: Грецький проект, Катерина II, Йосип II, Османська імперія, Росія, Австрія.

Русаков К. А. Австрийская дипломатия и греческий проект Екатерины II

Статья посвящена Греческому проекту российской императрицы Екатерины II. Особое внимание в ней уделено той роли, которую сыграла в разработке планов раздела европейских владений Османской империи и территориальных изменений на политической карты Юго-Восточной Европы австрийская дипломатия, и лично император Иосиф II и государственный канцлер В. А. Кауниц. Автор приходит к заключению, что австрийский император Иосиф II может считаться автором Греческого проекта в такой же степени, как и Екатерина II.

Ключевые слова: Греческий проект, Екатерина II, Иосиф II, Османская империя, Россия, Австрия.

Rusakov K. A. Austrian Diplomacy and the Greek Project of Catherine II

The article is devoted to the Greek project of the Russian Empress Catherine II. The special attention in it is paid to that role which was played in development of plans of section of the European domains of the Ottoman Empire and territorial changes on the political map of the South-East Europe by Austrian diplomacy, and personally Emperor Joseph II and State Chancellor V. A. Kaunic. The author comes to conclusion that the Austrian Emperor Joseph II can as much be considered the author of the Greek project as well as Catherine II.

Keywords: The Greek project, Catherine II, Joseph II, Ottoman Empire, Russia, Austria.

Стаття надійшла до редакції 9.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 94(4):327(73) «1913/1915»

А. Ю. Скиба

МИССИИ ЭДВАРДА М. ХАУЗА В ЕВРОПЕ В 1913 – 1915 ГГ.

Начало XX века стало периодом значительных международных потрясений и перемен в жизни целого ряда стран мира. Великие державы, геополитические амбиции которых к этому времени достигли небывалых размеров, находились на пороге нового раздела мирового влияния. Так, Соединенные Штаты Америки, в XIX веке претендовавшие на гегемонию лишь в Западном полушарии, в данный период находили вполне уместным применение Доктрины Монро и в отношении всего остального мира. Показательной в этом отношении представляется политика президента Вудро Вильсона (1856–1924). Он придерживался новых подходов во внешней политике, что, прежде всего, привело к трансформации государственных институтов, отвечавших за проведение этой политики. «В результате большой предварительной работы при президенте был создан собственный внешнеполитический штаб с хорошо налаженными связями, со своей информационной службой, – писал ученый-американист А. И. Уткин, – В. Вильсон хотел, чтобы его дипломатия с самого начала не имела ничего общего с рутинной прежних лет» [Цит. по: 11, с. 26–27].

Менялись и ключевые цели внешней политики. Именно на его президентский срок пришлось начало новой эры в международных отношениях, именно его администрация впервые заявила о США как о полноправном игроке на мировой арене.

Данный поворот во внешней политике США достаточно широко изучался в советской и российской историографии. Представленная проблематика освещена в работах таких ученых, как З. М. Гершов, А. И. Уткин, В. И. Лан, А. Е. Кунина, Л. И. Зубок, Н. А. Нарочницкая. В то же время, исследованию дипломатических миссий Соединенных Штатов в Европе 1913–1915 гг. не уделялось достаточного внимания. В украинской историографии специальные исследования, посвященные различным аспектам посреднической деятельности США накануне и во время Первой мировой войны отсутствуют.

Основной информационной базой данной работы являются англоязычные источники. Ввиду неофициального, зачастую скрытого характера дипломатических шагов, предпринимавшихся правящими кругами США, Великобритании и Германии, воспоминания и частная переписка являются почти единственными доступными источниками информации [13; 14; 15; 16; 18; 19; 20; 21].

Целью данной работы является попытка выявить скрытые механизмы и рычаги влияния США на мировой арене, предопределившие

вектор развития системы международных отношений в первой четверти XX в.

Одна из первых внешнеполитических проблем, с которой столкнулся Вудро Вильсон, состояла в разрешении Мексиканского вопроса. Политика Вашингтона в этом регионе заключалась в том, чтобы «сколотить вокруг США систему протекторатов, зависимых небольших стран, остающихся в орбите США» [8, с. 305]. Конкуренцию в захвате экономического господства в Мексике составляли, главным образом, английские компании, возглавляемые лордом Каудрэм (Уитман Пирсон – А. С.) [5, с. 35]. Поэтому для разрешения Мексиканского вопроса был необходим не только пересмотр существующей позиции США в Мексике, но и открытие дипломатического диалога с представителями британских правящих кругов.

Человеком, которому отводилось ключевое значение в реализации внешнеполитических проектов Вашингтона, был друг Вудро Вильсона, а после его вступления в должность президента – ближайший советник, полковник Эдвард Мандель Хауз (1858–1938).

Полковник Хауз с самого начала своей деятельности в должности советника более интересовался вопросами внешней политики, нежели вопросами внутрисударственными. Сам же Вудро Вильсон полным ходом воплощал программу «Новой свободы». Эта доктрина предполагала проведение ряда экономических реформ. В результате одним из наиболее резонансных нововведений было создание 23 декабря 1913 г. системы Федерального резерва. Считалось, что посредством этого образования «США избавятся от промышленных кризисов» и смогут «уничтожить монополию денег и создать демократизм кредита» [Цит. по: 9, с. 8]. «Америка когда-то гордилась тем, что одна только знает истинное народоправство, – писал Вильсон. – Но сегодня небо над ней покрылось тучами, на арену выступили силы, неизвестные дням ее молодости» [Цит. по: 7, с. 27]. Стоит отметить, что, несмотря на свои прогрессистские изречения, во внешней политике Вудро Вильсон стал продолжателем идей своих предшественников, У. Тафта и Т. Рузвельта.

Тем временем Эдвард Хауз обратил свое внимание на отношения между США, Великобританией, Германией и Австро-Венгрией. Он наладил дружеские отношения с американскими послами в этих государствах: Уолтер Хайнс Пейдж (американский посол в Лондоне), Джеймс Джерард (посол США в Берлине). Помимо этого, Чарльз Сеймур указывал, что «до начала войны он был в дружеских, почти конфиденциальных, отношениях со Спринг-Райсом, Бернсторфом, Жюссераном и Думбой [10] ... он, таким образом, был исключительно хорошо осведомлен для изучения планов развития конструктивной внешней политики, которой, как он надеялся, президент Вильсон вскоре займется» [Цит. по: 6, с. 38].

Первый дипломатический визит полковника Хауза в Европу состоялся летом 1913 г. Так, 3 июля Эдвард Хауз встретился с Эдвардом

Греем, министром иностранных дел Великобритании. «Мы с сэром Эдвардом перешли к разговору о положении в Мексике ... Он пожелал выяснить, что случилось бы, если бы мы вмешались... – пишет полковник. – Я ответил, что это – вопрос будущего, но лично я считаю, что интервенция будет не такой серьезной, как многие думают» [Цит. по: 6, с. 43–44]. В разговоре Хауз убедился в том, что Великобритания поддерживает сложившуюся ситуацию в Мексиканских Соединённых Штатах, а именно, признаёт правительство генерала Хуэрты как временное. В случае, если условия «посольского пакта» (договор, составленный в феврале 1913 г. по инициативе Генри Вильсона между Викторiano Хуэртой и Феликсом Диасом) будут не соблюдены, правительство Хуэрты останется непризнанным Лондоном [6, с. 43].

Эта встреча приобретала большое значение с учетом того, что для США было крайне важным мнение Великобритании, чьи финансовые интересы были также представлены в Мексике. К марту 1913 г. американцам принадлежало 2/5 мексиканских богатств, т.е. из \$ 2,5 млрд. доля США составляла более чем \$ 1 млрд. Английская доля составляла \$ 321 млн. Соединенные Штаты также обладали половиной железнодорожных коммуникаций своего южного соседа, на общую сумму в \$ 640 млн., что почти в 5 раз больше собственно мексиканских владений и в 4 раза больше британских. «Непосредственно перед началом настоящих революционных неприятностей в Мексику вкладывались десятки миллионов в месяц, – говорилось в газете «Сиэтл Рэпубликан» (The Seattle Republican), – но нестабильная ситуация перекрыла поток на данный момент; однако как только мир будет восстановлен, уверены, поток снова потечет в Мексику» [Цит. по: 3]. Революционные настроения внутри Мексиканских Соединённых Штатов ставили под угрозу инвестиционные проекты американских корпораций. Как и в случае с Франциско Мадеро, генерал Хуэрта оказался не в состоянии обеспечить безопасность иностранных инвестиций. Его диктатура, наоборот, вызывала все большее недовольство народных масс.

К тому же аккредитованный в Мексике американский посол Генри Лейн Вильсон, республиканец, назначенный еще президентом У. Тафтом в 1910 г., вызывал недоверие у Вудро Вильсона. «Президент считал, что информация, поступающая из посольства США в Мехико запятнана (be tainted) [1, с. 3]». Поэтому 24 мая по инициативе В. Вильсона в Мексику был отправлен Уильям Беярд Хейл, участвовавший в предвыборной кампании президента Вильсона в 1912 г. Хейл должен был посетить латиноамериканские страны и «докладывать точно о том, что там происходило». Точнее, задача Уильяма Хейла заключалась в так называемой разведке с использованием «человеческого фактора» (HUMINT – Human Intelligence). В этом вопросе HUMINT являлся наиболее ценным источником информации для Вудро Вильсона [1, с. 2–3].

В то же время Эдвард Хауз, будучи в Европе, способствовал окончательному складыванию мексиканской мозаики. В администрации

Вильсона существовали опасения, что державы Европы, в частности Великобритания, намерены проводить отличную от США политику в этом регионе, особенно учитывая тот факт, что британские монополии имели довольно заметное влияние на генерала Хуэрту. Поэтому важным было не только определение существующих угроз американскому бизнесу в Мексике, но и знание того, что заокеанские игроки, если не поспособствуют, то хотя бы займут нейтральную позицию в «усмирении» мексиканских революционеров. Чарльз Сеймур писал, что беседа полковника Хауза с министром иностранных дел Великобритании Чарльзом Греем возымела столь заметное впечатление, что последний осенью 1913 г. отправил личного секретаря Уильяма Тиррела в Соединенные Штаты для обсуждения с президентом Вильсоном поднятых полковником вопросов [6, с. 45].

В результате переговоров В. Вильсона и Э. Хауза с Тиррелом британское правительство приняло решение не вмешиваться в политику США в Мексике [4, с. 202]. Вскоре и другие страны заверили администрацию Вудро Вильсона в своих «намерениях уважать Американскую политику в этом регионе» [2, с. 486]. Белый дом добился полной свободы действий в отношении Мексиканских Соединенных Штатов. Тем самым полковник Хауз, вероятно, определил общность взглядов американского и британского истеблишмента. Благодаря этому было оформлено довольно тесное американо-британское сотрудничество, частично носившее закулисный характер. Однако остается неизвестным, на каких же условиях Лондон согласился уступить свою инициативу в Мексике американским монополиям.

К 1914 г. в Европе все больше разрасталась угроза общеевропейской войны. «Хауз был убежден, что европейская война обязательно примет такие размеры, что коснется всякого уголка земного шара, – пишет Сеймур, – следовательно, долг и интересы Соединенных Штатов требуют приложения всех сил для предотвращения войны» [Цит. по: 6, с. 54]. Под таким предлогом и начала организовываться вторая миссия полковника Хауза в Европу по его же инициативе. Сам Эдвард Хауз назвал свой план «Великое приключение» (или «Грандиозная затея»). Визит был запланирован на весну 1914 г.

Теперь Э. Хаузу предстояло вступить в переговоры с представителями правящей верхушки не только Великобритании, но и Германии. Он стремился собрать как можно больше информации о европейской политической обстановке, особенно о позиции Германии. Подробности будущей поездки в Европу он обсуждал с Уильямом Тиррелом. Последний советовал полковнику, чтобы «посол в Германии шепнул кайзеру, что он (Эдвард Хауз. – А. С.) в Соединенных Штатах – «власть позади трона», а после предупредил официальный Берлин о своей нелюбви к помпе (хвастовству (fuss and feathers) [12]. – А. С.)» [Цит. по: 6, с. 58]. Также У. Тиррел предложил «дать ему всю переписку, которая велась между британским и немецким правительствами по этому вопросу

(вопрос о «морских каникулах». – А. С.), чтобы Хауз мог быть полностью осведомлен о положении обеих сторон...» [Цит. по: 13, с. 157]. Такое доверительное отношение к полковнику объяснялось, вероятно, стремлением Лондона заручиться поддержкой заокеанского союзника в реализации своей внешнеполитической концепции.

Британская доктрина нашла свое отражение в идее, предложенной Уинстоном Черчиллем, Первым Лордом Адмиралтейства. Разделяя взгляды Альфреда Мэхэна, У. Черчилль предлагал объявить «морские каникулы». Предложение это заключалось в приостановке постройки военных кораблей на верфях Великобритании и Германии с целью экономии финансов и смягчения англо-германских отношений. Как известно, «морские каникулы» не получили должного внимания правящих элит и это предложение в конечном счете было отклонено Германией [14, с. 111–112]. «В ходе их (англо-германских переговоров. – А. С.) становилось все более ясным, что Англия стремилась лишь к тому, чтобы склонить нас к односторонним уступкам в области строительства флота, не давая ничего взамен», – вспоминал гросс-адмирал Альфред фон Тирпиц [Цит. по: 15, с. 295–296]. Однако Хауз в письме к Пейджу от 4 января 1914 г. писал, что «общая идея (идея его миссии в Берлин. – А. С.) сводилась к тому, чтобы вызвать сочувственное понимание между Англией, Германией и Америкой не только по вопросу о разоружении, но и по другим вопросам, важным как для них, так и для всего мира в целом» [Цит. по: 13, с. 158].

Тем самым на Даунинг-стрит, 10 решили привлечь США в качестве дополнительного рычага влияния на кайзера. Но в Белом доме воспринимали сложившуюся ситуацию как удобный случай, чтобы заявить о своих собственных интересах.

Готовясь к предстоящей миссии, полковник Хауз получал информацию из самых различных источников. Помимо постоянной переписки с американскими послами в Лондоне и Берлине, он провел ряд встреч с людьми, которые так или иначе могли стать полезными делу. Так, в своем дневнике Э. Хауз оставил записи о своих беседах с Бенджаменом Айд Уилером, ученым-филологом, владевшим обширными связями в Германии, полученными во время обучения, а позже и академической деятельности, в Лейпциге, Йене, Берлине и Хайдельберге. «Он дал мне почти все нужные сведения о кайзере и его окружении», – писал полковник [Цит. по: 6, с. 59]. Позже советник провел несколько встреч консультативного характера с Эрвином Лафлином, человеком, имевшим богатый дипломатический опыт пребывания на различных постах от секретаря и советника до генерального консула при американских посольствах от Токио до Лондона. «Я попробовал излагать перед ним свои соображения так, как если бы я говорил с кайзером, зная, что он остановит меня при каждом моем промахе», – вспоминал Э. Хауз в своем дневнике [Цит. по: 6, с. 61].

К маю 1914 г. Эдвард Хауз был готов осуществить дипломатический «подвиг» на пути разрешения назревавшего конфликта. Он сам хорошо понимал, что шансы на успех его миссии были не так уж и велики. Но полковник, очевидно, не сильно беспокоился об этом, считая, что «при неуспехе беды не будет, а в случае успеха!» [6, с. 62].

Итак, 16 мая полковник Хауз отправился со своей неофициальной дипломатической миссией в Европу в статусе «личного друга президента». «...как некий индивидуум, собиравшийся сам повернуть рычаг благоразумия так, чтобы Старый Мир свернул с пути войны на путь мира», – характеризовал миссию Хауза Сеймур [Цит. по: 6, с. 62].

Благодаря дипломатическим усилиям Джеймса Джерарда 1 июля 1914 г. полковнику удалось провести беседу с Вильгельмом II «тет-а-тет». Как и во время предыдущих бесед с министром иностранных дел фон Яговым и адмиралом фон Тирпицем, Э. Хауз излагал практически все идеи и планы от своего имени [4, с. 248–249].

Какое-либо заметное влияние откровенного получасового разговора между Германским императором и американцем, не имевшего официальных дипломатических полномочий, на международную ситуацию маловероятно. В правящих кругах Германии, как и среди высших чинов Российской империи, по всей видимости, не стали принимать этот визит во внимание. Позже российский посланник в Вашингтоне Георгий Бахметев в секретной телеграмме от 15 марта 1915 г. писал, что это «своеобразная и совершенно противная всем американским традициям и правилам система Президента Уилсона пробовать разрешить сложные дипломатические вопросы посредством ничем и никому неизвестных своих личных друзей помимо официальных представителей и не совещаясь с Министрами» [Цит. по: 17, л. 12].

Стоит отметить, что после отбытия из Берлина 1 июня 1914 г. Эдвард Хауз провел неделю в Париже. 10 июня, на следующий день по прибытию в Лондон, он встретился с Пейджем, и лишь 17 июня его принял Эдвард Грей. Медлительность, характеризовавшая не только шаги американского посланника, но и принятие решений со стороны Уайтхолла, в конце концов, поставила точку в «грандиозном приключении» Хауза. Ответное письмо было отправлено кайзеру 7 июля 1914 г., спустя 9 дней после убийства Франца Фердинанда, наследника австро-венгерского престола, послужившего поводом для начала Первой мировой войны.

Несмотря на явную неудачу американской миротворческой миссии, утверждение об отсутствии всякого результата все же было бы неверным. Установившиеся в 1913 г. англо-американские контакты все более усиливались. На фоне этого сближения суть визита Э. Хауза в Берлин представляется в несколько ином свете. Это было связано с влиянием, оказываемым Российской империей. Казалось, именно она являлась чуть ли не единственной угрозой благополучию Западного мира. В разговорах с Вильгельмом полковник Хауз концептуально разделил мир на две

противоборствующих стороны – Европу и славян. По мнению полковника, Германия должна была служить неприступным барьером между ними. Удивительно, но Германский император согласился с этим, чем и обосновал невозможность собственного разоружения [6, с. 70]. «Как может присоединиться Германия к международному соглашению, и уменьшить собственную армию, если 175 миллионов славян угрожают нам с этого (восточного. – А. С.) направления?», – аргументировал кайзер [Цит. по: 18, с. 294].

Ввиду вышесказанного, перед Лондоном возникла дилемма – пойти навстречу Берлину и окончательно реализовать миротворческую инициативу Соединенных Штатов или продолжить поиски взаимопонимания с Петербургом. Как известно, в британских правящих кругах предпочли стратегию выжидания. Это само собой разрешило вопрос и поставило под удар не только Германию и ее союзников, но и Россию. Сожалея о неудачных дипломатических шагах, предпринятых на Вильгельмштрассе, князь Карл Лихновский, германский посланник в Лондоне в 1912 – 1914 гг., предсказывал: «Мир будет принадлежать англосаксам, русским, и японцам, а Германия останется наедине с Австрией и Венгрией» [19, с. V]. Позже сам Вильгельм II откроет для себя: «Америка, а точнее президент Вильсон, с самого начала, во всяком случае, уже с 1915 года, решил выступить против Германии. Он сделал это под предлогом подводной войны, а на самом деле под влиянием могущественных финансовых кругов и по настойчивым требованиям своего партнера Франции» [Цит. по: 20].

Предусмотрев развитие европейской войны в глобальном масштабе, представители истеблишмента Великобритании и Соединенных Штатов принялись за выработку программы послевоенного мироустройства. Чарльз Сеймур отмечал, что по возвращению из Европы Э. Хауз «уже тогда был носителем идеи Лиги наций» [6, с. 89]. Эта идея стала основополагающей особенностью «нового мирового порядка», оставившей в прошлом концепцию «равновесия сил». По мнению полковника, главная роль в проведении «революции международных отношений» должна была принадлежать США. В этом случае «было бы весьма важно, чтобы влияние Америки базировалось на сильной армии и флоте». Именно поэтому советник старался всячески поддерживать идею «военной готовности» Леонарда Вуда [6, с. 110–111]. Генерал Вуд видел своей задачей создание мощных американских вооруженных сил, превосходивших любую военную силу в Европе. «Необходимо как можно большее число людей, обученных солдат, которые в мирное время занимались бы своими гражданскими обязанностями, но готовых выступить когда это будет необходимо, – призывал генерал. – Страна, столь подготовленная, будет обладать наибольшей способностью к пониманию мира (measure of peace)» [Цит. по: 21, с. 39].

Однако подобные военные идеи не находили общественной поддержки и не могли быть полностью реализованными. К тому же

президент не мог допустить отхода Соединенных Штатов от провозглашенной политики «нейтралитета», тем самым оказавшись втянутым в войну [22].

Поэтому, не оставляя надежды на скорейшее разрешение европейского конфликта, Вудро Вильсон 30 января 1915 г. командировал советника Эдварда Хауза в Европу. «Хауз осуществляет не официальную попытку посредничества, а только желание президента стать посредствующим звеном в конфиденциальных сношениях воюющих держав», – подчеркивал В. Вильсон [Цит. по: 6, с. 154].

В Лондоне президентским посланником были подняты вопросы о поправках к Лондонской декларации (расширение списка контрабандных товаров. – А. С.) и реализации принципа «свободы морей», невозможность которого обуславливалось британской морской блокадой. В ответ на ограничение продовольственных поставок, предназначенных для Германии, Берлин 18 февраля 1915 г. заявил об установке «военной зоны» вокруг Британских островов: «Подводные лодки будут топить в этой зоне любые торговые суда противника независимо от возможности спасения для пассажиров и экипажа этих судов» [Цит. по: 6, с. 163].

В связи с этим выглядят подозрительными предположения полковника Хауза, высказанные при встрече с высшими чинами Великобритании. «Мы говорили о возможности потопления океанского парохода, – писал полковник, – и я сказал ему (Эдварду Грену. – А. С.), что если это произойдет, то по всей Америке пронесется волна возмущения, которая сама по себе, вероятно, втянет нас (США. – А. С.) в войну». В тот же день Эдвард Хауз беседовал с королем Георгом: «Странно сказать, мы говорили о том, что немцы могут потопить какой-нибудь океанский пароход...». «А вдруг они потопят «Лузитанию» с американскими пассажирами на борту...» [Цит. по: 6, с. 215]. О том, что американский «миротворец» со своими британскими коллегами не собирались упустить шанс, чтобы втянуть Соединенные Штаты в войну свидетельствуют переписка Пейджа со своим сыном Артуром. «Мир? Господь знает когда! Я почти жду этого, – изливал свою душу дипломат. – Если британский лайнер, полный американских пассажиров взлетит на воздух, то что будет делать Дядя Сэм?» [Цит. по: 18, с. 436].

7 мая 1915 г. Вудро Вильсон получил сообщение о катастрофе пассажирского лайнера «Лузитания», на борту которого находились 1 198 пассажиров, из которых 128 были американцами [23, с. 322–323]. Стоит отметить, что океанский лайнер проходил военную зону без эскорта иностранных военных кораблей (впервые за время военных действий американские пассажирские лайнеры начали сопровождаться военными кораблями лишь в июне 1915 г. [6, с. 252]). Это говорит об искусственном характере катастрофы, так как «Лузитания» была пущена ко дну у южных берегов Ирландии – зоны особого контроля Королевского военноморского флота. И американская, и британская сторона предполагали

подобный случай и, скорее, преднамеренно не предприняли мер по его предотвращению.

Германское правительство считало свои действия оправданными, утверждая, что в трюмах «Лузитании» перевозилось оружие. Д. Робертс, морской управляющий компании Кунард Лайн (Cunard Line), которой принадлежал лайнер, в своем интервью газете «Нью-Йорк Таймс» 15 мая 1915 г. говорил о том, что «готов свидетельствовать под присягой в любом суде, что «Лузитания» не перевозил никакого огнестрельного оружия, когда отбыл из Нью-Йорка в 12:28 1 мая в порт Ливерпуля» [24]. Виновником катастрофы 7 мая стала Германская империя.

Летом 2011 г. по инициативе нынешнего владельца затонувшего в 1915 г. лайнера Грега Бемиса (Gregg Bemis) была организована и успешно проведена экспедиция на «Лузитанию». В ходе экспедиции были обнаружены неопровержимые доказательства того, что во время последнего рейса на корабле перевозилось большое количество боеприпасов [25].

Гибель «Лузитании» свидетельствует, что, вероятно, третья миссия полковника Хауза в Европу завершилась успешно. В результате деятельности полковника и его британских сообщников Соединенные Штаты были охвачены волной общественного негодования, вызванного агрессивностью Берлина, и вскоре Вашингтону пришлось выступить на стороне Антанты, направив свое оружие против Германии и ее союзников.

Таким образом, дипломатические миссии полковника Хауза в Великобританию в 1913 – 1915 гг. способствовали выходу США за границы, провозглашенные доктриной Монро. В сложившихся геополитических условиях этот шаг соответствовал интересам Уайтхолла и не противоречил целям Белого дома. «Туманный Альбион» получил сильного союзника в борьбе с Германией, а Соединенные Штаты Америки – возможность полноценного участия в разрешении мировых вопросов. Именно в результате открытого Эдвардом Хаузом англо-американского диалога были выработаны основы послевоенного мироустройства. Это были первые шаги на пути создания «англосаксонского мира».

Список использованной литературы

1. **Benbow** M. E. All the Brains I Can Borrow: Woodrow Wilson and Intelligence Gathering in Mexico, 1913–15 / Mark E. Benbow // Studies in Intelligence Vol. 51, No. 4. – Center for the Study of Intelligence, 2007. – P. 1–15.
2. **Fish** Carl. American Diplomacy/ Carl Russel Fish. – N.Y. : Henry Holt and Company, 1916. – 541 p.
3. **Mexican** wealth in american hands // The Seattle Republican. – March 21. – 1913. – P. 2.
4. **The** Intimate Papers Of Colonel House / Arranged as a Narrative by Charles Seymour. – Boston-N.Y. : Houghton Mifflin Company, 1926. – Vol. I : Behind The Political Curtain, 1912–1915. – 471 p.
5. **Альперович** М. Мексиканская революция 1910–1917 гг. и политика США / М. С. Альперович, Б. Т. Руденко. – М. : Изд-во Соцэкгиз, 1958. – 330 с.
6. **Архив** полковника Хауза. Избранное : в 2 т. /

[коммент. Ч. Сеймура; пер. с англ. Н. К. Котова]. – М.: ООО «Изд-во АСТ»: ООО «Изд-во Астрель», 2004–. – Т. 1. – 2004. – 602 [6] с.

7. **Вильсон В.** Новая свобода / Вудро Вильсон; [пер. с англ. Н. и В. Домбровских]. – Одесса: Н. и В. Д., 1919. 8. **История США** : в 4-х т. / [гл. ред. Г. В. Севостьянов]. – М. : Изд-во "Наука", 1985–. – Т. 2 : 1877–1918. – 1985. – 598 с. 9. **Лан В. И.** США от Первой до Второй мировой войны / В. И. Лан. – М. : ОГИЗ, Госполитиздат, 1947. – 484 с. 10. **Сэр Сесиль Артур Спринг-Райс**, британский дипломат, посол Великобритании в США с 1912 по 1918 гг.; **Йохан Генрих фон Бернсторф**, германский политик, немецкий посол в США и Мексике с 1908 по 1917 гг.; **Жан Жюль Жюссеран**, французский писатель и дипломат, посол Франции в США 1902–1925 гг.; **Константин Думба**, Австро-Венгерский дипломат, посол Австро-Венгрии в США с 1913 по 1915 гг. 11. **Уткин А. И.** Дипломатия Вудро Вильсона / А. И. Уткин. – М. : Междунар. отнош-я, 1989. – 320 с. 12. **Имеется** в виду нежелание афишировать в прессе визит Хауза в Берлин. 13. **Asquith H. H.** The Genesis of the War / Herbert Henry Asquith. – L. : Cassell and Company, Ltd., 1923. – 304 p. 14. **Churchill W. S.** The World Crisis / Winston Spencer-Churchill. – Toronto: The Macmillan Company of Canada, Ltd., 1923. – 589 p. 15. **Tirpitz von.** My Memoirs / Alfred von Tirpitz. – NY. : Dodd, Mead and Company, 1919. – 377 p. 16. **Gerard J.** My Four Years in Germany / James W. Gerard. – N.Y. : George H. Doran Company, 1917. – 448 p. 17. **Архив** внешней политики Российской империи, ф. 138, оп. 467, д. 592/605. 18. **Hendrick B. J.** The Life and Letters of Walter H. Page / B. J. Hendrick. – N. Y. : Doubleday, Page & Co., 1922–. – Vol. I. – 457 p. 19. **Lichnowsky K.** The guilt of Germany for the war of German aggression / K. M. Lichnowsky, von Jagow, G. K. E. von Günther. – N. Y. – L. : G. P. Putnam's sons, 1918. – 122 p. 20. **Вильгельм II.** Мемуары. События и люди. 1878–1918 [Электронный ресурс]. – М.-П. : Изд-во Л. Д. Френкель, 1923. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/german/wilhelm2/index.html> 21. **Wood Leonard.** The military Obligation of Citizenship/ Major-General US Army Leonard Wood. – Princeton: Princeton university press, 1915. – 76 p. 22. **Address** of the President to Congress, December 8, 1914 // Papers relating to the foreign relations of the United States. – Washington: G. P. O., 1922. – P.XI–XX. 23. **Gardner Lloyd C.** Creation of the American Empire: U. S. Diplomatic History / Lloyd C. Gardner, W. F. LaFeber, Th. J. McCormick. – Chicago: Rand McNally, 1973. – 540 p. 24. **Lusitania** was unarmed // The New York Times. – 1915. – 15 may. 25. **Dark** Secrets of the Lusitania / Documentary film for National Geographic Channel. – Ireland: Creative Differences Productions, 2012. – 1 электрон. опт. диск (DVD-ROM); 12 см. – Систем. требов.: Pentium ; 32 Mb RAM ; Windows 95, 98, 2000, XP; MS Word 97–2000. – Dark Secrets of the Lusitania. 26. **Нарочницкая Н. А.** Великие войны XX столетия. За что и с кем мы воевали / Наталия Нарочницкая. – М. : Айрис-пресс, 2007. – 232 с.

Скиба А. Ю. Місії Едварда М. Хауза у Європі у 1913 – 1915 рр.

Стаття присвячена проблемі формування європейської політики США у першій чверті ХХ ст. На прикладі американських посередницьких місій досліджується внесок у цей процес радника Вудро Вільсона полковника Едварда Хауза. На основі широкої джерельної бази автор приходить до висновку, що дипломатичні місії полковника Хауза 1913 –1915 рр. не тільки вплинули на процес формування зовнішньополітичної доктрини США, а й заклали початок англо-американського діалогу. Пізніше, саме шляхом цього співробітництва Вашингтона та Лондона були вироблені основи післявоєнного світоустрою.

Ключові слова: Едвард Хауз, Вудро Вільсон, Едвард Грей, США, Великобританія, Німеччина.

Скиба А. Ю. Миссии Эдварда М. Хауза в Европе в 1913 – 1915 гг.

Статья посвящена проблеме формирования европейской политики США в первой четверти ХХ в. На примере американских посреднических миссий исследуется вклад в этот процесс советника Вудро Вильсона полковника Эдварда Хауза. На основе обширной источниковой базы автор приходит к выводу, что дипломатические миссии полковника Хауза 1913 – 1915 гг. не только повлияли на процесс формирования внешнеполитической доктрины США, но и положили начало англо-американского диалогу. Позже, именно посредством этого сотрудничества Вашингтона и Лондона были выработаны основы послевоенного мироустройства.

Ключевые слова: Эдвард Хауз, Вудро Вильсон, Эдвард Грей, США, Великобритания, Германия.

Skyba A. Yu. Missions of Edward M. House to Europe, 1913 – 1915

Article is devoted to the problem forming the European policy of the USA at first quarter of XX century. By the example of American mediation missions, author examines the contribution of Woodrow Wilson's adviser Colonel Edward House. Author concludes that the diplomatic missions of Colonel House to Europe not only influenced the forming of the U.S. foreign policy doctrine, and also marked the beginning of the Anglo-American dialogue. Later due to this cooperation between Washington and London were developed foundations of the postwar world order.

Keywords: Edward House, Woodrow Wilson, Edward Grey, the USA, Great Britain, Germany.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Бурьян М. С.

УДК 355.402(470+571:5 –11) «18»

С. А. Фалько

**СТАНОВЛЕНИЕ ВОЕННО-ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КИТАЕ (1881 – 1894 ГГ.)**

Военная разведка – важный элемент государственной системы любой страны. Изучение сложнейших процессов ее становления представляет значительный интерес для науки, в свете возрастающего значения этого направления деятельности государства, позволяющего корректировать внутреннюю и внешнюю политику страны.

Во второй половине XIX в. важным звеном в разведывательной деятельности в России являлись военные агенты (атташе) – официальные лица, содержащиеся за границей с целью информирования Военного министерства об изменениях в армии и военном управлении страны, в которой они находились. Историю деятельности русских военных агентов в Китае во второй половине XIX в. справедливо можно отнести к одному из малоизученных вопросов в современной исторической науке. Среди исследований, посвященных истории военно-дипломатической службы России, нет работ, охватывающих указанный период и регион. Авторы, изучающие деятельность легальных военных агентов России в Китае, как правило, освещают десятилетие, предшествующее войне России с Японией в 1904–1905 гг. Это относится к труду авторского коллектива во главе с Е. Примаковым [1], работам Е. В. Добычиной [2], В. Б. Каширина [3], М. Н. Алексеева [4]. Не осталась вышеназванная тема и без внимания азиатских и американских ученых [5].

Целью статьи является изучение процесса становления военно-дипломатической службы России в Китае в 1881–1894 гг., а также выяснение роли военных агентов в сборе разведывательной информации о военных возможностях Цинской империи.

В XIX в. служба разведки Российской империи сосредоточивалась, главным образом, в двух ведомствах: военном и дипломатическом [6, с. 23]. МИД имел за рубежом свою платную агентуру и тратил на нее довольно солидные суммы. Через нее он добывал секретные сведения дипломатического и политического характера. Этой разведкой руководил в центре департамент политических дел МИДа, а за рубежом – дипломатические представители – послы и консулы [7, с. 108].

До открытия в 1861 г. постоянных внешнеполитических представительств России на Дальнем Востоке духовная миссия в Пекине являлась единственным поставщиком информации о политической ситуации в регионе, в том числе и источником разведывательной информации о Китае для Военного министерства

России. Точно охарактеризовали роль русской духовной миссии в период отсутствия в Китае представительств МИДа России слова офицера Генерального штаба (ГШ) И. Ф. Бабкова: «... духовная миссия служила рассадником людей, занимавших важные и ответственные должности наших представителей в Китае... и была образовательным учреждением для всестороннего изучения этой страны» [8, с. 127]. Получение от духовной миссии из Пекина информации разведывательного характера подтверждали и служебные документы, оказавшиеся в архиве военного ведомства, посвященные поездке через Маньчжурию в 1870 г. архимандрита Палладия [9, л. 73].

С момента учреждения дипломатической миссии в Пекине в 1861 г. информация о военных силах Китая стала поступать в Петербург по каналам МИДа [10, л. 8–9]. Так, уже в июле 1862 г. российский представитель в китайской столице Л. Ф. Баллюзек информировал о реформах в китайской армии и участии в них английских инструкторов [11, с. 241]. В 1864 г. в районе Пекина насчитывалось около 30 тыс. маньчжурских и китайских солдат, обученных европейскому строю. Об этом докладывал в МИД русский посланник А. Г. Влангали в июне 1865 г. [12]. Во время дипломатических кризисов количество информации резко увеличивалось. Так было в период мусульманского восстания 1864–1878 гг. в западных провинциях Китая и во время Кульджинского кризиса 1879–1881 гг.

Вместе с тем добытые дипломатами материалы не всегда несли конкретную информацию об организационных преобразованиях в войсках Китая, дислокации наиболее боеспособных соединений, планах относительно хода военных действий в случае возможной войны с Россией [13, л. 1]. Этот аргумент использовал руководитель Военно-Ученого комитета Главного штаба (ВУК) генерал Ф. А. Фельдман – глава русской военной разведки, отмечая в своем донесении военному министру: «Качество поступающей из МИД информации не может удовлетворить наши требования» [14, л. 6].

В дальнейшем события вокруг возвращения Китаю Кульджинской области в 1879–1881 гг. подтолкнули Главный штаб к созданию официальной агентуры военного ведомства в Поднебесной. Усложнение военного дела, связанное с появлением новых видов вооружений во второй половине XIX в., привело к эволюции военного искусства и к снижению ценности МИДовской информации. Дипломаты были недостаточно подготовлены для сбора разведывательных материалов военного характера.

В Европе в середине XIX в. Военное министерство России предпринимало попытки, минуя МИД, создать собственную систему получения информации военного характера из-за границы. После Крымской войны в европейские столицы и Константинополь были направлены шесть российских военных агентов [1, с. 151].

В Азии реакцией Главного штаба на недостатки в организации сбора информации военного характера, проявившиеся в 1879–1881 гг., стало открытие в Пекине официальной военной агентуры. Первым военным агентом России в Китае стал подполковник ГШ В. А. Бодиско, исполнявший служебные обязанности в 1881–1883 гг. [15, с. 178]. После него военными агентами в Китае были генштабисты Н. Я. Шнеур в 1883–1886 гг., до 1892 г. Д. В. Путята и до 1903 г. К. И. Вогак [16, с. 178].

Основным документом, определяющим порядок службы на должности военного агента в рассматриваемый период, была «Инструкция военным агентам и лицам их замещающим» от 18 декабря 1880 г., утвержденная военным министром [17, с. 445–448]. В ней указывались главные направления, на которые должен был обращать внимание легальный разведчик военного ведомства России.

Кадровый портрет военных дипломатов России в Китае на протяжении первых 14 лет их деятельности в 1881–1894 гг. мало отличался от агентов российского Военного министерства в Европе. Все агенты, занимавшие этот пост в Китае, были генштабистами, дворянами по социальному происхождению. Одним из условий назначения в Китай на должность военного агента было знание ими английского языка [14, л. 11]. До назначения военными дипломатами Н. Я. Шнеур, Д. В. Путята и К. И. Вогак исполняли обязанности младших делопроизводителей ВУКа, т. е. имели отношение непосредственно к военно-разведывательной службе. Был использован их опыт аналитической работы с материалами, поступившими от военных агентов из-за рубежа. Двое из них – В. А. Бодиско и Н. Я. Шнеур – принимали участие в русско-турецкой войне 1877–1878 гг. Трое – Н. Я. Шнеур, Д. В. Путята и К. И. Вогак – сделали себе карьеру службой на Востоке и в дальнейшем занимали высокие посты благодаря тому, что стали военными экспертами по странам Восточной Азии. Срок пребывания агентов в Китае был разным. В. А. Бодиско и Н. Я. Шнеур исполняли должность агента Военного министерства 2 и 3 года соответственно, Д. В. Путята – 6 лет в 1886–1892 гг., К. И. Вогак – 11 лет (в 1892–1903 гг.).

Для сбора разведывательной информации военного характера агенты использовали различные формы и методы. Так, В. А. Бодиско и Д. В. Путята были преимущественно сторонниками личного ознакомления с ситуацией в различных сферах военного дела Китая и совершали длительные командировки по стране. Н. Я. Шнеур и К. И. Вогак совмещали личное наблюдение с агентурной работой, вербуя европейских специалистов, служивших китайскому правительству.

По данным о финансировании военных агентов России восточноазиатское направление в то время не было приоритетным. Денежное содержание военного агента в Китае составляло 5 000 руб. в

год, дополнительно на «негласные расходы» отпускалось от 1 500 до 3 000 руб. [18, л. 4]. Работающие в Европе военные агенты России финансировались лучше. К примеру, содержание военного агента в Вене полковника ГШ Н. В. Каульбарса составляло 8 727 руб. золотом в год [19, с. 144]. Однако, несмотря на сравнительно небольшие финансовые расходы на содержание официальной военной агентуры в Китае, эта форма разведывательной деятельности была в этот период, по мнению командования, наиболее эффективной формой сбора информации в Восточной Азии.

Официальные военные агенты в Китае сталкивались с трудностями по сбору информации агентурным путем в связи со спецификой страны. Н. Я. Шнеур к таковым относил хаотическое состояние военного дела в Китае, отсутствие учета войск в европейском понимании, вследствие чего, по мнению военного дипломата, даже точные сведения, добытые разведкой, были крайне приблизительны. Затрудняло агентурную работу и отсутствие центральных учреждений в военной структуре Китая.

Не менее важной проблемой для разведки в Китае являлось отношение местного населения к иностранцам. Организации агентурной работы мешал низкий культурный уровень тайных агентов из китайцев, не способных разобраться в военных вопросах. Эти причины вынуждали обращаться к поиску информаторов в среде европейских специалистов, нанятых на службу правительством Китая. Сбор информации усложнялся слежкой, которую организовывали китайские власти с целью помешать нелегальному сбору материала [14, л. 121–123].

Важной проблемой изучения вооруженных сил Китая было исследование структуры, способов комплектования и пополнения армии, которые абсолютно отличались от принятых в Европе и США. Особый интерес для агентов представляла задача определения эффективности военных реформ в Китае, проводимых в рамках политики «самоусиления», основой которой стало перевооружение китайских войск, а также обучение их европейскими инструкторами [20, с. 302]. В 80-е – начале 90-х годов XIX в. решающую роль в обучении китайских подразделений стали играть немцы. Данные о качестве обучения войск Китая немецкими военными специалистами постоянно были на контроле военных агентов России [21, с. 56].

Важным моментом в организации разведывательной работы в Китае было взаимодействие с Морским министерством. Большие расстояния и наличие только одного военного агента в этой стране приводили к мысли об использовании для сбора информации боевых кораблей и офицеров российского флота. [22, с. 142; 23, с. 19].

Взаимоотношения Военного министерства с МИДом России были сложнее. Отношение дипломатов к военным отличалось определенной натянутостью. Сотрудники МИДа были уверены, что

военные видели своей целью пребывания в Китае лишь быструю карьеру, создаваемую в колониальной обстановке [24, с. 66].

С мая 1894 г. начинается резкое обострение японо-китайской борьбы за влияние в Корее, связанное с вводом войск Китая для оказания помощи корейским властям в подавлении восстания Тонхаков [25, с. 113]. До победы японской армии над Китаем в войне 1894–1895 гг. ВУК не ориентировал агентов на изучение вооруженных сил этой страны. Но уже в конце 80-х – начале 90-х годов XIX ст. с Дальнего Востока начала поступать информация об успешных реформах в Японской империи. В связи с этим в феврале 1893 г. военный агент в Китае К. И. Вогак был официально назначен исполнять обязанности и в Японии параллельно с наблюдением за китайской армией [26, с. 152].

Наряду с некоторыми успехами в разведывательной деятельности военной агентуры России в Восточной Азии оставались и недостатки в ее организации. В частности, ни один из военных дипломатов при назначении на должность не владел китайским, японским или корейским языками. Отсутствовала специальная разведывательная подготовка в учебной программе академии Генштаба [27, с. 151]. Тайная агентурная работа Н. Я. Шнеура и Д. В. Путяты в Китае оказалась неэффективной [28, с. 177]. Ни В. А. Бодиско, ни Н. Я. Шнеур не смогли создать военно-статистического описания Китая, что считалось негативным показателем работы генштабиста в то время.

Военные агенты понимали необходимость улучшения разведки в Восточной Азии и предлагали командованию планы по модернизации разведывательной службы, форм и методов разведывательной деятельности. Так 14 мая 1885 г. управляющий ВУК генерал-майор ГШ Ф. А. Фельдман ссылаясь на усиление внимания Великобритании, Франции и Германии к азиатским странам, направив докладную на имя военного министра с предложениями об улучшении разведывательной службы. [29, л. 1–10]. Предлагал улучшить состояние военной разведки в Азии и полковник ГШ Д. В. Путята. Он хотел направить военных инструкторов в Китай и обращал внимание на изучение китайского, корейского и японского языков на восточном факультете Петербургского университета [30, л. 23]. Однако в период царствования Александра III сокращение ассигнований на Военное министерство не дало военным возможность реализовывать свои замыслы по реформированию ведомства [31, с. 230].

Подводя итог разведдеятельности военной агентуры России в Восточной Азии, следует отметить, что период с 1881 по 1894 гг. был временем становления этой формы функционирования военной разведки в регионе. Основным объектом сбора информации военными агентами был Китай. За эти годы, несмотря на существенные недостатки в организации работы, они сумели своевременно и

достаточно полно собрать материал о его военных возможностях. Без сомнения, военные агенты внесли существенный вклад в изучение войск Китая. Служебные документы, поступавшие в ВУК, свидетельствовали о том, что возможности по изучению армий Японии и Китая, возникшие вследствие японо-китайской войны 1894–1895 гг., были полностью реализованы К. И. Вогаком. Наряду с разведкой военных округов и анализом прессы в ВУКе, военная агентура имела важное значение для обеспечения сбора информации Главным штабом военного ведомства и являлась весомой составляющей развединформации о вероятных противниках России в Восточной Азии.

Список использованной литературы

1. **Очерки** истории российской внешней разведки : в 6 т. / под ред. Е. М. Примакова. – М. : Междунар. отношения, 1996–. – Т. 1 : От древнейших времен до 1917 года. – 1996. – 240 с. 2. **Добычина Е. В.** О происках Токио в Корею на рубеже XIX–XX вв. исправно докладывал в Санкт-Петербург Генерального штаба подполковник И. И. Стрельбицкий / Е. В. Добычина // Военно-исторический журнал. – 2004. – № 3. – С. 84–90; Добычина Е. В. Разведка России о японском военном влиянии в Китае на рубеже XIX–XX веков / Е. В. Добычина // Вопросы истории. – 1999. – № 10. – С. 123–138; Добычина Е. В. Русская агентурная разведка на Дальнем Востоке в 1895–1897 годах / Е. В. Добычина // Отечественная история. – 2000. – № 4. – С. 161–169. 3. **Каширин В. Б.** «Русский Мольтке» смотрит на Восток. Дальневосточные планы Главного Штаба Российской империи во время японо-китайской войны 1894–1895 гг. / В. Б. Каширин // Русско-японская война 1904–1905 : Взгляд через столетие : междунар. ист. сб. / [под ред. О. Р. Айрапетова]. – М., 2004. – С. 150–183. 4. **Алексеев М. Н.** Военная разведка России от Рюрика до Николая II / Михаил Алексеев. – М. : Русская разведка : Евразия+, 1998–. – Т. 1. – 1998. – 432 с.; Алексеев М. Н. Военная разведка в Российской империи – от Александра I до Александра II / М. Н. Алексеев. – М. : Вече, 2010. – 480 с. 5. **Marshall A.** The Russian General Staff and Asia, 1800–1917 / Alex Marshall. – L. ; N.Y. : Routledge, 2006. – 274 p.; Меннинг Б. Просчеты в оценке врага: военная разведка России накануне русско-японской войны 1904–1905 гг. / Брюс Меннинг // Петр Андреевич Зайончковский : сб. ст. и восп. к столетию историка. – М., 2008. – С. 701–727; Haruki W. Study Your Enemy: Russian Military and Naval Attaches in Japan / Wada Haruki // The Russo-Japanese War in Global Perspective : World War Zero. – Leiden ; Boston, 2007. – Vol. II. – P. 13–45. 6. **Звонарев К. К.** Агентурная разведка. Русская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг. : в 2 кн. / К. К. Звонарев. – М. : БДЦ-пресо, 2003–. Кн. 1. – 2004. – 304 с. 7. **Алексеев М. Н.** Военная разведка России от Рюрика до Николая II / Михаил Алексеев. – М. : Русская разведка : Евразия+, 1998–. – Т. 1. – 1998. – 432 с. 8. **Бабков И. Ф.**

Воспоминания о моей службе в Западной Сибири, 1859–1875 гг. Разграничение с Западным Китаем 1869 г. / И. Ф. Бабков. – СПб. : Тип. Киришбаум, 1912. – X, 575 с. 9. **Российский** государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА), ф. 447, оп. 1, д. 22, 115 л. 10. **РГВИА**, ф. 447, оп. 1, д. 12, 83 л. 11. **Хохлов А. Н.** Попытки укрепления маньчжурских войск в Китае во второй половине XIX – начале XX в. / А. Н. Хохлов // Вопросы истории и историографии Китая : сб. ст. – М., 1968. – С. 203–244. 12. **Мерк М. В.** Китайская армия во второй половине XIX – начале XX века [Электронный ресурс] / М. В. Мерк. – Режим доступа: <http://rubicon-club.narod.ru/kitay.doc>. – Заглавие с экрана. 13. **РГВИА**, ф. 447, оп. 1, д. 12, 83 л. 14. **РГВИА**, ф. 447, оп. 1, д. 11, 202 л. 15. **Глиноецкий Н. П.** Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба / Н. П. Глиноецкий. – СПб. : Тип. Штаба войск гвардии и Петерб. воен. округа, 1882. – 385 с. 16. **Басханов М. К.** Русские военные востоковеды до 1917 г. : библиогр. словарь / М. К. Басханов. – М. : Вост. лит., 2005. – 295 с. 17. **Сергеев Е. Ю.** Не подлежит оглашению : Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах, 1900–1914 / Е. Ю. Сергеев, А. А. Улунян. – М. : Реалии-Пресс, 2003. – 480 с. 18. **РГВИА**, ф. 846, оп. 4, д. 17, 37 л. 19. **Асиновская М. Ю.** Русская военная разведка на Балканах в конце XIX века / М. Ю. Асиновская // Вопросы истории. – 2002. – № 11. – С. 142–155. 20. **Фань Вэнь-лань.** Новая история Китая, 1840–1901 / Фань Вэнь-лань. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1955–. – Т. 1. – 1955. – 600 с. 21. **Тихвинский С. Л.** Политика «самоусиления» правящих кругов Китая (1860–1896 гг.) / С. Л. Тихвинский // Вопросы истории. – 1969. – № 4. – С. 78–99. 22. **Укрепления** в устьях реки Пейхо // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – 1885. – Вып. 14. – С. 142–152. 23. **Вогак К. И.** Извлечения из донесений Генерального штаба полковника Вогака / Вогак // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – 1895. – Вып. 60. – С. 1–204. 24. **Соловьев Ю. Я.** Воспоминания дипломата, 1893–1922 / Ю. Я. Соловьев. – Минск : Харвест, 2003. – 416 с. 25. **Табохаси Киеси.** Дипломатическая история японо-китайской войны (1894–1895 гг.) / Табохаси Киеси. – М. : Изд-во иностр. лит., 1956. – 608 с. 26. **Каширин В. Б.** «Русский Мольтке» смотрит на Восток. Дальневосточные планы Главного Штаба Российской империи во время японо-китайской войны 1894–1895 гг. / В. Б. Каширин // Русско-японская война 1904–1905 : Взгляд через столетие : междунар. ист. сб. / под ред. О. Р. Айрапетова. – М., 2004. – С. 150–183. 27. **Игнатъев А. А.** Пятьдесят лет в строю / А. А. Игнатъев. – М. : Воениздат, 1986. – 752 с. 28. **Петровский Н. Ф.** Туркестанские письма / Н. Ф. Петровский ; отв. ред. В. С. Мясников, сост. В. Г. Бухерт. – М. : Памятники ист. мысли, 2010. – 358 с. 29. **Российский** государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА), ф. 846, оп. 4, д. 10, 66 л. 30. **РГВИА**, ф. 846,

оп. 4, д. 34, 82 л. 31. **Зайончковский П. А.** Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий, 1881–1903 / П. А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1973. – 351 с.

Фалько С. А. Становлення військово-дипломатичної служби Російської імперії в Китаї (1881 – 1894 рр.)

Стаття присвячена комплексному дослідженню діяльності розвідувальної служби Військового міністерства Російської імперії в Китаї наприкінці XIX ст. Дослідження обумовлено необхідністю узагальнення історичного досвіду функціонування важливого елемента військової розвідки – військової агентури – у період зовнішньополітичної активізації Росії у Східній Азії. У дослідженні висвітлені питання, пов'язані з особливостями функціонування легальної військової агентури у специфічних умовах східноазіатської цивілізації. Визначена результативність збору матеріалів розвідувального характеру за допомогою вивчення європейської, американської та азійської преси центральними органами служби розвідки.

Ключові слова: Російська імперія, Китай, військово-розвідувальна служба, Генеральний штаб, військові агенти.

Фалько С. А. Становление военно-дипломатической службы Российской империи в Китае (1881 – 1894 гг.)

Статья посвящена комплексному исследованию деятельности разведывательной службы Военного министерства Российской империи в Китае в конце XIX в. Исследование обусловлено необходимостью обобщения исторического опыта функционирования важного элемента военной разведки – военной агентуры – в период усиления внешнеполитической активности России в Восточной Азии. В исследовании рассматриваются вопросы, связанные с особенностями функционирования легальной военной агентуры в специфических условиях восточноазиатской цивилизации. Определена результативность сбора материалов разведывательного характера при помощи изучения европейской, американской и азиатской прессы центральными органами службы разведки.

Ключевые слова: Российская империя, Китай, военно-разведывательная служба, Генеральный штаб, военные агенты.

Falko S. A. Formation of Service of Military Attaches of the Russian Empire in China (1881 – 1894)

The article is devoted to complex research of intelligence services' activity of the Russian Empire War House in China late of XIX century. The research was necessitated by the need to generalization the historical experience of operating the military intelligence during the period of increasing of Russia's foreign activity in the East Asia. The research deals

with the questions that concern to special features of operating of legal military agentry intelligence service among the East Asian civilization. The effectiveness of collection of intelligence data by the mean of studying of the European, American and Asian press is detected.

Keywords: Russian Empire, China, military intelligence service, General Staff, military agents, armed forces.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. пед. н., полковник Рютін В. В.

УДК 94(479.24:73) «1994»

Л. М. Якименко

**РОЛЬ І. АЛІЄВА В ПІДПИСАННІ «КОНТРАКТУ СТОЛІТТЯ»
(1994)**

У склепінні «державного архітектурного ансамблю» Азербайджанської Республіки двома наріжними каменями були й залишаються «біле» і «чорне золото» – нафта й бавовна. Ця «валюта» ніколи не девальвується, а тому й не дивно, що вже півтори сотні років нафтоносний Каспійський регіон взагалі й Азербайджан зокрема приковують до себе увагу як могутніх сусідніх держав, наприклад Росії, Туреччини, Персії-Ірану, так і Великої Британії, Франції, США та інших.

Зростання геополітичної значимості Каспію, посилення ролі й значення Азербайджану як регіонального лідера в політиці Вашингтона й Москви після розпаду СРСР, аналіз нафтової стратегії Баку, що увінчалася укладанням «контракту століття» із західними партнерами, – усі ці питання порушувалися як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Серед них варто назвати Р. Алієва, Ю. Барсегова, З. Бжезинського, К. Гаджієва, П. Дарабаді, В. Дегоева, С. Колчіна, Р. Мамедова, Н. Мітяєву, Є. Мітяєву, Х. Пашаєва, Ф. Рзаєва, С. Чернявського, В. Якушика [2 – 15] та інших. Разом із тим у їхніх працях мало уваги приділялося постаті І. Алієва і його внеску в реалізацію «нафтових» планів Г. Алієва й підписання договору 1994 р. Пропонована стаття покликана заповнити цю інформаційну лакуну.

Із моменту здобуття Азербайджаном незалежності 18 жовтня 1991 р. стартувала й нова державна стратегія щодо розробки нафтових родовищ. Суть її полягала в тому, щоб залучити західний капітал до освоєння азербайджанських вуглеводневих ресурсів. Ця ідея виникла ще на зламі 1990-х рр., коли 18 січня 1991 р. Міністерство нафтової і газової промисловості Радянського Союзу і Рада Міністрів Азербайджанської РСР прийняли постанову про проведення тендеру з вивчення й розробки великого родовища «Азері». У червні того ж року тендер виграла американська компанія «Амоко», котра повинна була створити спільне підприємство з «Каспморнафта» [3, с. 129]. Однак прихід до влади в Азербайджані Народного фронту, війна з Вірменією за Нагірний Карабах, наростання протиріч з Росією, загальна економічна криза тоді завадили в повній мірі втілити ці плани в життя.

Г. Алієв (1993 – 2003), що переміг на президентських перегонах у жовтні 1993 р., повернувся до цих проектів і мав на меті стабілізувати ситуацію в країні шляхом використання так званої «нафтової дипломатії». Суть її полягала в тому, щоб вивести на глобальний рівень питання видобутку й безпечного транспортування каспійських

вуглеводнів. Від того, наскільки успішною була ця стратегія, залежало на той момент укріплення суверенітету країни, підвищення її міжнародного рейтингу, а також реалізація соціально-економічних реформ, здатних стимулювати внутрішній розвиток.

Звичайно що й прозахідно налаштований попередник Г. Алієва А. Ельчибей (1992 – 1993) також планував укласти угоду про спільну розробку трьох родовищ «Гюнешлі», «Азері» й «Чираг» із консорціумом провідних нафтових компаній США, Великобританії, Норвегії й Туреччини. Передбачалося, що іноземним фірмам належатиме 50% уставного капіталу, натомість інтереси Росії ігнорувалися як у консорціумі, так і при визначенні маршруту експортного нафтопроводу. Натомість провідна роль у цьому проєкті належала альянсу «Бритиш петролеум» і «Статол». Уже восени 1992 р. було створено спільне підприємство між ними та азербайджанським об'єднанням «Азернафта» і «Каспморнафтагаз».

В. Андріянов та Г. Міраламов називають А. Ельчибея і його команду «дилетантами», що «готувалися укласти угоду з іноземними компаніями на кабальних для країни, але вигідних для себе умовах» [3, с. 129], а їхні проєкти – «тотальним розпродажем» азербайджанських надр [3, с. 129]. Підписання нафтового договору планувалося на липень 1993 р. Однак саме в той час С. Гусейнов підняв повстання в Гянджі й спрямував озброєні загони на Баку, що змусило А. Ельчибея відмовитися від влади, а отже, і не довести до кінця справу щодо залучення західних компаній до видобутку каспійської нафти.

Зробити це пощастило його наступникові – Г. Алієву. Він узяв під особистий контроль усі переговори, які стосувалися укладання нафтового контракту. Він чудово розумів, що підготовка багатомільйонних стратегічних угод, дія котрих розраховувалася на тридцятирічний термін, справа надзвичайно відповідальна й важка. Більше того, люди, котрі брали участь у цьому процесі, повинні були бути не тільки професіоналами, але й у великій мірі патріотами, розуміти значення підписаних договорів для майбутньої долі країни. Х. Пашаєв, перший посол Азербайджанської Республіки у США, із прикрістю зауважує, що на той момент в Азербайджані не було належним чином підготовлених спеціалістів, а згодом виявилось, що не було й вірних, надійних посередників для ведення перемовин [13, с. 92].

4 лютого 1994 р. Г. Алієв видав розпорядження «Про прискорення розробки морських родовищ нафти й газу в Азербайджані». Цей стратегічний документ ліг в основу переговорів, які ДНКАР розпочала з представниками найбільших нафтових компаній світу [3, с. 131].

Президент Азербайджану доручив перемовини «солідному, досвідченому, діловому», за словами Р. Гулієва [13, с. 92], М. Манафова. Азербайджанець за походженням, М. Манафов тривалий час жив у Чехії, активно займався підприємницькою діяльністю в

Східній Європі. На початковому етапі перемовини проходили саме під його керівництвом. Однак надалі мала місце серйозна прикрість. Представник уряду США Р. Козларич викликав посла Азербайджану Х. Пашаєва в Державний департамент і повідомив, що укладання нафтової угоди не буде через недопустиму поведінку М. Манафова. Р. Козларич розповів про те, що під час зустрічей на найвищому рівні в Лондоні той запросив хабара в сумі трьохсот мільйонів доларів. Американці відмовлялися вести ділову розмову, якщо Азербайджан і надалі буде представляти М. Манафов.

Про цей інцидент майже одразу стало відомо Г. Алієву. Х. Пашаєв пригадує, що коли він зателефонував у Баку з такими прикрими новинами, Президент вислухав його до кінця й сказав, що в найкоротші терміни планує усунути М. Манафова від перемовин [13, с. 93]. Азербайджанський посол при цьому не стільки був вражений негідним учинком колеги, називаючи це «неприємним фактом» [13, с. 93], скільки хвилювався з приводу того, що «переговори переносилися на невизначений термін» [13, с. 93].

Х. Пашаєв не кривив душою, уболюючи за укладання контракту, адже він, як ніхто інший, розумів, що в тій внутрішньополітичній і зовнішньополітичній ситуації, котра склалася в його країні, Баку не могло вистояти без підтримки зі сторони США й інших західних партнерів. Справа в тому, що сподівання Г. Алієва на сприяння Москви в урегулюванні нагірно-карабаського конфлікту не справдилися. Більше того, у Кремлі у зв'язку з війною в Чечні було вирішено повністю закрити російсько-азербайджанський кордон, через який здійснювалося 70% імпортно-експортних операцій. Як наслідок, російський бюджет не дорахувався 6,1 мільярда доларів, а 30% готової азербайджанської продукції лежало на складах, промисловість при цьому працювала лише на 5%.

Стратегічні інтереси Азербайджану вимагали не тільки негайного підписання нафтового контракту, але й якнайшвидшої його реалізації. Саме тому Г. Алієв зважився на крок, котрий критично був оцінений опозицією й з розумінням його оточенням. Він призначає свого сина І. Алієва першим віце-президентом Державної нафтової компанії. Г. Алієв розумів, що ще одне фіаско в переговорах обійдеться країні дуже дорого. За таких умов йому потрібні були люди, яким можна було повністю довіряти, які б стали його соратниками й одностайними в реалізації нафтової стратегії країни. І. Алієв підходив під усі ці критерії якнайкраще, хоча й не мав фахової освіти.

Про своє «нафтове хрещення» сам Ільхам згадує не без гордості: «Ніколи не думав, що доля моя колись буде пов'язана з нафтою. Президент покликав мене і сказав: треба зайнятися цією роботою, це дуже важливо для країни. Слово батька для мене – закон. Якщо він каже – значить треба. Треба взятися за нову справу. І як завжди, трудитися з повною віддачею» [3, с. 128].

У цьому йому допомагав один із найкращих спеціалістів-нафтовиків в Азербайджані, однофамілець президента Натік Агамі оглу Алієв. Він пройшов шлях від помічника бурильника до інженера-геолога. Навчався в аспірантурі, активно займався наукою, а далі повернувся назад на виробництво впроваджувати там технічні новинки. Із серпня 1991 р. до його практики радянського нафтовика, ученого, партійного працівника додався досвід менеджера. Саме йому Г. Алієв довірив в 1993 р. Державну нафтову компанію. Як показують наступні події – не помилився [3, с. 128].

Окрім Н. Алієва, біля керма ДНКАР стояв інший гарний фахівець, доктор технічних наук, перший віце-президент нафтової компанії Х. Юсіфзаде. Він не приховував того, що до рішення Г. Алієва поставився неоднозначно: «Спочатку призначення такої молоді особи віце-президентом нафтової компанії мене змусило задуматися. У ті часи ми лише починали співпрацювати з закордонними фірмами, вести переговори про контракти. Безпосередню участь у них брав Ільхам Гейдарович. Він, випускник МДІМВ, кандидат історичних наук, опинився у своїй стихії – живій практиці міжнародних відносин. В ході переговорів вільно переходив з однієї мови на іншу – англійську, французьку, російську. І, немов губка, убирав нафтові премудрості. Словом, Ільхам Алієв легко спрацювався з новими колегами, як кажуть, уписався в колектив» [3, с. 128].

Однак сам І. Алієв розповідав про те, що розумів, яка велика відповідальність на нього покладалася. У розмові з представниками нафтових фірм він наголошував: «Ви захищаєте інтереси окремих компаній, а ми захищаємо інтереси країни та азербайджанського народу. Якщо ви припускаєтеся помилки, це відобразиться на одному проекті вашої компанії. Якщо помилимося ми, то ця помилка завдасть шкоди всьому азербайджанському народу» [3, с. 131].

Досвідчені колеги намагалися йому в усьому допомагати, однак перемовини затягувалися, проходили дуже важко, адже мова йшло про мільярдні прибутки, і жодна зі сторін не хотіла втратити ні одного долара. Учасники переговорного процесу свідчили, що особливо тяжко всім далися останні стадії узгодження домовленостей навесні й улітку 1994 р. у Стамбулі й Х'юстоні.

Майже через рік, у жовтні 1995 р. І. Алієв із цього приводу дав цікаве й інформативне інтерв'ю газеті «Гюнай»: «2 травня 1994 року, за день після мого призначення на посаду віце-президента ДНКАР, наша делегація вирушила до Стамбула на переговори. У Стамбулі ми побували двічі, перший раз – 20 днів, другий – біля місяця. Після проведення переговорів ми припустили, що всі питання вже вирішені. Дійсно, прибувши в липні 1994 року в Х'юстон на останній етап переговорів, ми думали, що пробудемо тут тиждень, найбільше десять днів, відкоректуємо якісь стилістичні погрішності в контракті, владнаємо незначні спірні питання і повернемося» [3, с. 132].

Як з'ясувалося, азербайджанська делегація змушена була перебувати в США протягом сорока п'яти днів. При цьому учасники перемовин боялися, що згоди досягти так і не пощастить. І. Алієв відмовлявся підписувати контракт у тому формулюванні, у якому його запропонувала американська сторона. Насамперед мова йшла про статус Каспійського моря: угода набувала чинності лише тоді, коли питання щодо приналежності шельфу Каспію буде вирішено. Азербайджанці розуміли: отже, ніколи, а тому наполягали на тому, аби вилучити це речення зі змісту договору. За таких умов І. Алієва підтримав міністр енергетики США та його заступник Б. Уайт: статтю прибрати, і переговори зрушилися із мертвої точки.

За їхніми підсумками 14 вересня 1994 р. Г. Алієв видав наказ, у якому високо оцінив економічне, соціальне й політичне значення проекту. Президенту ДНКАР Н. Алієву було доручено підписати контракт про спільну розробку родовищ «Азері», «Гюнешлі» і «Чираг» і пайовий розподіл нафтової продукції між Державною нафтовою компанією Азербайджану й дев'ятьма закордонними фірмами, серед яких чотири було американських – «Амоко», «МакДермотт», «Юнокал» й «Ексон».

Урочиста церемонія підписання договору відбулася 20 вересня 1994 р. в палаці «Гюлістан» за участі високопосадовців зі США, Росії, Великобританії, Туреччини, Норвегії. Із приводу цього Г. Алієв у своїй промові підкреслив, що «нафта – найбільше національне багатство Азербайджанської Республіки, тому її й називають Країною Вогнів» [3, с. 134].

Президент зауважив, що значення «контракту століття» не обмежувалося фінансовими й економічними перспективами: «... Ми демонструємо відкритість Азербайджану для іноземних інвестицій, незалежність Азербайджанської Республіки, а також життя й діяльність нашого народу, у тому числі й здатність вирішувати питання шляхом використання своїх біоресурсів. Республіка володіє величезним економічним потенціалом – природними ресурсами, промисловим і сільськогосподарським потенціалом. Одним словом, в Азербайджані є широкі можливості для економічної співпраці. Нафтовий контракт створює умови й для інших компаній налагодити з Азербайджаном економічну співпрацю» [1, с. 1].

Цей договір дійсно став поворотним пунктом для нафтової промисловості Азербайджану, яка налічувала сто п'ятдесят років в історії свого існування. Названа угода мала виняткове значення для збереження й укріплення незалежності Азербайджану, здобутої лише три роки перед цим.

Отже, Г. Алієв спрямував свої зусилля на укладання нафтового договору, названого «контрактом століття», із метою залучення провідних компаній світу до видобутку азербайджанських вуглеводнів, що повинно було вирішити численні економічні проблеми, із якими

зіштовхнулася молода самостійна держава з моменту здобуття своєї незалежності. Значні зусилля для досягнення поставлених цілей доклав син президента Ільхам Алієв, який очолив делегацію, котра вела переговори з західними партнерами. Саме він зумів домогтися того, щоб умови контракту відповідали насамперед національним інтересам Азербайджану й сприяли розбудові його економіки на капіталістичних засадах.

Список використаної літератури

1. **Алиев Г. А.** Выступление Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в Институте Харримана Колумбийского университета США – 28 сентября 1994 года [Электронный ресурс] / Г.А. Алиев. – Режим доступа: <http://www.library.aliyev-heritage.org/ru/69625041.html>.
2. **Алиев Р.** Каспийский регион и безопасность России / Р. Алиев // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 7. – С. 4–7.
3. **Андріянов В. І.** Ільгам Алієв: Портрет Президента Азербайджану / В. І. Андріянов, Г. Ф. Міраламов; відп. ред. Е. Мадатлі; пер. з рос. В. Біннатова. – К.: Вид. дім Дмитра Бурого, 2011. – 392 с.
4. **Барсегов Ю. Г.** Каспий в международном праве и мировой политике / Ю. Г. Барсегов. – М.: Международные отношения, 1998. – 385 с.
5. **Гаджиев К. С.** Геополитика Кавказа / К. С. Гаджиев. – М.: Международ. отношения, 2001. – 464 с.
7. **Дегоев В.** Большая игра на Кавказе: история и современность. Статьи, очерки, эссе / Владимир Дегоев. – М.: SPSL; «Русская панорама», 2001. – 448 с.
9. **Колчин С.** Нефть и газ Каспия – стратегические интересы России / С. Колчин // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 11. – С. 112–119.
10. **Мамедов Р.** Нефтяная дипломатия Баку / Р. Мамедов // Международная жизнь. – 2001. – № 1. – С. 50–59.
11. **Митяева Е. В.** Международные аспекты освоения нефтяных ресурсов Каспийского моря / Е. В. Митяева // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 1998. – № 2. – С. 115–127.
12. **Митяева Н. В.** Развитие ситуации в Каспийском регионе и интересы США / Н. В. Митяева // США. Канада. Экономика – Политика – Культура. – 1999. – № 11. – С. 87–98.
13. **Пашаев Х. М.** Манифест одного посла / Х. М. Пашаев. – Баку, Чашиоглу. – 2009. – 354 с.
14. **Рзаев Фариз.** 907-я поправка: история и перспективы [Электронный ресурс] / Фариз Рзаев. – Режим доступа: <http://www.jamestown.org>
15. **Чернявский С. И.** Внешняя политика Азербайджанской Республики (1991–2005) / С. И. Чернавский // Кавказ в системе международных отношений. – Тренчин, 2006. – 213 с.
16. **Якушик В.** Проблемы правового статусу Каспийського моря / Валентин Якушик // Каспійсько-Чорноморський регіон: умови та перспективи розвитку: Матеріали міжнар. конф., К., 26 – 28 червня, 1998 / Центр Близькосхідних досліджень та ін.; ред. кол.: С. Пирожков та ін. – К., 1998. – 288 с.

Якименко Л. М. Роль І. Алієва в підписанні «контракту століття» (1994)

У пропонованій статті розглядаються витоки й суть «нафтової стратегії» Г. Алієва. Указується на те, що підписанню «контракту століття» між Азербайджаном і консорціумом західних компаній передував тривалий і важкий переговорний процес. Нафтові фірми мали на меті якомога дешевше придбати азербайджанський вуглеводень і ще й на вигідних для себе умовах. Недобросовісні посередники взагалі поставили під загрозу перемовини, що й змусило Г. Алієва призначити віце-президентом ДНКАР свого сина І. Алієва. Він не тільки вивів переговори з затяжної кризи, але й зумів переконати європейських й американських партнерів у доцільності укладання нафтової угоди на тих умовах, котрі були вигідні насамперед Азербайджану.

Ключові слова: Азербайджан, Г. Алієв, І. Алієв, нафта, «контракт століття».

Якименко Л. Н. Роль И. Алиева в подписании «контракта века» (1994)

В статье рассматриваются истоки и суть «энергетической стратегии» Г. Алиева. Указывается, что подписанию «контракта века» между Азербайджаном и консорциумом западных компаний предшествовал долгий и трудный переговорный процесс. Нефтяные фирмы имели целью приобрести азербайджанские углеводороды как можно дешевле и на выгодных для себя условиях. Недобросовестные посредники вообще поставили переговоры под угрозу срыва. Это и вынудило Г. Алиева назначить вице-президентом ГНКАР своего сына И. Алиева. Он не только вывел переговорный процесс из затяжного кризиса, но и сумел убедить европейских и американских партнеров в целесообразности заключения нефтяного соглашения на тех условиях, которые были выгодны в первую очередь Азербайджану.

Ключевые слова: Азербайджан, Г. Алиев, И. Алиев, нефть, «контракт столетия».

Yakimenko L. N. Aliyev Role in the Signing of the «Contract of the Century» (1994)

The article considers the origins and nature of the Heydar Aliyev «energy strategy». It is indicated that signing of a «contract of the century» between Azerbaijan and a consortium of Western companies preceded a difficult negotiation process. European and American partners wanted to purchase Azerbaijani oil cheaply and on favorable terms. Moreover, dishonest negotiators put the talks in jeopardy. It forced Aliyev to appoint his own son Ilham Aliyev to the post of the Vice President of SOCAR. He not only led the negotiations to a new level and also convinced the

representatives of the oil companies to sign an agreement on the terms that were profitable primarily for Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, oil, a «contract of the century».

Стаття надійшла до редакції 19.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Ширяєв М. В.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:355.318.2.082(55:470+571)

О. А. Гоков

К ВОПРОСУ О ЛИЧНОСТИ ТРЕТЬЕГО КОМАНДИРА ПЕРСИДСКОЙ КАЗАЧЬЕЙ БРИГАДЫ

Персидская казачья бригада (далее – ПКБ; официальное название – Казачья его величества шаха бригада) – уникальное воинское соединение персидской армии, существовавшее под руководством русских инструкторов с момента формирования первого полка в 1879 г. до 1920 г. (в 1916 г. была переформирована в дивизию). Несмотря на имеющиеся публикации [1], отдельные фрагменты её истории требуют детальной проработки. Одним из них является вопрос о личности третьего командира ПКБ, или Заведующего обучением персидской кавалерии, как официально именовалась его должность.

Первым Заведующим был полковник Генерального штаба (далее – ГШ) Алексей Иванович Домонтович, пробывший в Персии с 1879 до 1882 гг. и пришедшийся по душе шаху Насреддину. В 1882 г. его сменил полковник Генерального штаба Пётр Владимирович Чарковский. Срок его контракта, заключавшегося с каждым командиром на три года, истёк в 1885 г. Шах просил вернуть А. И. Домонтовича, но высшее начальство в России «нашло это назначение неудобным» [2, л. 1]. По выбору главноначальствующего на Кавказе и командующего войсками Кавказского военного округа генерала от кавалерии А. М. Дондукова-Корсакова на вакантную должность был намечен новый офицер¹. Личность эта оказалась самой загадочной для историков. В большинстве документов (в том числе и архивных) и публикаций его именовали только по фамилии – Кузьмин-Караваев (Кузьмин-Короваев). Он происходил из довольно многочисленной дворянской фамилии, расселившейся центральных губерниях России и давшей ей значительное количество военных и общественно-политических деятелей [4]. Большинство из мужчин Кузьминых-Караваевых второй половины XIX в. служили в армии², а некоторые из них – на Кавказе. Поэтому

¹ О. А. Красняк ошибочно называет временем его назначения начало 1885 г. На это, видимо, повлиял тот факт, что контракт П. В. Чарковского закончился в первой половине года, а, не зная действительных обстоятельств назначения Н. Д. Кузьмина-Караваева, исследовательница исходила из догадки, что замещение произошло сразу [3, с. 80].

² Примечательно, что в 1853 г., в котором появился на свет наш герой, родилось ещё двое Кузьминых-Караваевых: Павел Дмитриевич, начальник Каменского жандармского отделения Воронежского полицейского управления на железной дороге, и Аркадий Александрович, служивший в лейб-гвардии Конно-гренадерском полку [5].

определение, кто именно был назначен в Тегеран, представляло большую сложность. Источники, использовавшиеся нами до последнего времени, также не содержали имени-отчества полковника. Поэтому поиск первоначально пришлось делать по косвенным сведениям и на основании краткого послужного списка [6, л. 28]. Исследование показало, что имевшиеся два варианта идентификации Кузьмина-Караваева не соответствовали действительности.

В недавно вышедшем издании, посвящённом спецслужбам Российской империи, Кузьмин-Караваев именовался Дмитрием Дмитриевичем [7, с. 744]. В пользу правильности авторов работы говорили подобранные ими материалы (здесь впервые без ошибок были указаны военные агенты империи в Иране и время их пребывания в стране), а также наличие в истории Кузьминых-Караваевых минимум двух офицеров с таким именем и отчеством [8]. Но, поскольку второй (кроме упоминания, данных о нём, к сожалению, нет) являлся сыном первого, то его можно отбросить сразу. Что до первого Дмитрия Дмитриевича, то его биография хотя и близка к нашему герою, но имеются определённые расхождения. Так, родился он в 1856 г., тогда, как ставший Заведующим – в 1853 г. Оба они окончили Пажеский корпус и служили в лейб-гвардии конно-артиллерийской бригаде. Но в службу вступили в разное время: Дмитрий Дмитриевич – в 1875 г., а его «иранский» однофамилец – в 1870 г. В Википедии содержится указание, что Дмитрий-Дмитриевич «состоял адъютантом генерал-фельдцейхмейстера великого князя Михаила Николаевича» [9]. Последний действительно занимал указанную должность с 1856 г. до своей смерти в 1909 г. В то же время, с 6 декабря 1862 г. (все даты даются по старому стилю) Михаил Николаевич был назначен наместником на Кавказе и командующим Кавказской армией. В этой должности он находился до 23 июля 1881 г., когда Кавказское наместничество было упразднено. Оба Кузьминых-Караваевых находились в его распоряжении. Но прибывший в Персию был полковником ГШ с 17 апреля 1883 г., в то время, как Дмитрий Дмитриевич – с 1891 г. Наконец, в «Списках генералов по старшинству» не указано, что Д. Д. Кузьмин-Караваев каким-либо образом был связан с Ираном (за исключением ордена Льва и Солнца, полученного им в 1898 г., что не соответствует по датировке его возможному заведованию ПКБ) [10, с. 1001]. Исходя из указанных данных, наименование нового командира ПКБ Дмитрием Дмитриевичем оказалось неверным.

Второй, более распространённый вариант наименования Кузьмина-Караваева основывался на работах М. К. Басханова и М. М. Алексева [11]. Здесь содержатся биографические сведения об Александре Николаевиче Кузьмине-Караваеве, который по большинству показателей подходил под безымянного командира бригады [12]. В некоторых наших исследованиях при определении его личности мы долгое время опирались именно на указанные биографические данные. В

своих рассуждениях мы исходили из того, что полковников на эту должность начальство назначало исходя из их предыдущей службы на Кавказе или Востоке вообще. Однако знакомство с архивными материалами [13] убедило нас в ошибочности указанного соотнесения. Кузьмин-Караваев, занявший в 1885 г. пост Заведующего обучением персидской кавалерии, по многим параметрам отличался от А. Н. Кузьмина-Караваева. Во-первых, дата его рождения – 1853, а не 1862 г. Во-вторых, он окончил Пажеский корпус, а Александр Николаевич – 3-ю Петербургскую военную гимназию и Михайловское артиллерийское училище. В третьих, из Николаевской академии ГШ был выпущен по первому разряду в 1877 г. [14, с. 175], а не в 1889 г. В-четвёртых, занимал совершенно иные должности, нежели его однофамилец, служивший в Кавказском военном округе. Таким образом, соотнесение Заведующего с Александром Александровичем также оказалось неточным.

На основании официальных опубликованных материалов и полного послужного списка нам удалось установить и имя Кузьмина-Караваева, и этапы его карьеры [14, с. 174; 15]. Николай Дмитриевич Кузьмин-Караваев родился 22 февраля 1853 г. Происходил из потомственных дворян Тверской губернии. Окончив Пажеский корпус, он вступил на службу в 1870 г. (21 июля). До зачисления в Академию проходил её в лейб-гвардии Конно-артиллерийской бригаде. Поступив в Николаевскую академию ГШ в звании поручика в 1875 г., окончил её уже штабс-капитаном (26 февраля 1877 г.) по первому разряду. 27 июня 1877 г. был зачислен в ГШ с переименованием в капитаны ГШ. Занимал должность старшего адъютанта штаба 13-й пехотной дивизии. Во время русско-турецкой войны 1877–1878 гг. состоял офицером для особых поручений при главнокомандующем Кавказской армией, а затем – при командующем войсками Кавказского военного округа. В апреле 1880 г. был произведён в подполковники ГШ и зачислен в отряд М. Д. Скобелева, с которым участвовал в Ахал-Текинской экспедиции 1880–1881 гг. [16]. За неё Н. Д. Кузьмин-Караваев получил орден святого Владимира 4-й степени. Затем год (23 мая 1882 – 23 мая 1883 гг.) он проходил цензовое командование эскадроном в лейб-гвардии Кирасирском полку. Оно полагалось всем офицерам ГШ после окончания Академии, но в связи с участием в русско-турецкой войне 1877–1878 гг., затем в кампании против туркмен срок был сдвинут.

28 мая 1883 г. Н. Д. Кузьмин-Караваев был «откомандирован в Тифлис, Тегеран и Закаспийскую область комиссаром для проведения русско-персидской границы» [6, л. 41]. Этот факт из его биографии требует отдельного пояснения. Дело в том, что в 1881 г., в связи с завоеванием русскими Ахал-Текинского оазиса, начались переговоры о разграничении России с Персией. Русскую сторону представлял посланник в Тегеране И. А. Зиновьев, а иранскую – министр иностранных дел мирза Саид-хан Мотамен-оль-Мольк [17, с. 85].

Советский исследователь Б. Маннанов отмечал, что слабое знание российским представителем местностей, о которых шла речь в ходе переговоров, вынудило Министерство иностранных дел России обратиться к Военному министерству с просьбой «командировать в помощь тайному советнику Зиновьеву офицера ГШ, знакомого с Закаспийской областью». В результате в Тегеран были посланы подполковник ГШ Н. Д. Кузьмин-Караваев и помощник заведующего Азиатской частью Главного штаба капитан ГШ Н. И. Янжул, «хорошо знавшие Закаспийскую область», которые прибыли туда в том же 1881 г. [18, с. 58]³. «По прибытии указанных лиц, – писал исследователь, – переговоры заметно ускорились» [18, с. 58], результатом чего стало подписание 9 декабря 1881 г. договора об установлении русско-иранской границы к востоку от Каспийского моря, т. н. Тегеранской конвенции о границах [17, с. 221–227; 19, с. 383–386].

Впоследствии, опираясь на тот же документ или на материалы Б. Маннанова (ссылки ни одна из её работ не содержит), указанные сведения повторила в своих публикациях Л. М. Кулагина. Она писала, что русско-иранская разграничительная комиссия приступила к работе 15 октября 1881 г. Однако вмешательство англичан и слабое знание И. А. Зиновьевым географии тех районов, где проводилось разграничение, затянуло её работу. «В помощь Зиновьеву для определения пограничной линии были посланы офицеры ГШ подполковник Кузьмин и капитан Янжул, хорошо знакомые с Закаспийской областью, – сообщала исследовательница, ошибочно именуя Н. Д. Кузьмина-Караваева. – После их прибытия в Тегеран переговоры заметно ускорились» [17, с. 86; 20, с. 49]⁴. Помимо неточности в написании фамилии и отсутствия хотя бы инициалов Н. Д. Кузьмина-Караваева, описание Л. М. Кулагиной русско-персидского разграничения 1881–1886 гг. вообще отличает крайняя поверхностность и неполнота, выразившаяся, в том числе, и в игнорировании важных деталей. Так, неясно, что за комиссия начала работу 15 октября 1881 г. Дело в том, что комиссары для разграничения были назначены правительствами двух стран на основании конвенции 9 декабря 1881 г. 2-я статья её гласила: «Так как в статье I настоящей конвенции указаны главные пункты, чрез кои должна направляться граница между владениями России и Персии, то для точного

³ В оригинале фамилии офицеров поданы без инициалов, как и в документе Российского государственного военно-исторического архива, на который ссылался Б. Маннанов. Это добавило путаницы в идентификацию Кузьмина-Караваева – фактически его заслуги были приписаны Александру Николаевичу Кузьмину-Караваеву [12].

⁴ Цитируемый текст почти полностью повторяет слова Б. Маннанова. Поскольку ссылка на источник у Л. М. Кулагиной отсутствует, можно предположить, что пользовались оба автора разными копиями одного документа, хранящимися в Российском военно-историческом архиве (ссылка Б. Маннанова) и Архиве внешней политики Российской империи (его документы лежат в основе исследований Л. М. Кулагиной). Хотя, возможно, что исследовательница позаимствовала сведения у своего предшественника.

определения пограничной черты на месте и для определения пограничных знаков обе высокие договаривающиеся стороны назначат специальных комиссаров. Время и место съезда комиссаров будет определено по взаимному соглашению обеих договаривающихся сторон» [17, с. 222–223]. Таким образом, разграничительная комиссия не могла начать работу в указанный Л. М. Кулагиной срок. К тому же практика свидетельствует, что такие комиссии создавались после подписания документов, определяющих границу в общих чертах [21]. Возможно, Л. М. Кулагина смешала делимитационную и демаркационную комиссии. Первая, возглавляемая официальными представителями, действовала до подписания конвенции и определила общее положение и направление границы, а вторая должна была зафиксировать её на местности. К сожалению, из работы неясно, когда именно начались переговоры между российским и персидским уполномоченными, приведшие к заключению конвенции. Демаркационная же комиссия была сформирована весной 1883 г., а начала работу 15 октября 1883 г. [18, с. 60]. Скорее всего, что Л. М. Кулагина допустила оплошность, перепутав даты и перенеся, таким образом, события с 1883 г. на 1881 г. К сожалению, это отразилось и на изложении ею дальнейшего хода событий, в котором встречается много недомолвок и общих утверждений. О том, что комиссия по разграничению работала с 1883 по 1886 гг., например, она вообще не сообщает, хотя именно тогда (а не в 1881 г., как указывала Л. М. Кулагина [17, с. 85; 20, с. 49]) была определена точная граница от устья реки Атрек до Бабадурмазского родника (укрепление Чат на правом берегу Атрека, близь впадения в неё реки Сумбар).

Тем не менее, Н. Д. Кузьмин-Караваев, видимо, был действительно направлен с Н. И. Янжулом в 1881 г. в помощь И. А. Зиновьеву, для определения пограничной линии. Его деятельность была отмечена русским и персидским правительствами⁵. В 1882 г. Н. Д. Кузьмин-Караваев получил от русского правительства мечи и бант к имевшемуся ордену святого Владимира, а также орден святого Станислава 2-й степени. Персидское правительство в том же году наградило его орденом Льва и Солнца со звездой 2-й степени. 17 апреля 1883 г. Н. Д. Кузьмин-Караваев был досрочно произведён в полковники ГШ.

По возвращении в Россию после участия в делимитационной комиссии, Н. Д. Кузьмин-Караваев проходил цензовое командование, а 28 мая 1883 г. на основании 2-й статьи конвенции 9 декабря 1881 г. был назначен российским комиссаром для определения точной границы на местности [2, л. 18]. Результатом работы демаркационной комиссии

⁵ Н.И. Янжул также был отмечен наградами в 1882 г.: от русского правительства святого Владимира 2-й степени, а от шахского – Льва и Солнца 2-й степени, а 22 марта произведён в подполковники ГШ [22, с. 745].

стало подписание двух дополнений к русско-персидской Конвенции от 9 декабря 1881 г., посвящённых использованию пограничных водных источников: в 1884 г. – для рек, текущих из Ирана в Атрек [17, с. 56], а 30 января 1886 г. – для рек Чандыр, Сумбар и Кельтечинар [18, с. 75]. К слову, у Л. М. Кулагиной о них сказано отдельно от общего блока, посвящённого разграничению 1881 г. Исследовательница лишь констатировала факт установления правил водопользования пограничных рек [20, с. 56].

Комиссия завершила работу в феврале 1886 г. В том же году за «разграничительные работы» Н. Д. Кузьмин-Караваев получил орден святого Владимира 3-й степени. Одновременно, в начале 1886 г.⁶ российский посланник в Тегеране А. А. Мельников заключил с шахским правительством новый контракт на обучение персидской кавалерии [2, л. 4]. Как уже отмечалось, в некоторых публикациях указывается 1885 г. [7, с. 744]. Однако эта дата представляется неточной. Судя по всему, контракт должен был быть заключён в 1885 г., по окончании такового у П. В. Чарковского. Однако его подписание было отсрочено в связи с затяжкой работ демаркационной комиссии.

5 февраля 1886 г. демаркационные работы были завершены, после чего русский комиссар Н. Д. Кузьмин-Караваев 17 февраля выехал из Ашхабада, где он находился, в Тифлис, откуда отбыл в Тегеран. На новое место службы он приехал весной 1886 г. Точно дату определить сложно. По контракту полковник должен был прибыть к месту службы не позже, чем через два месяца после подписания, то есть 9 апреля 1886 г. [2, л. 19]. Переписка о назначении военных инструкторов велась между ведомствами Российской империи до начала марта. 7 марта 1886 г. Н. Д. Кузьмин-Караваев официально вступил в должность Заведующего [6, л. 28]. Приказом Александра III от этого числа он также был назначен в распоряжение командующего войсками Кавказского военного округа с оставлением в ГШ [2, л. 28]. Судя по краткому послужному списку, всё время пребывания в Иране он числился не Заведующим обучением персидской кавалерии, а состоящим в распоряжении командующего войсками Кавказского военного округа [23, с. 394].

Исходя из вышеизложенного, соотнесение третьего командира ПКБ с Д. Д. Кузьминым-Караваевым и А. Н. Кузьминым-Караваевым следует считать неверным. Как нам представляется, и работы по русско-персидской границе, опубликованные в 1886–1889 гг. [24], также следует приписать не А. Н. Кузьмину-Караваеву [25], а его однофамильцу, занявшему впоследствии должность Заведующего обучением персидской

⁶ Точная дата не указана, письмо с сообщением об этом датировано 26 января 1886 г. К сожалению, на тексте контракта, имеющемся в архиве, дата его подписания отсутствует. Однако, судя по тому, что полковник должен был прибыть в Тегеран не позже, чем через два месяца после подписания контракта, т. е. 9 апреля, последний был окончательно утверждён в феврале. Возможно также, что подписан он был в январе, но в связи с занятостью Н. Д. Кузьмина-Караваева в комиссии по разграничению срок в два месяца было договорено считать с момента окончания её работы.

кавалерии.

Список использованной литературы

1. **Гоков О. А.** Российские офицеры и персидская казачья бригада (1877–1894 гг.) / О. А. Гоков // *Canadian American Slavic Studies*. – 2003. – Vol. 37. – № 4. – P. 395–414; Красняк О. А. Русская военная миссия в Иране (1879–1917 гг.) как инструмент внешнеполитического влияния России [Электронный ресурс] / О. А. Красняк. – Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/01_2007/Krasniak.pdf; Тер-Оганов Н. К. Персидская казачья бригада: период трансформации (1894–1903 гг.) / Н. К. Тер-Оганов // *Восток*. – 2010. – № 3. – С. 69–79; Rabi U., Ter-Oganov N. The Russian Military Mission and the Birth of the Persian Cossack Brigade: 1879–1894 / U. Rabi, N. Ter-Oganov // *Iranian Studies*. – 2009. – Vol. 42. – № 3. – P. 445–463.
2. **Российский** государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА), ф. 401, оп. 4, д. 57.
3. **Красняк О. А.** Становление иранской регулярной армии в 1879–1921 гг. (по материалам архивов русской военной миссии) / О. А. Красняк. – М.: ЛКИ, 2007. – 160 с.
4. **Военная энциклопедия**. – СПб.: Т-во И. Д. Сытина, 1914–. – Т. 14. – 1914. – С. 371–372; Руммель В. В. Родословный сборник русских дворянских фамилий: в 2 т. / В. В. Руммель, В. В. Голубцов. – СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1886–. – Т. 1. – 1886. – С. 462–469; Федорченко В. И. Дворянские роды, прославившие Отечество. Энциклопедия дворянских родов / В. И. Федорченко. – М.: Олма-пресс, 2003. – С. 222–223; Кузьмины-Караваевы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.history-guazan.ru/node/10847>; Кузьмины-Караваевы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://omop.su/ru/wiki/1/7005.php>; Кузьмины-Караваевы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: ru.wikipedia.org/wiki/Кузьмины-Караваевы.
5. **РГВИА**, ф. 400, оп. 12, т. 17, д. 11237, лл. 4–9; оп. 9, д. 18308, лл. 5–7.
6. **РГВИА**, ф. 446, д. 46.
7. **Колпакиди А.** Спецслужбы Российской империи. Уникальная энциклопедия / А. Колпакиди, А. Север. – М.: Яуза; Эксмо, 2010. – 768 с.
8. **Кузьмин-Караваев Дмитрий Дмитриевич** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://regiment.ru/bio/K/392.htm>
9. **Кузьмины-Караваевы** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.m.wikipedia.org/wiki/Кузьмины-Караваевы#cite_note-9.
10. **Список генералам по старшинству**. Составлен по 1-е сентября 1900 г. – СПб.: Военная типография, 1900. – XXVI+1045 с.
11. **Винокуров В. И.** История военной дипломатии: в 3 т. / В. И. Винокуров. – М.: ООО НИЦ Инженер, 2009. – Т. 1: Военная дипломатия от Петра I до Первой мировой войны. – С. 66; Гоков О. Иранская армия и российское влияние (последняя треть (XIX – начало XX вв.): Критические замечания относительно нового исследования по истории российско-иранских отношений / О. Гоков // *Ab impregio*. – 2010. – № 4. – С. 579–594.
12. **Алексеев М.** Военная разведка России: От Рюрика до Николая II: в 2 кн. / М. Алексеев. – М.: ИД Русская разведка,

ИИА Евразия+, 1998–. – Кн. 1. – 1998. – С. 261; Русские военные востоковеды до 1917 г. Библиографический словарь / Сост. М. К. Басханов. – М. : Восточная литература, 2005. – С. 134. 13. **РГВИА**, ф. 446, д. 46, л. 28; ф. 401, оп. 4, д. 57, лл. 18–21. 14. **Глиноецкий Н. П.** Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. Особое приложение / Н. П. Глиноецкий. – СПб. : Тип. штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – VII+385+205+101 с. 15. **Список** полковникам по старшинству. Составлен по 1-е мая 1889 г. – СПб. : Военная типография, 1899. – С. 394; РГВИА, ф. 400, оп. 17, т. 4, д. 5670, лл. 47–54. 16. **Куропаткин А. Н.** Завоевание Туркмении (Поход в Ахал-теке в 1880–1881 гг.): с очерком военных действий в Средней Азии с 1839 по 1876 г. / А. Н. Куропаткин. – СПб. : Изд. В. Березовского, 1899. – 4+IV+224 с.; Давлетов Д. Присоединение Туркмении к России / Дж. Давлетов, А. Ильясов. – Ашхабад: Ылым, 1972. – 254 с. 17. **Кулагина Л. М.** Россия и Иран (XIX – начало XX в.) / Л. М. Кулагина. – М. : ИД Ключ-С, 2010. – 271 с. 18. **Маннанов Б.** Из истории русско-иранских отношений в конце XIX – начале XX века / Б. Маннанов. – Ташкент: Наука, 1964. – 156 с. 19. **Эйхельман О.** Хрестоматия русского международного права: в 2 ч. – К. : Университетская типография, 1887–. – Ч. 1. – 1887. – 477 с. 20. **Кулагина Л. М.** Граница России с Ираном (история формирования) / Л. М. Кулагина, Е. В. Дунаева. – М. : Ин-т востоковедения РАН, 1998. – 116 с. 21. **Гоков О. А.** Офицеры российского Генштаба в русско-турецкой войне 1877–1878 гг. / О. А. Гоков // Вопросы истории. – 2006. – № 7. – С. 142–149; Чириков Е. И. Путевой журнал русского комиссара-посредника по турецко-персидскому разграничению 1849–1852 / Е. И. Чириков // Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества. – 1875. – Кн. 9. – 101+803 с. 22. **Список** генералам по старшинству. Составлен по 1-е сентября 1902 г. – СПб. : Военная типография, 1902. – 28+1248 с. 23. **Список** полковникам по старшинству. Составлен по 1-е мая 1889 г. – СПб. : Военная типография, 1899. – 40+767 с. 24. **Кузьмин-Короваев.** Российско-персидская граница между Закаспийскою областью и Хорасаном // СМА. – 1889. – Вып. 40. – С. 1–134; Записка генерального штаба полковника Кузьмина-Караваева о введении русского управления в Атеке // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии (далее – СМА). – 1886. – Вып. 21. – С. 110–157. 25. **Русские военные востоковеды до 1917 г.** Библиографический словарь / Сост. М. К. Басханов. – М. : Восточная литература, 2005. – С. 134; Содержание томов «Сборника географических, топографических и статистических материалов по Азии» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.primarysourcesonline.nl/ead/dsc.php?faid=492rustoc.xml&c01=all>

Гоков О. А. До питання про особистість третього командира Перської козачої бригади

У статті з'ясовано особистість третього командира Перської козачої бригади – М. Д. Кузьміна-Караваєва – та викладено його біографію. Визначено та виправлено помилки щодо його участі в російсько-перському розмежуванні 1881–1886 рр. Встановлено дати призначення та зайняття їм посади Завідуючого навчанням перської кавалерії. Зроблено висновок про невідповідність ідентифікацій, що мали місце раніше. Відповідно, праці відносно російсько-перського кордону, видані в 1886–1889 рр., слід приписати не О. М. Кузьміну-Караваєву, а М. Д. Кузьміну-Караваєву.

Ключові слова: Персія, Перська козача бригада, російсько-перське розмежування 1881–1886 рр.

Гоков О. А. К вопросу о личности третьего командира Персидской казачьей бригады

В статье определена личность третьего командира Персидской казачьей бригады – М. Д. Кузьмина-Караваева – и изложена его биография. Определены и исправлены ошибки относительно его участия в русско-персидском разграничении 1881–1886 гг. Установлены даты назначения и занятия им должности Заведующего обучением персидской кавалерии. Сделан вывод о несоответствии имевшихся ранее идентификаций действительности. Соответственно, работы по русско-персидской границе, опубликованные в 1886–1889 гг., следует приписать не А. Н. Кузьмину-Караваеву, а Н. Д. Кузьмину-Караваеву.

Ключевые слова: Персия, Персидская казачья бригада, русско-персидское разграничение 1881–1886 гг.

Gokov O. A. To the Question of the Identity of the Third Commander of the Persian Cossack Brigade

In the article the identity of the third commander of the Persian Cossack Brigade M. D. Kuzmin-Karavaev is assigned and set out his biography. The errors regarding to its participation in the Russian-Persian demarcation of 1881–1886 are identified and corrected. The date of appointment and employment officio head of the Persian cavalry training are set. The author makes a decision about incompatibility of previous identifications. Accordingly, the works on the Russian-Persian border, which was published in 1886–1889, should be attributed to N. D. Kuzmin-Karavayev but not to A. N. Kuzmin-Karavayev.

Keywords: Persia, the Persian Cossack Brigade, the Russian-Persian demarcation of 1881–1886.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензенти – д. іст. н., проф. Кучемко М. М.

УДК 94 (477)

Ф. І. Кокшко

СКЛАДНІСТЬ У ВИСВІТЛЕННІ ПІДХОДІВ ЩОДО ПРИЧИН ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Десятки років Україна була однією із складових частин Радянського Союзу. В історії Української Радянської Соціалістичної Республіки, цієї квазідержави, були світлі і темні сторінки. Один із самих складних періодів життя УРСР – Друга світова війна та окупація.

Майже в усіх європейських підручниках історії 1939 р. позначений як «початок другої світової війни». Це твердження тільки доводить, наскільки зосереджені на собі європейці. Адже війна у світі тривала вже вісім років. 1931 р. японці вдерлись до Маньчжурії, а з 1937 р. воювали в Центральному Китаї. З липня 1938 р. вони втягнулись у прикордонні сутички з радянською Червоною армією, і те, що сталося 1 вересня 1939 р., – лише додача Європи до вже наявних театрів воєнних дій. Таким чином, регіональна війна перетворювалася на глобальну.

Вже в 30-і роки безпека стала неподільною. Майже кожний локальний конфлікт і тоді був складовою частиною світового протиборства сил війни і миру, реакції та прогресу, але досвід ще тільки набувався. Політики наче тішилися у пошуку власної користі й невигоді інших, часто-густо котуючи останню вище обопільної користі [1, с. 351].

Міжнародні конфлікти значно посилювали загальне переозброєння. То була ознака, що європейські уряди готуються до затяжної війни, коли промислова могутність матиме не меншу вагу, ніж навчені солдати. Тоталітарні держави постраждали від кризи набагато менше, ніж західні демократії. Їхні військові витрати були вдвічі вищі за сумарні витрати всіх західних держав. Їхні відносні військові потенціали, обраховані на основі спроможності перетворювати промислову могутність на військову силу за допомогою таких показників, як рівень машинобудування, були майже однакові і дорівнювали кожен поодиноці загальному потенціалові Британії та Франції.

Щоб розібратися в усіх аспектах, які призвели до пожежі Другої світової війни, слід мати на увазі наступні важливі моменти. Можна висувати різні версії щодо того, коли, в якому місці і за яких обставин почалася б Друга світова війна, але безсумнівним є те, що вона була неминуча. Її було не уникнути і це аксіома. Для кращого розуміння цього треба дивитись на Першу і Другу світові не як на дві різні війни, а як на Перший і Другий етапи Однієї війни.

Сталін і Гітлер мали воєнні машини, які набагато перевершували будь-який інший воєнний потенціал в Європі, і усі погляди були або мали бути спрямовані на СРСР та Німеччину і на нещасні країни, затиснуті поміж ними. Сталінські наміри визначалися наступними

чинниками: найуразливіші роки першої п'ятирічки і колективізації минули, великий терор наближався до кінця, а переозброєну Червону армію вже можна було вважати за одне з наймогутніших військових формувань у Європі. Отже, вождь міг упевнено братися до спроб активізувати зовнішню політику, але будучи обережним і потайним чоловіком, що завжди обраховував усе наперед, навряд чи вдався б до великих авантур у Європі ще до того, як будуть підготовані нові офіцерські кадри та скінчиться конфлікт з Японією. Його очевидним наміром було втягнути Німеччину у війну з західними державами, щоб СРСР тим часом нагромаджував сили.

Таємним протоколом від 23 серпня 1939 р. Гітлер і Сталін поділили Східну Європу на сфери впливу. Їхній так званий «пакт про ненапад» був досконалим планом нападу. Певне, вони обоє гадали, що проблеми Європи треба вирішити до того, як сполошаться, відчувши небезпеку, США, чиї тодішні військові витрати були менші, ніж у Великої Британії. Отже, треба хапатися за нагоду, навряд чи вона трапиться вдруге. Диктатори швидко усвідомили масштаб можливостей, що відкривалися перед ними. З огляду на нерішучість Заходу, Польща була єдиною поважною перешкодою перспективі поділу Східної Європи між ними. З отаким ласим шматком перед очима ні Гітлер, ні Сталін не дуже переймалися думкою про пізнішу перспективу боротьби Радянського Союзу і Німеччини за трофеї.

Обидві сторони зневажливо поставились до західних держав, не дбали вони й про те, якою буде реакція Заходу згодом. Пакт Молотова-Рібентропа був дозволом Гітлеру починати війну. Але цей пакт був ще й дозволом Сталіну починати війну. На бенкеті в ніч з 23 на 24 серпня 1939 р. задоволений досягнутим Сталін проголосив тост за здоров'я фюрера [2, с. 167]. Тільки-но висохло чорнило, кожному, хто підписався, було вільно нападати на своїх сусідів, не маючи перешкод з боку свого партнера. Саме це обидва вони й учинили.

Напад на Польщу 1 вересня 1939 р. аж ніяк не відзначив початок війни в Європі. Йому передували німецький напад на Литву і захоплення Мемеля в березні 1939 р. та агресія італійської армії проти Албанії у квітні. Але саме цей напад перетворив низку по суті локальних війн на арену всесвітнього конфлікту.

Участь Червоної армії в нападі на Польщу деякий час зоставалась невизначеною. Вирішальна радянська перемога на річці Халхін-гол стала, на думку англійського історика Нормана Дейвіса, передумовою активної радянської політики в Європі. Мабуть, не випадково Сталін зволікав із нападом радянських військ на Польщу, аж поки 15 вересня в Монголії не було підписано перемир'я і дивізії Жукова могли повернутися з-за Уралу, зазначає Дейвіс [3, с. 1028, 1029]. Звичайно ж, не це було причиною переходу армії через Збруч, і не могли бойові частини з монгольських степів дістатися західного кордону за два дні.

Інтереси українців Сталіна ніколи не турбували, його цікавило лише розширення кордонів радянської імперії на всі боки. При цьому він страшенно лякався прояву будь-якої української державності і, коли на початку вересня 1939 р. Москва несподівано для Берліну почала зволікати зі своїм вступом у війну проти Польщі, для того щоб усьому світові виставити Гітлера як єдиного агресора, то фюрер через Рібентропа почав давити на Кремль, вимагаючи негайного початку Червоною армією бойових дій. Одною з дієвих форм шантажу Гітлера була його заява про те, що якщо СРСР найближчим часом не розпочне бойові дії, то у східних областях Польщі може утворитися якась українська держава. Після цього Радянський Союз негайно увів свої війська у Польщу [4].

Навіть через 21 рік у пострадянській державі правду важливо не тільки відкривати й пам'ятати, але й доносити до суспільства. Просту правду, яка за словами Йосипа Бродського, навіть у наші дні «потребує чималих підтверджень та доказів» [5]. Безсилля західних держав, безперечно, заохочувало Гітлера і Сталіна. Те, що французькі політики називали дивною війною, було дивним тільки для тих, хто не був безпосередньо втягнений у неї. Після падіння Польщі Німеччиною і Радянським Союзом завойовано 13 європейських країн.

Німецька політика на Заході була незрівнянно м'якша від політики на Сході. В радянській зоні окупації Польщі сталінський терор був спрямований не тільки проти колишніх польських державних службовців – аж до сільських учителів та лісників, а й проти всіх громадських організацій білорусів, українців та євреїв. Народи, начебто «визволені з-під польського ярма», зазнавали такого самого жорстокого терору, як і поляки.

Згідно Ялтинської угоди 1945 р. громадянство воюючих держав визначалося за станом на 01.09.1939 р. Таким чином виходило, що жителі Західних областей УРСР, Західної Білорусії, Литви, Латвії, Естонії, а також Чернівецької та Закарпатської областей, включених до складу СРСР у 1940 і 1945 роках, не вважалися громадянами СРСР, так само як і білоемігранти. При запровадженні на представників еміграції та жителів західних регіонів кримінальних справ за зраду і колабораціонізм, їм спочатку надавалося громадянство СРСР [6, с. 5].

Радянська пропаганда виправдовувала пакт Молотова-Рібентропа на підставах, мовляв він дав СРСР час побудувати оборону. З огляду на те, що сталося через два роки, аргумент видається слушним, проте таке пояснення може правити за класичний приклад зворотного читання історії. У 1939 р. справді була можливість, що Гітлер, перемигши Захід, нападе на СРСР, проти це був лише один з можливих варіантів, і не конче найімовірніший чи найбезпосередніший. Існували й інші сценарії. Але обставини якраз свідчать про те, що Сталін уклав пакт із нацистами не для того, щоб виграти час для оборони, а щоб переіграти Гітлера в грі обрахованої агресії [3, с. 1031]. Про це вже чимало написано і ця

концепція чим далі тим більше стає домінуючою в українській історіографії.

Протиріччя між вождями двох тоталітарних держав проступили на поверхню в листопаді 1940 р., коли Молотов прибув до Берліну, де поведився зумисне брутально, висловивши цілу низку нетактовних вимог. Німецько-радянське партнерство після цього, як стали підозрювати обидві сторони, було приречене, хоча зовнішньо все залишалося як і раніше. Проте Гітлер 18 грудня видав інструкцію про підготовку операції «Барбароса».

Що відбувалося далі, добре відомо, і хоча багато польських селян і розвідки більшості країн світу на початку червня 1941 р. знали, що Гітлер готує напад на Радянський Союз, єдиною людиною, яка, здається нічого не знала, був Сталін, що звелів за всяку ціну уникати прикордонних провокацій. Коли апологети збанкрутілої комуністичної ідеології починають стверджувати, що бракує документів, які б доводили наміри Сталіна напасти на Німеччину першим, то відповідь може бути лише одна – якщо у людини є здоровий глузд, довідку про це в лікарні брати не треба.

Отже, або Сталін не міг збагнути глибини гітлерової зради, або він намагався виграти час, щоб підготувати оборону. Проте обидві відповіді видаються невірогідними. Не треба бути експертом, щоб усвідомити: німецька воєнна машина не мала куди подітись, як тільки рушити на Схід. Про Сталіна, майстра таємничості, можна тільки висловлювати здогади, але, як невдовзі з'ясують німці, поради часу не гаяли. Позиції Червоної армії свідчили про готовність до швидкого і неминучого нападу, на вразливих прикордонних територіях зосередилися значні військові сили, прикордонні загорожі були розібрані, а дороги й мости полегшені, аби полегшити інтенсивний транспортний рух.

Все начебто вказує на те, що Сталін прикидався глухим, аби приховати свої приготування до несподіваного нападу на рейх. Якщо це дійсно так, то Сталіна просто випередили і, розуміючи, що «краще за правду не збрешеш», намагаючись перехитрити навіженого фіурера, недовчений семінарист обдурив себе сам. Жахливу ціну такої недбалості не можуть поррахувати до сьогоднішнього дня.

У СРСР із Другої світової війни виокремили Велику Вітчизняну. У принципі, кожна держава може виділити «свою» війну; для поляків, прибалтів, українців Західної України війна почалася у 1939, для норвежців – у 1940, для американців їхня вітчизняна – наприкінці 1941 р. До 22 червня 1941 р. Друга світова вже два роки тривала в Європі, і СРСР устиг «відзначитися» в ній: поділ Польщі, придбання Бессарабії та Буковини, окупація (за офіційною версією «звільнення») країн Балтії, агресія проти Фінляндії.

Велика Вітчизняна війна тривала і за межами СРСР, на землях, що є вітчизною народів Центральної та Південної Європи. Оскільки у війні –

дві воюючі сторони, то Гітлер може вважатися учасником Великої Вітчизняної війни [7].

Період кінця 30-х – початку 40-х рр. ХХ ст. є настільки багатограним, що розібратися в усіх нюансах дуже непросто, а болісна реакція деяких високих російських урядовців на критику сталінської зовнішньої політики зазначеного часу, говорить, що історія минулого століття ще не упорядкувалася. Але ж боріння за істину і є головним двигуном історії.

Список використаної літератури

1. 1939 год. Уроки истории / В. К. Волков, Р. М. Илюхина, А. А. Кошкин и др. – М. : Мысль, 1990. – 509 с. 2. **Самсонов А. Н.** Знать и помнить: Диалог историка с читателем. – М. : Политиздат, 1988. – 368 с. 3. **Дейвіс Норман.** Європа: Історія / Норман Дейвіс; [пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 1463 с. 4. **Факты.** – 2009. – 1 вересня. 5. **Факты.** – 2004. – 3 березня. 6. **Махно В. П.** Полный перечень объединений и соединений 3-го Рейха из граждан СССР и эмигрантов, а также из жителей Прибалтики, Западной Белоруссии и Украины. Справочник / В. П. Махно. – Севастополь: изд-во «Вебер», 2009. – 167 с. 7. **Україна молода.** – 2010. – 28 квітня.

Кокошко Ф. І. Складність у висвітленні підходів щодо причин Другої світової війни

Непрості і суперечливі моменти розглядаються автором. Події, що відбувалися в кінці 30-х – початку 40-х рр. ХХ ст. в Європі і світі, неоднозначно трактуються сучасними політиками тих країн, що брали участь у Другій світовій війні. Тепер важко збагнути те, з яким цинізмом і легкістю порушувалися міжнародні угоди та домовленості у міжвоєнний час. Все це мало тяжкі наслідки для багатьох народів, в тому числі й українського. Здійснено спробу висвітлити деякі із аспектів переломного періоду в історії людства.

Ключові слова: безпека, конфлікти, воєнний потенціал, диктатори, таємність, окупація, протиріччя.

Кокошко Ф. И. Сложность в рассмотрении подходов относительно причин Второй мировой войны

Непростые и противоречивые моменты рассматриваются автором. События, которые происходили в конце 30-х – начале 40-х гг. ХХ ст. в Европе и мире, неоднозначно тракуются современными политиками тех стран, которые участвовали во Второй мировой войне. Сейчас тяжело осознать то, с каким цинизмом и легкостью нарушались международные договора и соглашения в межвоенное время. Все это имело тяжелые последствия для многих народов, в том числе и украинского. Сделана

попытка рассмотреть некоторые из аспектов переломного периода в истории человечества.

Ключевые слова: безопасность, конфликты, военный потенциал, диктаторы, секретность, оккупация, противоречия.

Kokoshko F. I. The Complexity in the Consideration of the Approaches Concerning the Causes of the Second World War

Difficult and controversial aspects are considered by the author. The events, which occurred in the late 1930's and early 1940's. in Europe and the world, are ambiguously interpreted by modern politicians of those countries, which participated in the Second world war. Now it is hard to realize how international treaties and agreements were broke during the interwar period with much cynicism and facility. All this had serious consequences for many Nations, including the Ukrainian one. The attempt is made to consider some of the aspects of the crucial period in the history of mankind.

Keywords: security, conflicts, military potential, the dictators, the secrecy, the occupation, the contradictions.

Стаття надійшла до редакції 16.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Черних Г. Г.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:[62](477.7)

В. В. Бойко

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ В ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Сільськогосподарське машинобудування для регіонів з розвиненим аграрним сектором є важливою і перспективною галуззю економіки. Її підприємства мають стабільний ринок збуту з ефективним попитом з боку споживачів. Таврійська губернія була аграрним регіоном, промисловість у ній грала вторинну роль, але саме сільськогосподарське машинобудування за кількістю підприємств, зайнятих у них працівників, масштабами виробництва було однією з провідних її галузей. На жаль, у радянські часи в регіоні займалися переважно не виробництвом, а ремонтом сільськогосподарської техніки; сьогодні галузь узагалі перебуває в жалюгідному стані. З огляду на це дослідження вищевказаної теми має безперечну актуальність.

Різноманітні відомості про підприємства сільськогосподарського машинобудування Таврійської губернії можна знайти як в архівних фондах, так і на сторінках оглядів, звітів, статистичних збірників, видань довідкового та рекламного характеру [1, с. 28–29, 60–63; 2, с. 24; 3, с. 144–149; 4, с. 106, 115, 125, 132 та ін.]. Ці та інші матеріали широко використовувались при підготовці фундаментальних узагальнюючих праць та видань енциклопедичного характеру у радянський період [5, с. 115; 6, с. 435; 7, с. 321–322; 8, с. 220–221 та ін.]. Серед досліджень того часу слід назвати працю Л. Г. Мельника «Технічний переворот на Україні у ХІХ ст.», у якій автор навів дані про кількість підприємств сільськогосподарського машинобудування у Таврійській губернії у різні роки, визначив провідну роль іноземного капіталу в процесі створення таких підприємств, охарактеризував динаміку розвитку галузі. Він одним із перших зробив висновок про невинне зростання частки України в загальноросійському виробництві сільськогосподарських машин, яка на початку 90-х років ХІХ ст. перевищила 50% [9, с. 196–207]. Сучасні дослідження підтверджують той факт, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Південна Україна стала головним центром розвитку цієї галузі в Російській імперії [10, с. 76]. Разом з тим, окремих досліджень, в яких було би проаналізовано стан виробництва сільськогосподарської техніки в Таврійській губернії в зазначений період, дотепер не було. Дана стаття має на меті заповнити цей «пробіл» в історіографії, уточнивши і конкретизувавши відомості про розвиток сільськогосподарського

машинобудування в Таврійській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виробництво землеробських машин і знарядь в Україні розпочалося з кінця 30-х років XIX ст. Вже у 1843 р. в Україні налічувалося 10 механічних підприємств галузі [9, с. 193]. Таврійська губернія долучилася до процесу розвитку сільськогосподарського машинобудування пізніше, у 70-х роках XIX ст. За даними Л. Г. Мельника, там працювали 2 підприємства, які з 1876 по 1879 рр. виготовили продукції на 61,4 тис. руб. [9, с. 199]. В одній із архівних справ за 1876 р. повідомлялося, що 1875 р. в губернії діяли механічні заклади, які виготовляли землеробські машини і знаряддя, у маєтку графа У. Я. Мезона в Сімферопольському повіті та у німецьких колоніях Кічкас та Гольбштадт. За рапортами повітових поліцейських управлінь, механічний завод графа Мезона був закритий у 1875 р., а Кічкас знаходився у Катеринославській губернії. Отже, залишався тільки один завод [11, арк. 2–26]. Інша архівна справа за 1879 р. також повідомляла лише про один чавунно-ливарний механічний завод, що діяв у губернії. Він розташовувався у селі Гольбштадт Бердянського повіту і належав німецькому колоністу Корнію Корнійовичу Веделю. На цьому підприємстві щороку виготовлялося до 10 молотарок, до 12 терсокосарок, до 50 віялок, до 12 сівалок, до 10 соломорізок. Для виробництва вказаної сільгосптехніки чавун доставлявся з Катеринославської губернії, залізо – з Ростову, ліс підвозився до пристані села Кам'янка Мелітопольського повіту, а антрацит закупувався у Бердянську. Збувалися машини селянам Таврійської і частково Катеринославської губерній. Ціна на них протягом 5 років залишалася стабільною: молотарки – 650 руб. за штуку, терсокосарки – по 100 руб., віялки – по 45 руб., сівалки – від 80 до 100 руб., соломорізки – від 75 до 80 руб. В документі зазначалося також, що «в теперішній час із матеріалу, необхідного для виробів, купується дорожче, ніж до цього часу, ліс на 30%, залізо на 10% і антрацит на 1/3 минулої вартості, але господар заводу не підвищує ціни на свої вироби через ціну на чавун, яка знизилася на 1/3 минулої вартості, і бажаючи цим залучити більшу кількість покупців» [12, арк. 11, 17].

У пореформені часи попит на сільськогосподарську техніку серед поміщиків та селян значно зріс. Так, Південь України був заповнений англійськими землеробськими машинами, які загалом не були пристосованими до місцевих умов праці, а тому часто ламалися або простоювали. Імпортери поряд із складами сільськогосподарської техніки часто відкривали майстерні, які займалися її ремонтом. Поступово на основі цих майстерень виникали підприємства, які самі виготовляли землеробські машини і знаряддя. Таким шляхом пішов і Джон Едуардович Грієвз, який у 1876 р. у Бердянську відкрив склад закордонних землеробських знарядь і при ньому ремонтну майстерню. Борючись із поширеною думкою, що «все вітчизняне гірше від

закордонного», Грієвз у 1883 р. відкрив власний невеликий завод, який за 10 років став одним із найбільших у Європі підприємств сільськогосподарського машинобудування. У 1895 р. тут виготовляли майже 4,5 тис. жниварок. За рік до цього завод перейшов до рук Торгово-промислового товариства, до складу якого входили переважно сам Джон Грієвз та його найближчі родичі, а у 1899 р. був куплений Бельгійським анонімним товариством з основним капіталом у 2 млн. франків, при цьому засновник заводу залишився його керівником [1, с. 29–30; 5, с. 115].

Станом на 1911 рік обсяги щорічного виробництва заводу були такими: плугів – 7000 штук, букерів – 8000, сівалок – 6500, сінокосарок – 500, жниварок з ручним скиданням (лобогрійок) – 4000, жниварок з автоматичним скиданням – 2000. Крім того, за замовленнями інших підприємств на заводі Грієвза щороку відливали 49000 пудів чавуну [1, с. 30].

Невдовзі після виникнення заводу Дж. Грієвза у Таврійській губернії починають працювати й інші підприємства сільськогосподарського машинобудування. За даними Л. Г. Мельника, у 1894 р. їх налічувалося 19, що становило близько 25% від усіх закладів галузі, які працювали в Україні. Постійно зростали обсяги машинобудівної продукції, яка виготовлялася в губернії: 296 тис. руб. у 1888 р., 767 тис. руб. у 1892 р., понад 2 млн. руб. – у 1894 р. [9, с. 202–203]. За цими показниками серед українських губерній Таврійська поступалася лише Катеринославській.

Дані про розвиток сільськогосподарського машинобудування в Таврійській губернії на початку ХХ ст. нами узагальнено і подано у вигляді таблиці 1 [13, арк. 1–6, 22–33; 4, с. 106, 107, 125, 131, 132; 14, с. 66–92].

Таблиця 1.

Назва заводу, місце розташування	Кіл-сть робітників у 1905 р.	Кіл-сть робітників у 1912 р.	Обсяг річного виробництва у 1910 р. (руб.)	Обсяг річного виробництва у 1912 р. (пуд)	Технічне оснащення заводу
Машинобудівні заводи					
1. Ф-ка підковних цвяхів і механ. завод Надея і Краута, Феодосія	16	23	28 тис.	35 тис.	1 нафтовий двигун у 30 КС (кінських сил), 25 машин, станків тощо
2. Удови Матіаса і синів, Бердянськ	273	320			Паровий котел, машини та ін. механ. обладнання
3. Братів Классен, Мелітополь	153	150	343 тис.	125 тис.	Паровий котел, 2 пар. машини у 33 КС, 132 станки

Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 1 (260), Ч. II, 2013

					тощо
4. Франца і Шредера, Гольштадт Бердянського повіту	162	215 (до 280)	331 тис.	112 тис.	Пар. котел, машина у 20 КС, газов. двигун у 12 КС, 136 станків
5. Кольба і Шаца, с. Ней-Нассау, Гольштадт Берд. повіту	80		141 тис.	180 тис.	
6. Фукса, Вел. Токмак Берд. повіту	293	200 (до 294)	359 тис.	800 тис.	Пар. котел і машина у 35 КС, локомотив у 12 КС, 262 машини
7. І. І. Нейфельда, Вальдгейм Берд. повіту	200	319			
8. І. Гуревича, Каховка	210	197			
9. І. Тенно, Вел. Лепетиха Мелітопол. повіту	50				
10. Я. Нібурга, Верх. Рогачик Меліт. пов.	70	100			
11. І. Клейнера, Вел. Токмак Берд. повіту	185	212	448 тис.	230 тис.	Пар. котел і машина у 35 КС, локомотив у 58 КС, 345 станків тощо
12. І. Крігера, Орехов Берд. повіту	30				
13. Д. Кацена, Євпаторія	85	100			Пар. котел, пар. машина, механ. обладнання
14. Л. Лібермана, Мелітополь	67	178 (до 200)	225 тис.	77 тис.	Локомотив у 35 КС, 97 станків тощо
15. Кішцова і Лангемана, Сарабуз Євпат. пов.	30	100	100 тис.	40 тис.	Пар. котел, пар. машина, механ. обладнання
16. Бр. Ценер, Гольштадт, с. Шенау Берд. пов.	100			130 тис.	
17. Ф-ка віялок Я. Ренпеннінга, с. Фабрикервізе Бердян. повіту (також вироб-во бричок)	56	65		80 тис.	2 локомотиви у 39 КС, 49 машин, станків тощо
18. В. С. Хорасанова, Джанкой		80	150 тис.	40 тис.	Локомотив у 14 КС, 80 станків тощо
19. Кацена і Віленського, Сімферополь			300 тис.		
20. Дінкеля і Більфельда, ст. Пришиб			21 тис.	50 тис.	

Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 1 (260), Ч. II, 2013

Мелітопол. повіту					
21. Герстенбергера і Бюллера, ст. Пришиб Мелітопол. пов			20 тис.	50 тис.	
22. Тица і Енгеля, Джанкой				8 тис.	
23. І. Я. Чаплікова, Джанкой				10 тис.	
24. Фішера, Сімферополь				10 тис.	
25. Віялочна майстерня Л. Г. Лібермана, Мелітополь		20			Нафт. двигун у 15 КС і 5 станків
26. Бричково-ресорна майстерня бр. Розових, ст. Пришиб Мелітопол. повіту				50 тис.	
27. Екіпажна ф-ка Г. Більфельда, Гольбштадт Берд. повіту	25				
28. Столярна і віялочна ф-ка С. Г. Шлепа, Мелітополь		16			Електродвигун у 8,5 КС, 5 станків
29. Бричково-екіпажне вироб-во А. К. Краснокутського, Вел. Токмак Бердян. повіту		27			Нафт. двигун, 17 ковальських горнів, бормашина
30. Ресорна майстерня П. І. Конрада і К, с. Тігенгаген Гольбшт. вол. Берд. повіту		17			Нафт. двигун у 6 КС, 21 станок тощо
31. Бричково-віялочна майстерня Я. Г. Гізбрехта, с. Фірстенау Гольбштадт. вол. Берд. пов.		14			Нафт. двигун у 6 КС, 14 станків, горнів тощо
32. Віялкова і слюсарна майстерня П. А. Вельмса, с. Шензее Гольбшт. вол. Берд. пов.		12			Нафт. двигун у 6 КС, 17 станків, горнів тощо
33. Слюсарно-токарна майстерня і кузня Я. М. Берковича і К. І. Яманкіна, Вел. Токмак Берд. повіту		9			Токар. станок, 4 бормащини, 2 преси, точильний камінь, який приводився до руху підлітками
Машинобудівні, чавунно-ливарні і механічні заводи					
34. 3-д сталеливарний і землероб. машин і знарядь Т-ва Дж. Грієвз	466	864 (до 1073)			3 парові котли, 3 парові машини, 2 нафт. двигуни

Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 1 (260), Ч. II, 2013

і К, Бердянськ					усього 330 КС, 17 електромоторів і 591 станок, машин, знарядь тощо
35. В. Хорасанова, Сімферополь	40				
36. В. Хорасанова, с. Курман-Кемельчи Перекопського пов.	74				
37. А. Попова, Сімферополь	30		10 тис.	20 тис.	
38. А. О. Золотарьова, Керч	85	42	75 тис.		Локомотив у 12 КС, 38 станків тощо
39. М. О. Бухштаба і Е. Б. Китайгородського, Керч	101	83	120 тис.	48 тис.	Пар. котел і машина у 14 КС, 61 станок тощо
40. А. Г. Ступіна, Севастополь	28	14	40 тис.		Електромотор, токарні та інші станки
41. Ягупніна, Севастополь	37				
42. Братів І. А. та Х. А. Бедрізових, Феодосія	32	31	5 тис.	6 тис.	Нафт. двигуни у 7,5 КС, 22 станки тощо
43. Азовсько-Чорноморський механ. завод Г. М. Горохова і Г. Я. Янцена, Бердянськ		187			2 пар. котли, пар. машина у 60 КС, 2 нафт. двигуни, 96 станків тощо
44. І. Д. Зафермана, Мелітополь		125			2 нафт. двигуни у 25 КС, 55 станків тощо
45. Г. Шредера, Гольбштадт Бердян. повіту		99		18 тис.	2 нафт. двигуни у 25 КС, 63 станки тощо
46. П. Х. Загореліна, Вел. Токмак Берд. пов.		90			2 нафт. двигуни у 25 КС, 43 станки тощо
47. Нацадків В. І. Хімцова, с. Шунук Сімферопол. повіту		46	150 тис.	10 тис.	Газогенератор у 58 КС, 46 машин тощо
48. Г. Г. Гамма, Ней-Гольбштадт Берд. пов.		29			Гасовий двигун, 11 станків тощо
49. Б. М. Лукіна, Л. Л. Ровінського і Я. Л. Маскіна, Мелітополь		22			Нафт. двигун у 8 КС, 26 станків тощо
50. Н. М. Гребенкова, с. Антонівка при ст. Курман-Кемельчи Перекопського повіту		15			Гасовий двигун у 6 КС, 16 станків тощо

51. М. А. Ящиніна, Севастополь		29		16 тис.	Електромотор, гасомотор, токарні станки тощо
52. Ю. Ф. Красова, Севастополь		27			Електромотор, токарні й інші станки
53. Ф. К. Молса, ст. Акимівка Мелітопол. пов.				220 тис.	

Таким чином, кількість підприємств сільськогосподарського машинобудування у Таврійській губернії на початку ХХ ст. відчутно зросла. Точне число визначити складно, оскільки щороку з'являлися нові заводи, тоді як деякі старі – закривалися. До таблиці ми включили також чавунно-ливарні та механічні заводи, переважна більшість яких займалася і виробництвом землеробської техніки. На жаль, не всі графи таблиці виявилися заповненими, оскільки наявні джерела дають неповну інформацію, та й сам перелік підприємств не є повністю закінченим. Проте ми маємо змогу зробити наступні висновки.

У 1905 р. в губернії налічувалося близько 27 підприємств галузі, у 1912 р. – близько 53, тобто вдвічі більше. У 1905 р. у 27 закладах було зайнято майже 3 тис. робітників, тобто в середньому по 110 робітників на 1 підприємство. Станом на 1912 р. у 36 закладах працювали понад 4 тис. осіб, або ті ж 110 працівників на 1 підприємство. Переважна кількість заводів була невеликою за розмірами, там працювали по декілька десятків робітників. Найбільшими були заводи Дж. Грієвза, удови Матіаса і синів, Горохова і Янца у Бердянську, Франца і Шредера у Гольбштадті, Нейфельда у Вальдгеймі, Клейнера, Фукса у Великому Токмаку, братів Классен, Лібермана, Зафермана у Мелітополі, Гуревича у Каховці. Серед власників підприємств переважну більшість склали євреї та німці. Обсяги річного виробництва, подані у таблиці 1, вказані лише по заводах, розташованих поблизу станцій Південних залізниць. За цими даними, річне виробництво 24 закладів у 1912 р. складало 2365 тис. пудів машинобудівної продукції, але до цього списку не ввійшли найбільші підприємства Бердянська, Каховки та інших місцевостей. Про вивіз у 1912 р. із залізничних станцій Таврійської губернії землеробських машин і знарядь свідчать дані, на основі яких нами складено таблицю 2 [14, с. 66–93].

Таблиця 2.

Залізнична станція	Вивіз землеробської техніки (тис. пудів)	Вивіз запасних частин (тис. пуд.)
Пришиб	495	47
Мелітополь	188	44
Акимівка	23	–
Джанкой	34	–
Феодосія	65	29

Сарабуз	28	–
Сімферополь	28	–
Разом	861	120

Таблиця 2 показує, що з усієї продукції сільськогосподарського машинобудування, що виготовлялася в Таврійській губернії, вивозилося близько 1 млн. пуд., що складало, за нашими оцінками, не більше 20–25%. Таким чином, лівова частина землеробських машин і знарядь з підприємств губернії продавалася на місці. Це цілком закономірно, оскільки Таврійська губернія була землеробським регіоном, де в селянських господарствах широко використовувалася різноманітна сільськогосподарська техніка.

Архівні джерела також вказують на те, що майже всі підприємства сільськогосподарського машинобудування, що діяли в Таврійській губернії на початку ХХ ст., були досить добре технічно оснащеними, використовували різного роду станки, машини, у т. ч. парові, нафтові, газові, електричні. Лідерами у процесах технічного перевороту в галузі були заводи Дж. Грієвза, Г. Горохова і Г. Янцена в Бердянську, І. Клейнера, Й. Фукса у Великому Токмаку, нащадків В. Хімцова в Сімферопольському повіті.

І ще одна закономірність впадає у вічі. З 27 заводів, що діяли у 1905 р., 11 знаходились у Бердянському повіті, 5 – у Мелітопольському та Дніпровському, ще 11 – у Криму. З 53 заводів у 1912 р. 17 діяли у Бердянському повіті, 12 – у Мелітопольському і Дніпровському, 22 – у кримських повітах. Отже, більше половини всіх підприємств сільськогосподарського машинобудування, що діяли у Таврійській губернії, працювали у Бердянському і Мелітопольському повітах, причому 18 з них – у селах та невеликих містечках. Регіональним центром розвитку галузі в Таврійській губернії була Гольбштадтська волость Бердянського повіту, населена виключно німцями-колоністами. У 1912 р. там розташовувалися 10 заводів та майстерень, у яких були зайняті близько 1000 робітників.

За змістом рекламних оголошень деяких підприємств можна судити про асортимент продукції, яку вони виготовляли. Наприклад, завод Горохова і Янцена з Бердянська постачав своє обладнання майже на всі заводи землеробських машин. Завод сільськогосподарської техніки торгового дому «Франц і Шредер» (Гольбштадт) виготовляв плуги однолемішні, букери, рядові і розкидні сівалки, жниварки, кінні молотарки з приводами від 4 до 10 кінських сил з очищенням і без нього, ручні і кінні соломорізки, кукурудзяні молотарки, машини для виготовлення соняшникової олії (гідравлічні преси, вальцеві постави, жаровні, черепичні преси тощо), чавунні вали для вітряків, глинозмішувачі та ін. [1, рекламна вкладка]. Деякі підприємства мали зареєстровані фабричні марки. На марці заводу Дж. Грієвза була зображена ластівка, а в одному з оголошень вказувалося: «Машини без фабричної марки вважати за підробку» [2, рекламний блок після с. 24].

За матеріалами «Огляду Таврійської губернії за 1914 рік» ми склали таблицю 3, в якій вказано кількість підприємств сільськогосподарського машинобудування, які працювали в різних містах та повітах Таврійської губернії у 1914 р. [3, с. 144–149].

Таблиця 3.

Міста та повіти	Чавунно-ливарні заводи			Заводи землеробських машин і знарядь, екіпажні майстерні, кузні		
	Кіл-сть	Обсяг виробництва (руб.)	Кіл-сть робітників	Кіл-сть	Обсяг виробництва (руб.)	Кіл-сть робітників
Сімферополь	1	6530	35	–	–	–
Сімферопольський повіт	2	40000	152	–	–	–
Феодосія	3	58451	60	–	–	–
Євпаторія	1	8000	5	–	–	–
Перекопський повіт	4	149500	139	3	3000	7
Дніпровський повіт	3	46000	193	–	–	–
Мелітополь	4	450000	250	30	145200	140
Генічеськ	1	30000	12	–	–	–
Мелітопольський повіт	12	562651	532	34	16640	34
Бердянськ	3	1180600	1390	17	13000	45
Орєхов	1	40000	48	–	–	–
Ногайськ	1	3200	5	10	20000	75
Бердянський повіт	15	1501600	890	15	38200	45
Разом по губернії	51	4076532	3721	118	238765	346

Отже, станом на 1914 р. у Таврійській губернії налічувалося 169 підприємств, які мали відношення до розвитку сільськогосподарського машинобудування: заводів землеробських машин і знарядь, заводів з виробництва засобів перевезення (екіпажів, бричок, ходів, коліс), кузень тощо. Загальний обсяг продукції, яку вони виготовляли, перевищував 4300 тис. руб., а кількість зайнятих становила понад 4 тисячі робітників. З них лише 17 заводів були розташовані у Дніпровському та кримських повітах, щоправда, в «Огляді» не вказані підприємства Севастополя. Майже 90 % усіх закладів галузі працювали у Бердянському і Мелітопольському повітах. За обсягами виробництва і кількістю зайнятих легко вгадуються лідери – ті ж заводи Грієвза, Матіаса, Фукса, Горохова і Янцена, Нейфельда, Классена. Якщо прийняти до уваги, що річний оборот усіх 2,5 тисяч підприємств Таврійської губернії у 1914 р. складав майже 25 млн. руб. [3, с. 149], частка сільськогосподарського машинобудування склала у ньому 16,8 %. На підприємствах галузі працювали майже 25 % усіх зайнятих у промисловості Таврійської губернії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у регіоні склалися виключно сприятливі умови для розвитку сільськогосподарського

машинобудування. З одного боку, ринок землеробської техніки був настільки широким, що власне виробництво його задовольняло ледве на половину. З іншого – з'являлися нові підприємства, що забезпечували заводи галузі необхідними засобами виробництва, які також виготовлялися на місці, а не імпортувалися. Лідером серед таких підприємств був Азовсько-Чорноморський завод Горохова і Янцена (Бердянськ), створений у 1906 р. Він виготовляв двигуни внутрішнього згорання і за своєю спеціалізацією був найбільшим на Півдні імперії. Важливо і те, що сировина для розвитку машинобудівної галузі була недалеко і закуповувалася переважно на металургійних заводах сусідньої Катеринославської губернії.

Таким чином, сільськогосподарське машинобудування було однією з провідних і перспективних галузей промисловості Таврійської губернії. Менш ніж за півстоліття свого існування вона наростила обсяги виробництва з декількох десятків тисяч до понад 4 млн. рублів, а кількість підприємств зросла з одного у 1876 р. до 169 у 1914 р. Переважна кількість заводів галузі була середньою за розмірами, проте декілька вищеназваних підприємств за своєю спеціалізацією, обсягами виробництва, технічною оснащеністю, кількістю зайнятих були серед південноукраїнських, південноросійських і навіть європейських лідерів. Провідну роль у їх відкритті відіграв іноземний капітал, одним із центрів розвитку галузі були також німецькі колонії. Високий рівень застосування сільгосптехніки в селянському господарстві забезпечував підприємствам галузі стабільний і великий за розмірами ринок збуту, тому переважна кількість їхньої продукції продавалася в межах Таврійської губернії. Підприємства сільськогосподарського машинобудування мали стратегічне значення і з початком світової війни перейшли на виконання військових замовлень. Залишається сподіватися, що ті реформи, які сьогодні проводяться в українській економіці, зможуть відновити втрачений потенціал галузі і принесуть на Південь України і нові робочі місця, і нові технології, і зростання добробуту його населення.

Список використаної літератури

1. **Весь** Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. Издание «Бердянских новостей». – Симферополь: Типо-лит. А. Звенигородского под фирмой Вересотской и Брайтман, 1911. – 97 с. 2. **Адресная** книга г. Симферополя. 1898–1899 гг. Издание И. Л. Неймана. Указатель казенных, общественных и частных учреждений, а равно и всей их администрации (полные адреса). Торгово-промышленный указатель: фабрики, заводы, гостиницы, мастерские и проч. и проч. – Симферополь : Тип. М. М. Эйдлина, 1898. – 45 с. 3. **Обзор** Таврической губернии за 1914 г. – Симферополь: Тавр. губ. тип., 1915. – 149 с. 4. **Экономическое** описание района Южных железных дорог. – Харьков, 1911. – 220 с. 5. **Історія** міст і сіл

Української РСР: в 26 т. – К. : Укр. рад. енцикл-я, 1966–. – Запорізька область. – 1970. – 765 с. 6. **Історія** міст і сіл Української РСР: в 26 т. – К. : Укр. рад. енцикл-я, 1966–. – Херсонська область. – 1971. – 688 с. 7. **Історія** Украинской ССР в 10 т. – К. : Наукова думка, 1981–. – Т. 4. – 1983. – 694 с. 8. **Історія** Украинской ССР в 10 т. – К. : Наукова думка, 1981–. – Т. 5. – 1983. – 558 с. 9. **Мельник Л. Г.** Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. / Л. Г. Мельник. – К. : Видав-во Київ. ун-ту, 1972. – 240 с. 10. **Реєнт О. П.** Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 365 с. 11. **Державний архів** в Автономній Республіці Крим (далі – ДА в АРК), ф. 26, оп. 1, спр. 26497. 12. **ДА в АРК**, ф. 26, оп. 1, спр. 27199. 13. **ДА в АРК**, ф. 507, оп. 1, спр. 4. 14. **Обзор** коммерческой деятельности Южных железных дорог за 1912 г. – Харьков, 1913. – 214 с.

Бойко В. В. Розвиток сільськогосподарського машинобудування в Таврійській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття

У статті проаналізовано умови та динаміку розвитку сільськогосподарського машинобудування в Таврійській губернії з середини ХІХ століття до початку Першої світової війни. Названо підприємства галузі, їхніх власників, вказано економічні та технічні характеристики, регіональну структуру виробництва. Сформульовано висновки про провідну роль іноземного капіталу та німецьких колоній у розвитку машинобудівних підприємств. Охарактеризовано перспективи розвитку галузі у зв'язку з близькістю ринків збуту та джерел сировини.

Ключові слова: Таврійська губернія, промисловість, машинобудування.

Бойко В. В. Развитие сельскохозяйственного машиностроения в Таврической губернии во второй половине ХІХ – начале ХХ века

В статье проанализированы условия и динамика развития сельскохозяйственного машиностроения в Таврической губернии с середины ХІХ века до начала Первой мировой войны. Названы предприятия отрасли, их владельцы, указаны экономические и технические характеристики, региональная структура производства. Сформулированы выводы о ведущей роли иностранного капитала и немецких колоний в развитии машиностроительных предприятий. Охарактеризованы перспективы развития отрасли в связи с близостью рынков сбыта и источников сырья.

Ключевые слова: Таврическая губерния, промышленность, машиностроение.

Boiko V. Development of Agricultural Engineering in the Tauride Province in the Second Half of XIX – Early XX cr.

The article analyzes the conditions and dynamics of agricultural engineering in the Tauride Province since the mid of XIX century until the First World War. The companies within the industry, the owners, economic and technical characteristics, and the regional structure of production are named in this article. Conclusions on the leading role of foreign capital and the German colonies in the development of machine-building enterprises are defined. We characterize the prospects of the industry due to the proximity of markets and sources of raw materials.

Keywords: Tauride Province, industry, mechanical engineering.

Стаття надійшла до редакції 6.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Хохлов В. О.

УДК 002.61 (045)

В. М. Варенко

**ІНФОРМАЦІЙНА АНАЛІТИКА В УКРАЇНІ: НЕОБХІДНІСТЬ
ВПРОВАДЖЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ,
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Розвиток сучасного глобалізованого і технологізованого суспільства наштовхується на все нові і нові виклики сучасності: безкомпромісну конкурентну боротьбу за ринки збуту, сировинні ресурси, політичний вплив тощо. Людство перебуває в парадоксальній ситуації: з кожним днем інформації про процеси і явища накопичується все більше, а потрібної – як не дивно, все більше і більше не вистачає. На допомогу приходить аналітика, яка якраз і продукує необхідний і достатній обсяг інформації для прийняття єдино правильного, ефективного управлінського рішення, яке сьогодні вкрай необхідне як керівнику організації так і керівнику держави. З'явилася ціла індустрія – інформаційно-аналітична (інформаційно-аналітичні служби, інформаційно-аналітичні відділи тощо), яка і виконує місію виробництва нової інформації на основі існуючих інформаційних баз і джерел. Отже, «аналітична інформація є на сьогодні найціннішим продуктом на ринку інформації» [1, с. 179].

Однак, парадоксально, але факт – Україна сьогодні не квапиться із впровадженням інформаційно-аналітичних технологій в реальний розвиток процесів життєдіяльності суспільства. Здавалося б, із здобуттям незалежності і розбудовою нової держави як кажуть, саме життя змусить урядовців і чиновників адекватно і обґрунтовано (з допомогою аналітики!) реагувати на нові проблеми, що повсякчас постають перед ними. Проте, як бачимо, складається дивна, хоча і зрозуміла ситуація, коли чиновники і бізнесмени вкрай зацікавлені застосовувати аналітичні методики у вузькоекономічних, бізнесових та і в політичних аспектах своєї діяльності і надто не хочуть цього робити в стратегічних питаннях розвитку держави, її економіки, глобальної політики... Чому? Відповідь на поверхні – аналітика не буває вибірковою, і для об'єктивного дослідження будь-якого процесу чи явища необхідний всебічний і досконалий аналіз проблеми, що вивчається, з цифрами, фактами, документами на руках, що суттєво звужить, або і повністю перекриє можливості використання корупційних схем і каналів отримання незаконних прибутків, «засвітить» не чистих на руку чиновників і бізнесменів... Зрозуміло, що така перспектива є малопривабливою для них. Однак, якби того не хотіли чиновники, можновладці, впровадження інформаційно-аналітичних технологій в усі сфери життя українського суспільства процес незворотній, бо інакше це зроблять інші за нас і, очевидно, зі своєю вигодою.

Отже метою нашого дослідження є з'ясування можливостей впровадження, застосування інформаційно-аналітичних методик в українських реаліях, проблем, що виникають при цьому та окреслення перспектив розвитку аналітики.

Серед дослідників, які ґрунтовно вивчають теоретичні, методичні, технологічні і організаційні аспекти функціонування інформаційної аналітики, виокремимо таких вчених як В. М. Андрієнко, В. М. Горювий, О. В. Дроздова, С. П. Кулицький, О. В. Михайлюк, І. І. Муковський, П. Ю. Конотопов, Ю. В. Курносів, Ю. П. Сурмін, Л. Я. Філіпова. Розглянемо деякі праці більш докладніше.

Найбільш фундаментальним і змістовним дослідженням на території СНД з аналітики можна, без сумніву, назвати роботу П. Ю. Конотопова та Ю. В. Курносова «Аналітика: методологія, технологія і організація інформаційно-аналітичної роботи» [3]. Відчувається, що автори досконало, з практичного боку знають методику і організацію інформаційно-аналітичної роботи, при цьому висвітлюючи і теоретичні питання аналітики, такі як з'ясування понять «аналітика», «аналітична діяльність», «аналітичний прогноз», систем ІАЗ, технологій ІАД. Не оминули вчені і таких слабо досліджених в аналітиці проблем, як пошук причин відставання інформаційно-аналітичного забезпечення від рівня сучасних вимог, методики аналітичного дослідження, написання та створення аналітичного продукту, напрацювання управлінського рішення.

Дослідники справедливо вважають, що сьогодні «добре налагоджена інформаційно-аналітична робота підвищує ефективність будь-якої діяльності. Вона дозволяє бачити повний спектр рішень, а не тільки ті, які здаються очевидними або до яких звикли» [3, с. 21]. Водночас вчені застерігають: «події, що відбуваються сьогодні в світі, свідчать про прихід серйозної кризи, що охоплює практично всі сфери суспільного життя. Причини її кореняться в тому, що багато які соціально значущі рішення сьогодні приймаються без глибокого і всебічного аналізу їх наслідків» [3, с. 413]. Без сумніву, розумне використання інформаційно-аналітичних методик якщо б і не дозволило повністю уникнути наявних кризових явищ в світовій економіці, то як мінімум, мінімізувало б наслідки їх згубних дій.

Коллективна праця «Інформаційно-аналітична діяльність у міжнародних відносинах» [5] висвітлює багато загальнотеоретичних і методичних питань аналітичної діяльності. Автори визначають низку причин, чому так бурхливо сьогодні розвивається ринок аналітичної інформації. Серед них найважливіші:

- ускладнення об'єктів і процесів суспільства, поведінку яких неможливо однозначно передбачити;
- значний інноваційний тонус соціальних структур, що вивчаються;
- життєдіяльність людини носить ситуативний характер;

– ускладнення соціальних систем призводить до зростання їх нестійкості;

– соціальна динаміка неминує породжує величезні і суперечливі потоки інформації [5, с. 11–12].

Дослідники наголошують на тому, що «кінцевий результат інформаційно-аналітичного забезпечення полягає у вирішенні інформаційно-аналітичними способами не лише захисту від загроз, що виникають, а насамперед, у завчасному викритті загроз і попередженні суб'єкта управління про причини та умови, що можуть сприяти виникненню ранніх ознак цих загроз, а саме: ризиків, небезпек і викликів»[5,с.18].

До важливих висновків про значення аналітичних досліджень на теренах України доходить В. М. Горовий [1; 2]. Звертає увагу на себе думка вченого про те, що «...розвиток суспільства наштовхується на все нові й нові виклики сучасності, реагування на які потребує введення в обіг все більшої кількості нової інформації, забезпечуваної науково-технічним і власне людським прогресом» [1, с. 15].

Водночас сьогоденне українське суспільство, як вважає автор, не виконує дуже важливої умови входження в інформаційну епоху. Воно користується, як правило, пропонованою йому ззовні інформацією (не стільки потрібною, скільки пропонованою!) і генерує дуже мало власної інформації в глобальний інформаційний простір про свої ринки, про свої можливості. Воно ще не стало діючим гравцем на глобальних інформаційних ринках [2, с. 190].

Як показує реальність, відставання України від західних країн в інформаційній сфері протягом останнього десятиріччя не зменшилось, а навпаки, зросло. До того ж Україна істотно втрачає вплив на формування національного інформаційного простору [2, с. 191]. Дійсно, розбудовуючи повільно інформаційно-аналітичну структуру, ми не повинні забувати, що розвинені країни в розвитку аналітики рухаються вперед і наздогнати їх буде вкрай важко.

О. В. Михайлюк [4] слушно зауважує, що «в наш час пошук інформації перестає бути складним. Головним в дослідницькій роботі стає теоретичне осмислення емпіричного матеріалу, логічна обробка останнього. Питання полягає не стільки у володінні інформацією, скільки в її осмисленні та використанні» [4, с. 109]. Важко не погодитись з таким твердженням.

В сучасних умовах функціонування інформаційного суспільства Україна після здобуття незалежності (вже понад 20 років!) так і не змогла стати самостійним гравцем на полі битви за ринки збуту, сировинні ресурси, сфери політичного впливу, а по суті, і в першу чергу – інформаційні впливи.

Розташовуючись на перетині геополітичних, глобалізаційних інтересів країн «золотого мільярда» (за теорією Т. Мальтуса) та Росії, вона була приречена стати місцем, де постійно присутні їхні

інформаційні впливи. Звідси випливає, що ні на Сході, ні на Заході не зацікавлені в розвитку в центрі Європи самостійного, потужного і непередбачуваного гравця в інформаційно-аналітичній сфері. Крім того, в слабкій інформаційно-аналітичній складовій українського суспільства винні суттєві внутрішні чинники та проблеми. Це насамперед:

1) після розвалу СРСР більша частина потужних інформаційно-аналітичних структур з їх роками напрацьовуваними методиками виявилися непридатними в нових суспільно-політичних і економічних умовах;

2) зберегти і відновити на нових засадах ту частину інформаційно-аналітичних структур (наприклад, у військовій сфері, службі безпеки), що могли б ефективно працювати на молоду державу, на жаль, не вдалося;

3) бездумне і сліпе копіювання західних зразків інформаційно-аналітичних служб, «мозкових центрів» в українських реаліях не сприяє швидкому росту прикладної вітчизняної аналітики;

4) на жаль, і до сьогодні не вдалося переломити на краще психологічно-ментальні складники українського споживача інформаційно-аналітичної продукції та сформувати потужний клас замовників зі стійкими інформаційними потребами;

5) розбудова нових інформаційно-аналітичних служб і відділів в організаціях і державних установах відбувається вкрай повільно, на що суттєво впливають такі складові:

- слабка законодавча база;
- відсутність достатнього фінансово-економічного забезпечення;
- слабкий і не підготовлений кадровий потенціал;
- відкладений на майбутнє стійкий попит на аналітичні продукти.

Це тільки частина тих причин, що не сприяють розвиткові інформаційно-аналітичної діяльності в Україні.

Необхідність же впровадження і використання інформаційно-аналітичних методик і технологій в Україні зумовлена:

– практичною відсутністю прогнозованого і передбачуваного розвитку всіх процесів соціально-економічного і політичного життя українського суспільства;

– нахабною і неконтрольованою поведінкою іноземних інформаційно-аналітичних структур, які використовують український інформаційний простір в своїх інтересах, що часто не відповідають українським потребам, а то і є відверто ворожими;

– нагальною потребою змінити психологію і ментальність українських управлінців і бізнесменів приживленням у їх свідомості загальновізаного алгоритму управлінської діяльності: подумати – проаналізувати – спрогнозувати наслідки – зробити, а не навпаки;

– суттєвою зміною реальних умов суспільно-економічного життя, інноваційним характером існування всіх об'єктів і систем;

– ускладненням і пришвидшенням всіх процесів і явищ, що відбуваються, необхідності оперативно і об'єктивно та ефективно реагувати на ці швидкі зміни;

– кризовими явищами в багатьох сферах не тільки українського суспільства, а й міжнародних структур, внаслідок несвоєчасних та неефективних управлінських рішень.

Перелік аргументів на користь впровадження інформаційно-аналітичної діяльності можна було б продовжити, але чи не найвагомим аргументом на користь аналітики, на нашу думку, є те, що країни «золотого мільярда» є водночас визнаними світовими лідерами в інформаційно-аналітичній діяльності, практичному застосуванні відповідних методик і технологій в усіх сферах життя, що є, безперечно, закономірністю. Отже, наявний прямий зв'язок аналітики з успішним суспільним і економічним розвитком цих країн.

Щодо перспектив використання інформаційно-аналітичних технологій на теренах України в майбутньому, то наші прогнози оптимістичні – в країні немає іншого вибору. Всі інші сценарії є неприйнятними для самостійної держави. Адже значення і роль інформаційно-аналітичної діяльності буде тільки зростати і сьогоднішнє відставання, на думку В. М. Горового, «є відставанням, відкладеним у майбутнє» [1, с. 192], тому чим швидше ми це зрозуміємо, і найголовніше, будемо робити конкретні кроки в цьому напрямі, тим краще. Альтернативи запропонованому курсу немає, оскільки тільки аналітика:

– забезпечує управлінців і бізнесменів необхідною і достатньою інформацією для прийняття своєчасного і ефективного управлінського рішення;

– діагностує, прогнозує, убезпечує управлінців від загроз, ризиків і небезпек, що їх сьогодні повсякчас продукує сьогодення;

– допомагає вирішити нові, нетипові, нестандартні проблеми, що виникають в результаті ускладнення соціально-політичного і економічного життя суспільства;

– допомагає уникнути (послабити дію) кризових ситуацій в економіці і політиці, чинників ризику за допомогою отримання відповідної інформації;

– підвищує системність та достовірність прийняття управлінського рішення;

– знижує інформаційне навантаження на осіб, що приймають управлінське рішення за рахунок фільтрації потоків інформації;

– забезпечує відповідними інформаційно-аналітичними технологіями і методиками управлінців і бізнесменів;

– змінює ментальність управлінців і бізнесменів тощо.

Розвиток аналітики і відповідних інформаційно-аналітичних структур в Україні – процес незворотній і об'єктивний і буде набувати в майбутньому все більш яскраво вираженого системного характеру.

Наявні труднощі, викликані, перш за все, співпадінням процесів розбудови відповідних структур з розбудовою молодого держави, будуть подолані. Україна, завдяки аналітиці, її інформаційно-аналітичним технологіям, відповідним методикам, займе гідне місце в когорті розвинених європейських країн.

Список використаної літератури

1. **Горовий В. М.** Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс / В. М. Горовий. – К. : НБУВ, 2010. – 360 с.
2. **Горовий В. М.** Фонди ресурсів соціальних інформаційних баз в процесі творення нових знань: загальні перспективи / В. М. Горовий // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСП. – К., 2006–. – Т. 14. – С. 12–19.
3. **Конотопов П. Ю.** Аналітика: методологія, технологія і організація інформаційно-аналітичної роботи / П. Ю. Конотопов, Ю. В. Курносів. – М. : РУСАКИ, 2004. – 512 с.
4. **Михайлюк О. В.** Інформаційна складова підготовки фахівців зі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» // Інформаційні технології і системи в документознавчій сфері: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк: Юго-Восток, 2012. – С. 108–110.
5. **Муковський І. Т.** Інформаційно-аналітична діяльність у міжнародних відносинах: Навч. посіб. / Муковський І. Т., Міщенко А. Г., Шевченко М. М. – К. : Кондор, 2012. – 224 с.

Варенко В. М. Інформаційна аналітика в Україні: необхідність впровадження, проблеми функціонування, перспективи розвитку

В статті розглянуто актуальну для українського суспільства проблему – впровадження в суспільну практику інформаційно-аналітичних технологій та методик, а також можливості їх ефективного функціонування та перспективи розвитку. В сучасних умовах інформаційного суспільства показано роль та можливості аналітики, її діагностичну та прогностичну функції. Визнано використання аналітики в українських реаліях як безальтернативний шлях розвитку, зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: аналітика, інформаційне суспільство, інформаційно-аналітичні технології.

Варенко В. М. Информационная аналитика в Украине: необходимость внедрения, проблемы функционирования, перспективы развития

В статье рассматривается актуальная для украинского общества проблема – внедрение в общественную практику информационно-аналитических технологий и методик, а также возможности их эффективного функционирования и перспективы развития. В современных условиях информационного общества показана роль и

возможности аналитики, ее диагностическая и прогностическая функции. Определено использование аналитики в украинских реалиях как безальтернативный путь развития, сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: аналитика, информационное общество, информационно-аналитические технологии.

Varenko V. M. Information Analytics in Ukraine: Necessity of the Implementation, Current Problems, Prospects of Development

The paper considers an issue which is topical for Ukrainian society – adoption of information analysis techniques into social life, chances of their effective functioning and development prospects. The author highlights the important role and potential of analytics in the modern information society, its diagnostic and prognostic functions, recognizing the use of analytics in Ukraine as the only possible way of contributing to social progress. The author makes appropriate conclusions.

Keywords: analytics, information society, information analysis techniques.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. пед. н., проф. Геращенко М. В.

УДК 94 (477)

Ю. І. Гузенко

**ДО ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЗОВНІШНЬОГО ВИГЛЯДУ ТА
МОРЕХІДНИХ ЯКОСТЕЙ ЗАПОРОЗЬКИХ ЧАЙОК КІНЦЯ XVI –
ПОЧАТКУ XVII ст.**

Незважаючи на численні публікації, присвячені військово-морському мистецтву українського козацтва, актуальною залишається проблема з'ясування зовнішнього вигляду козацьких суден та їх морехідних якостей. Серед праць українських дослідників на зазначену тематику слід виокремити публікації А. Л. Сокульського та В. Брехуненко [1; 2]. Але, досліджуючи вигляд чайки, науковці не зовсім критично підійшли до опису судна, що залишив французький інженер Гійом - ле Вассер де Боплан. Крім цього, вони практично не приділили уваги морехідним якостям козацьких чайок.

На превеликий жаль, ми і досі не маємо більш-менш повних знахідок чайок, тільки їх окремі фрагменти. На щастя, залишилося багато письмових свідчень сучасників козацької доби, які надають інформацію про зовнішній вигляд та характеристики чайок. Ці джерела дозволяють деякою мірою реконструювати зовнішній вигляд, виявити конструктивні особливості та технологію виготовлення цих бойових одиниць козацького флоту.

Одну з перших згадок про козацькі чайки знаходимо у праці італійця з Верони О. Гваньїні («Хроніка Європейської Сарматії» (1578 р.)). О. Гваньїні у молоді роки вступив на службу до польського короля Сигізмунда II Августа (1530 – 1572). У своїй роботі він писав: «Козаки ж так призвичаїлися, що оті пороги долають у своїх шкіряних човнах, які вони називають чайками; їх спускають линвами вниз і линвами тягнуть вгору Дніпром» [3, с. 429]. Як ми бачимо, О. Гваньїні козацькі судна називає «чайками», але не надає їх опису.

«Якщо Чорне море було завжди сердитим, то зараз воно і чорніше, і страшніше у зв'язку з численними чайками, які усе літо спустошують його та суходіл», – зустрічаємо ще одну згадку про чайки і в «Описі Чорного моря і Таврії», що був складений у 1634 р. префектом Кафи Є. Дортеллі д'Асколі. «Ці чайки продовгуваті, схожі на наші фрегати, вміщують 50 осіб, ходять на веслах та під парусом. Щоб витримати жорсткі шторми, їх обв'язують соломою... У морі жоден з кораблів не буде у безпеці, якщо на свою біду зустрінеться з ними, особливо у тиху погоду» [4].

Ще один сучасник козацтва Е. Лясота, посол Австрійського імператора Рудольфа II, у своїх мемуарах про подорожі на Запорозьку Січ, як і д'Асколі, називає козацькі судна «кораблями». До речі, згадує

він також і інший тип козацьких суден: «...їх самих урятували маленькими човниками, які тут називають під'їздками...» [5].

Але, як відомо, найбільш детальний опис козацької чайки з кресленням залишив французький інженер Гійом - Ле Вассер де Боплан у своєму «Описі України» (1650 р.) [6, с. 68 – 69]. Чайка, за Бопланом, це безпалубний плоскодонний човен, що мав вигляд великої видовбаної колоди, яка з бортів обшивалася дошками. Довжина чайки – близько 18 м, ширина – 4 м, висота бортів – майже 4 м. Навколо бортів для збільшення остійності та плавучості кріпили очеретяний пояс. Чайка мала поперечні переборки та лавки, щоглу з вітрилом, 10 – 15 пар весел, носовий та кормовий рулі. Такий човен вмщував до 70 осіб. Деякі чайки, за Бопланом, мали на озброєнні 4 – 6 фальконетів (калібром 30 – 70 мм.), хоча, за Д. І. Яворницьким, останні з'явилися на козацьких човнах тільки наприкінці XVII ст. [7, с. 389].

Подає Боплан і креслення чайки. Саме за цим кресленням і зроблені моделі чайок, що зберігаються у Дніпропетровському історичному музеї імені Д. І. Яворницького та музеї історії Запоріжжя. Але ще в радянські часи креслення Боплана викликали деякі сумніви. Насамперед, вони стосувалися висоти бортів судна – 3,6 м. При цьому, за описом того ж Боплана, чайка виступала з води лише на 75 см. Дослідники прийшли до висновків: судно з такою великою осадкою мало би незначну швидкість. Але ж загальновідомо, що козацькі чайки були одними з найшвидкісніших суден свого часу. Той же Боплан писав, що козаки досягали Анатолії «за тридцять шість або сорок годин» [6, с. 70]. Його згадка, по суті, єдине на сьогодні джерело, за яким можна приблизно розрахувати швидкість чайок. Вона сягала 11,3 вузлів (20,6 км на годину), що перевищувало швидкість тодішніх турецьких військових та торговельних суден [8, с. 94].

Шістдесят козаків зі зброєю, за підрахунками Боплана, важили близько 6 т, тобто водозміщення чайки було не більше 10 т. З цього була визначена осадка – не більше 0,4 м. Навіть, якщо вантаж подвоїти, вона не буде перевищувати 0,6 м. Розглянувши різні типи гребних суден, дослідники з'ясували, що висота борту у центрального шпангоута в середньому сягала 0,5 – 0,8 м. Це зумовлено оптимальною довжиною весла та кутом його входження у воду. Надводний борт чайки не був низьким – до нього кріпився очеретяний пасок, який, за кресленням Боплана, мав близько 2 фути у діаметрі, тобто – до 0,6 м. Цей пасок не торкався води і не заважав роботі весел. Як точно він кріпився – на разі невідомо. Спроби сучасних реконструкторів закріпити його на сучасних репліках козацьких чайок успіху не мали. В історичній літературі зустрічається інформація, що він слугував захистом від стріл, куль і навіть ядер. На наш погляд, згадане вище розташування цього поясу не дозволяло йому виконувати названі функції. Очеретяний пасок, скоріше за все, і в цьому можна погодитися з Бопланом, не дозволяв хвилям захльостувати судно та запобігав його потопленню.

Отже виходить, що загальна висота бортів чайки не перевищувала 1,3 м, тобто вона була втричі менше, ніж у кресленнях французького інженера. Саме такі розміри корпусу за показниками швидкості та вантажопідйомності відповідали своєму призначенню та іншим історичним аналогам [4].

Щодо морехідних якостей козацьких суден, то про них теж відомо не дуже багато. Так, наприклад, у 1635 р., на прохання короля Владислава IV, тисячний загін запорожців, очолений Костянтином Вовком, взяв участь у війні Речі Посполитої зі Швецією за південно-східне узбережжя Балтійського моря (перша третина XVII ст.). Наведемо свідчення литовського гетьмана Я. Радзивілла. Він писав: «І чисте диво на такому малому судні, оплетеному в'язками тростини, протистояти розбурханому морю! Коли вітер високо підносить піністі хвилі і, здається – от-от їх розкидає, вони носяться на хвилях, охоронені від води тими плетеними в'язками, прив'язаними з обох боків; коли тиша тихо рухає хвилями, вони за поміччю весел пливуть. Бачила те Пілава на очі, як при сильнім вітрі буря, піднявшись, рознесла їх, але без усякої шкоди, вернувшись у свої ряди, вони знов у своїм попереднім порядку стали перед портом» [9, с. 217].

Непогані морехідні якості козацьких суден підтверджує і досвід використання подібних суден сучасними ентузіастами-реконструкторами минулого. Так, наприклад, протягом 1991 – 1992 рр. активісти товариства «Кіш» під керівництвом львівського архітектора Василя Качмара збудували чайку «Пресвята Покрова». З метою максимального наближення реконструкції до козацької чайки XVI – XVII ст. під час будівництва використовували малюнки та описи Д. І. Яворницького, які вдалося отримати з Ермітажу. Було збудовано дубовий човен довжиною двадцять метрів, шириною чотири метри й висотою два метри, що мав вісім гармат. За роки свого існування «Пресвята Покрова» пройшла понад 20000 морських міль, відвідала порти Іспанії, Туреччини, Італії, Греції, Монако, Франції, Великобританії, Голландії; пройшла Чорне, Середземне, Північне, Балтійське моря, і навіть Атлантичний океан. Судно неодноразово потрапляло у шторми (тричі навіть у 8-бальні). Ці випробування виявили як переваги, так і недоліки конструкції судна. Цілковито зрозуміло, що це лише аналог і ми не можемо впевнено сказати, що козацька чайка початку XVII ст. на 100 відсотків мала такі ж морехідні якості. Але деякі висновки зробити все ж таки можна. До переваг чайки, за спогадами членів екіпажу, можна віднести міцність та стійкість, судно рівно трималося навіть на багатометрових хвилях. У той же час виявилася не дуже добра керованість чайки під час ходу за допомогою вітрила. Пояснюється це тим, що чайки, будучи плоскодонними, не мали глибокої осадки і кіля. Останній утримує судно під вітром, який дме спереду та збоку (бейдевинд) і не дає зносити його з курсу. Тому більшість маневрів на чайках, особливо під час бою, козаки робили за допомогою весел, а не вітрила. За просування уздовж ворожих

берегів вітрила теж не використовували – вони демаскували судна. Вітрило ставало в нагоді лише під час переходу, та й то при попутному вітрі. Боплан, до речі, теж згадував, що козаки використовували у добру погоду погане (недосконале – авт.) вітрило, а при сильному вітрі пливли на веслах.

Таким чином, зазначимо, що проблема з'ясування зовнішнього вигляду та морехідних якостей запорозької чайки потребує подальшого дослідження. І в цьому реально можуть допомогти повторні спроби реконструювання та будівництва цих суден. Але навіть з того, що нам відомо, стає зрозумілим, що ці судна були ідеально пристосовані до тих умов, в яких вони використовувалися і були доволі небезпечним ворогом для турецьких галер. Хоча при цьому слід нагадати, що з самого початку козацький човен не був призначений для військових дій на морі – це було класичне десантне судно у сучасному розумінні.

Список використаної літератури

1. **Сокульський А. Л.** Флот Запорозької Січі в XVI – XVIII ст.: структурна організація, технологія та військове мистецтво: дис... кандидата іст. наук: 07.00.01 / А. Л. Сокульський. – К., 1999. – 194 с; Сокульський А. Л. З історії судноплавства в Україні: козацька «чайка» / А. Л. Сокульський // Укр. іст. журн., 2001. – № 5. – С. 75–81.
2. **Брехуненко В.** Морські війни українських козаків / В. Брехуненко. – К. : [б.в.], 2007. – 80 с.
3. **Гваньїні Олександр:** Хроніка європейської Сарматії / О. Гваньїні; [упоряд. та пер. з пол. Ю. Мицик]. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.
4. **Запорожские чайки.** Ошибка Гийома Боплана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.shipmodeling.ru /structure/chaika_200608.
5. **Лясота Еріх.** Щоденник 1594 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/suspil/sus17.htm>.
6. **Боплан Г. Л.** Опис України / Г. Л. Боплан. – Львів, 1990. – 304 с.
7. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків : у 3 т. – К., 1990–. – Т. 1. – 1990. – 592 с.
8. **Королєв В. Н.** Босфорская война / В. Н. Королев. – М. : Вече, 2007. – 603 с.
9. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси [Текст] : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; [голова ред. кол. П. С. Сохань]. – К. : Наук. думка, 1991–. – (Пам'ятки історичної думки України). – Т. 7 : Козацькі часи – до року 1625. – 1995. – 628 с.

Гузенко Ю. І. До проблеми реконструкції зовнішнього вигляду та морехідних якостей запорозьких чайок кінця XVI – початку XVII ст.

У статті досліджено проблему зовнішнього вигляду і морехідних якостей козацьких суден зазначеного періоду. Піддано критиці загальновідомий опис чайки, залишений французьким інженером Гійом - Ле Вассер де Бопланом. Наведено розміри, які дійсно відповідають відомим характеристикам судна. Визначено основні морехідні якості

чайки на основі аналізу результатів плавання сучасної репліки козацького судна «Пресвята Покрова» у 90-х роках ХХ ст. Підтверджено, що ці судна були ідеально пристосовані до умов, в яких вони використовувалися, і були небезпечним ворогом для турецьких галер.

Ключові слова: козацька чайка, зовнішній вигляд, морехідні якості.

Гузенко Ю. И. К проблеме реконструкции внешнего вида и мореходных качеств запорожских чаек конца XVI – начала XVII вв.

В статье исследуется проблема внешнего вида и мореходных качеств казацкой чайки указанного периода. Критикуется общеизвестное описание этого судна, оставленное французским инженером Гийом - Ле Вассер де Бопланом. Приводятся размеры, соответствующие известным характеристикам судна. Описаны мореходные качества чайки на основе анализа результатов плавания современной реплики казацкого судна «Пресвята Покрова» в 90-х годах ХХ в. Подтверждено, что эти суда были идеально приспособлены к условиям, в которых они использовались, и были опасным врагом для турецких галер.

Ключевые слова: казацкая чайка, внешний вид, мореходные качества.

Guzenko Y. I. To the Problem of Reconstruction of Appearance and Seaworthy Qualities of the Cossack Seagulls of the End of XVI – in the Beginning of the XVII cent.

In this article the author studies the problem of appearance and navigability of Cossack seagulls during the abovementioned period. He criticizes known description of the vessel, left by the French engineer Guillaume - Le Vasseur de Boplan. Guzenko Y. I. gives the dimensions corresponding to the known characteristics of the vessel. The author characterizes seaworthy qualities of the seagulls by analyzing the results of modern sailing ship replica of Cossack seagull the Presvyata Pokrova in the 1990s. He confirms that these ships were perfectly adapted to the conditions in which they were used, and they were a dangerous enemy of the Turkish galleys.

Keywords: Cossack seagull, appearance, seaworthy qualities.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Черних Г. Г.

УДК 94:81'272(477):177–058.237 «192»

Л. І. Єпик

**РЕАЛІЗАЦІЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ ЯК
ЧИННИК ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ
ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ У 20-І РР. ХХ СТ.**

Дослідження політики коренізації, яка на теренах України отримала назву «українізація», залишається однією із складних проблем сучасної історичної науки. Введення української мови у всі сфери суспільного життя викликало неоднозначну реакцію у представників різних соціальних груп населення України. Особливо гострою була реакція інтелігенції, яка в залежності від етнічної приналежності, політичної позиції, матеріального становища коливалася від стану романтичного захвату до розчарування, або категоричного неприйняття. Враховуючи колосальний вплив представників інтелігенції, особливо сільської, на світогляд селянства, радянська влада докладала зусиль для того, щоб привернути представників розумової праці на свій бік. Тим не менше, українській інтелігенції виявився недостатнім погляд на українізацію, як на вирішення тільки мовної проблеми. Вона бажала продовження політики українізації аж до можливості керування державними процесами в Україні. Фактично, склалася ситуація, яку видатний український історик С. Кульчицький охарактеризував як «дві українізації – більшовицьку і петлюрівську». Виходячи із принципу «мова, культура, територія, суверенність», українська інтелігенція розглядала боротьбу за мову, як боротьбу за відродження української держави, що, звичайно, не співпадало з більшовицьким баченням політики українізації. Саме усвідомлення справжніх цілей більшовицької мовної політики на території України стало причиною трагічних світоглядних і реальних змін у житті багатьох українських інтелігентів [1].

Вивченню радянської «українізації» та ролі і місця інтелігенції в суспільно-політичному та культурному житті України присвячена спільна монографія В. Даниленка, Г. Касьянова та С. Кульчицького «Сталінізм на Україні в 20–30-ті роки» [2]. В ній проаналізовано український культурний процес 1920 – 1930-х рр., розкриті питання, пов'язані з пошуками шляхів розвитку національної культури, показано причини репресій проти української інтелігенції, яка несла в собі велику загрозу для централізаційних та антидемократичних заходів політики радянської влади. Соціально-політичні характеристики інтелігенції дані в монографії Г. Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля» [3]. Автор висвітлив місце інтелігенції в тодішньому суспільно-політичному житті, наголосив на окремих соціально-політичних моментах діяльності інтелігенції в

українізаційному процесі. Перегляд і узагальнення ролі інтелігенції був здійснений в монографії Ю. Шаповала «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії» [4]. Розповідаючи про долі окремих представників української інтелігенції та компартійної еліти, автор, по суті, спробував дати об'єктивну оцінку ролі Л. Кагановича в реалізації радянської політики українізації, стверджуючи, що його призначення на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У загалом позитивно вплинуло на перебіг «українізації», оскільки на відміну від тодішніх партійних керівників Е. Квірінга та Д. Лебеда, Л. Каганович не лише сам володів українською мовою, але й примушував до цього компартійне керівництво УСРР. Деяких аспектів «українізації» і діяльності інтелігенції торкається Ю. Шаповал у праці «Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті Великої історії» [5]. Значну увагу українізаційним процесам приділили такі історики, як В. Даниленко [6], Я. Верменич [7], П. Бондарчук [8], Г. Єфіменко [9] та інші. Ставленню до процесів українізації інтелігенції національних меншин, а також російськомовної інтелігенції присвятили свої дослідження В. Масненко [10], К. Мануїлова [11]. Малодослідженими залишаються проблеми взаємовідносин між україномовною інтелігенцією і російськомовною, а також інтелігенцією національних меншин під час політики коренізації. Не досліджувалось також поширення «сменовеховства» в колах української інтелігенції.

Метою статті є проаналізувати причини змін у ставленні україномовної інтелігенції до мовної політики більшовиків у 20-і рр. ХХ ст.

На території Радянської України на поч. 20-х рр. ХХ ст. проживало приблизно 200 тисяч чоловік, зайнятих розумовою працею, що становило 1/5 від усієї інтелігенції Радянської країни (900 тис. – 1 млн. чол.) та 0,7% від усього населення УРСР [12, арк. 21 зв., 22, 22 зв., 23]. Відносно кількісного складу професійних груп інтелігенції єдиної статистики немає. Так, чисельність найбільшої групи – вчителів коливається від 75 тисяч (для порівняння, в 1914/15 роках їх було 46739 чоловік), а разом з вихователями дитячих садків та дитячих будинків ця цифра збільшувалася до 83615 чоловік [13, арк. 18]. Такими даними оперував в 1921 р. Народний Комісаріат Освіти, причому більше половини вчителів проживало і працювало на селі. Якщо ж враховувати державних службовців, то цифра буде виглядати по-іншому: 138538 осіб, з них у місті проживало 84059 чоловік – 60,7%, а в селі – 54469 – 39,3%. На селі знаходилася велика частина учительства і переважна більшість фахівців сільського господарства, які як раз і становили основні кадри української інтелігенції [14, арк. 46]. Найбільша частка українців була серед працівників культури і освіти – 69,2% (49915 чол.), працівників сільського господарства – 62,3% (1843 чол.), керівного складу державних органів – 47,6% (2568 чол.). Матеріали перепису населення 1926 р. дозволяють зробити висновок, що чисельність інтелігенції в Україні

практично не змінилася і на 2/3 залишилася колишньою за соціальним складом, зберігши і дрібнобуржуазний характер.

Після закінчення громадянської війни інтелігенція в Україні переживала далеко не найкращі дні. Крім розрухи та інших «незручностей», властивих воєнному лихоліттю, на її самопочуття впливала ще низка моментів. Ставлення більшовиків до інтелігенції було настороженим, якщо не більше. Положення про диктатуру пролетаріату як необхідну форму державного устрою і жорсткий контроль над суспільством не передбачали особливого місця в новому порядку для інтелігенції й тому не могли сподобатися їй. До того ж вона прагнула до дійсної свободи тому, що вважала себе виразницею народних сподівань. В Україні була і своя специфіка. Насторожене, що часом переходило у відкрито вороже, ставлення більшовиків до української інтелігенції, було викликано її участю у громадянській війні на боці українських урядів. Відіграло свою роль і те, що багато представників інтелігенції входили до революції в українські та загальноросійські політичні партії [15, арк. 20–22]. У свідомості багатьох рядових комуністів і партійних функціонерів закріпився образ інтелігента як класового ворога [16, арк. 48, 48 зв.].

По відношенню до режиму в складі інтелігенції можна виділити кілька груп. Більшість була налаштована нейтрально [17, арк. 67]. Це передбачало відсутність будь-якої активної політичної діяльності проти більшовиків, але не відмову від негативного або критичного ставлення до радянського ладу і комуністів.

Ще один напрямок становили прихильники «сменовеховства», які вважали, що разом з непом почнеться еволюція політичного режиму радянської країни в бік його лібералізації. «Сменовеховство» було відзначено серед деяких кіл української еміграції, щоправда, не в таких масштабах, як серед російської, яке погоджувалося з можливістю роботи по національно-культурному розвитку. В УРСР подібні настрої також були більше популярні серед російської інтелігенції, або русифікованої української інтелігенції. У своєму листі до Й. Сталіна від 04.09.1922 р. секретар ЦК КП (б) У Д. Мануїльський зазначав, що «в наших національних республіках, зокрема, в Україні, «сменовеховство» запізнилося в силу національних моментів». У російській інтелігенції очікування еволюції режиму зникло після висилки професорів за кордон, в української – після утворення СРСР, а, можливо, продовжувало існувати і далі [18, арк. 20–21]. Створення союзної держави на федеративній основі відштовхнуло чималу частину національної інтелігенції від політики радянської влади [19, арк. 34]. І, нарешті, залишалася група (в основному, з сільської інтелігенції: вчителів, кооператорів, агрономів), яка продовжувала активно займатися суспільно-політичною діяльністю – переважно в підпіллі.

Корінний перелом в настроях української інтелігенції стався навесні 1923 р., після постанов XII з'їзду РКП (б), які затвердили нову

лінію національної політики, спрямовану на коренізацію партійного і державного апарату національних республік, створення в них матеріальної бази і ліквідації економічного відставання колишніх околиць імперії. Рішення з'їзду давали «добро» і означали державну підтримку для національно-культурних процесів, що набирали силу після революції. На практиці ці рішення втілювалися в прийнятій в червні 1924 р. постанові РНК УРСР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-просвітницьких органів» і виданому в жовтні того ж року декреті ВУЦВК і РНК «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і допомоги розвитку української мови». Рішення з'їзду дали «зелене світло» «українським» силам і офіційно легалізували їх роботу, яка велася й до цього, але таємно, і трактувалася владою як націонал-шовіністична.

Новий курс, як наголошували більшовики, вибив «з рук шовіністів їх головний козир – «національне гноблення» і не тільки сприяв «припиненню змовницької, підпільної діяльності» та «ліквідації бандитизму», але і вніс корінний перелом у настрої значної частини української інтелігенції, яка залишилася в еміграції (багато з них повернулися в СРСР), так і тієї, що була в УРСР. Ті, хто раніше перебував в опозиції до більшовиків, почали досить швидко змінювати свої політичні симпатії і відмежовуватися від української еміграції. Скажімо, В. Голубович, колишній член ЦК УПСР і один з лідерів УНР стверджував, що для його колишніх однодумців комуністи стали ближче, ніж «праві» націоналісти, так як «національний момент зараз вже відпав» і ніщо не заважає працювати на благо України. Взагалі, українізація була зустрінута національною інтелігенцією з радістю [20, арк. 49]. Матеріали політичної перевірки учительства свідчили «про колосальні зрушення» у бік лояльності до влади і зацікавленості в громадській роботі. Мали місце випадки, коли вчителі та інші працівники освіти були готові безкоштовно виконувати будь-яку роботу, аби вона була пов'язана з українізацією [20, арк. 55].

Фактично, для української інтелігенції українізація стала своєрідною культурною компенсацією за політичну поразку в громадянській війні. Її політична нейтралізація і залучення до співпраці використовувалися владою для зміцнення своїх позицій. «Офіційне проголошення політики українізації повинно було сприяти її (інтелігенції. – Л. Є.) залученню до нового будівництва, до того ж під контролем пролетарської держави» [21, арк. 56]. Партія не могла не бачити, що «неофіційна», «низова» українізація (іншими словами, культурна діяльність українського руху) почалася задовго до проголошення «офіційної» і набувала, іноді, досить радикального забарвлення [21, арк. 58–58 зв.]. Мету і методи просвітницької діяльності української національно свідомої інтелігенції навів у своїх спогадах Ю. Горліс-Горський: «ми мусимо працювати над тим, щоб зробити свій наріз наскрізь національне свідомим, здібним до організованої боротьби.

Не знаємо, коли знову проб'є «дванадцята година», чи ще для нас, чи вже для тих, що ростуть. Коли всі мільйони українців стануть дійсно – українцями, коли кожний селянин зрозуміє «тезу» – Москва – Україна, – ми не будемо чекати від історії «дарунку». Ми видерем у неї те, що нам належиться» [22].

Ентузіазм української інтелігенції починав турбувати більшовиків. Д. Лебідь доповідав у Москву про те, що ЦК КП (б) У збирає факти «нетерплячого ставлення в справі українізації шкіл та інших культурних установ у численних українських інтелігентів, головним чином, вчителів». Побоювання втратити вплив на маси і остаточно віддати процес культурно-національного будівництва в руки національної інтелігенції, стало ще однією причиною, яка вплинула на посилення політики українізації. Взявши останню в свої руки, партія мала намір відібрати монополію на розвиток української культури «у інтелігента, агронома, вчителя» [23, арк. 39]. Ю. Горліс-Горський вважав, що з точки зору більшовиків суть «радянської українізації» полягала в наступному: «Мусимо піти по двох лініях: по лінії обеззброювання села, не застановлюючись перед систематичними розстрілами заложників, і по лінії ідейного роззброєння тієї верстви українського населення, яка, користаючи з розходження інтересів між владою та селянами – обіймає керівництво повстаннями і зкермовує їх на жовто-блакитні рейки. Це переважно низова сільська інтелігенція. Настроєні національно учителі, фельдшері, лікарі, кооператори. Тут треба так: одних розстріляти, а другим дати «хабара»... тим самим, во ім'я чого вони борються. Мусимо зробити так, щоб вони погодилися, що Радянська Україна – це Українська Держава. Хочуть української мови в установах і школах – дамо їм і це. Ми розганяємо шовіністичні «Просвіти», але на місце їх створимо інші українські, підкреслюю – українські – культурні осередки в селі та місті. Ми будемо за ними пильно наглядати, але наразі дозволимо тим, хто тепер бунтує село, – витрачувати свою енергію на працю в них. Ми під цей час не можемо піти на матеріальні уступки селянам, які не хочуть давати хліба, але піти на ідеологічні «уступки» сільській інтелігенції, подати їй ілюзію, що політичне керівництво на Радянській Україні в майбутньому буде належати їй і цим самим зкермувати на різні шляхи інтереси її та інтереси селянської маси, – ми можемо і мусимо! Коли в цьому мине потреба – ми пошлем її к чортовій матері і поставимо своїх вірних людей – комуністів. Боротися з цим ворогом можна лише сполучивши збройні методи з гнучкими політичними методами» [24].

Посилення контролю держави над культурними процесами з плином часу стало відчуватися інтелігенцією, і вона була цим вкрай незадоволена. Період ейфорії змінився більш прохолодним, деколи навіть скептичним ставленням до проведеної українізації. Зведення ДПУ нерідко вказують, що національно налаштована професура (як і вчителі) «більш всього критично ставляться до ... національної політики». В

основі цього лежали сумніви в серйозності та щирості останньої [25, арк. 245]. Іноді на критичне ставлення впливали повільні темпи українізації, іноді – її внутрішній зміст. Як приклад поширеної точки зору можна навести лист одного харківського партійця, який працював у Всеукраїнській кооперативній спілці, генеральному секретарю ЦК КП (б) У Кагановичу. У ньому мова йде про настрої керівника автора листа, «колишнього петлюрівця», який до 1923 р. проживав за кордоном, а потім повернувся в УРСР і став радянським службовцем. Начальник мав знайомих серед української інтелігенції, з чого автор листа зробив висновок, що ідеологія, яку поділяв його начальник, «в деякій мірі є показовою для його середовища». А зводилася вона до наступного. Начальник вважав, що Україна відчуває «економічні утиски» з боку Москви. Українізація оцінювалася ним як «не енергійна» і фальшива, яка нічим не відрізняється від англійської колоніальної політики в Індії, де англійці вчать говорити по-туземному, «щоб краще експлуатувати» [26].

С. Єфремов вважав, що офіційна українізація – одне, «а справжній розвиток нашого національного існування – це інше». Але для проведення «справжньої» українізації, згідно з цією точкою зору, не було сприятливих умов. Очевидно, малося на увазі, що Україна перебувала у складі СРСР і що «великий відсоток керівного складу в радянському апараті – не українці» [27, с. 383].

Розуміння того, що українізацію і будівництво української культури взагалі повинні вести тільки українці, було досить поширеним в середовищі національно свідомих громадян УРСР. Воно було одним з основних аргументів того, що проведена українізація не відповідає інтересам українського народу, від імені якого інтелігенція звикла діяти. У циркулярному листі ДПУ УРСР «Про український сепаратизм» наголошувалося, що, на думку українських націоналістів, «єдиним результатом теперішньої українізації стало те, що «кацапи» і «жиди», що знаходяться на державній службі, обдираючи в інтересах Москви українського селянина, будуть говорити з ним ламаною українською мовою». А «справжня українізація повинна зводитися до того, щоб весь державний апарат перейшов в руки «справжніх українців», тобто активістів національного руху, які в більшості своїй нещодавно йшли за Центральною Радою, Директорією, брали участь у підпільному русі, а потім змінили профіль роботи на діяльність в галузі освіти і культури. Боротьба за внутрішній зміст українізації, тобто боротьба за будівництво української культури і нації, між більшовиками і національно свідомими представниками української інтелігенції стало причиною звинувачень останньої в сепаратизмі [28, арк. 89, 90–90 зв.]

Невіра в щирість «офіційної» українізації виникала також під впливом кадрових перестановок і внутріпартійної боротьби на республіканському рівні. Одним з перших епізодів, який не залишився непоміченим, став конфлікт між колишнім боротьбистом, а потім

комуністом, наркомом освіти УРСР Г. Гриньком і більшістю Політбюро ЦК КП (б) У з питання про перспективи проведення національної політики та залученні української інтелігенції до роботи в наркоматах. В результаті конфлікту Гринько, який відстоював курс на поглиблення співпраці з тими, хто брав участь в національному русі, був змушений залишити свій пост [29, арк. 88]. Але увага прихильників національного руху, особливо його не комуністичної частини, не була так сильно прикута до внутрішньопартійній боротьбі. Тоді у них ще залишалася альтернатива – підпілля і очікування «звільнення» з-за кордону, яке в той період здавалося цілком реальним [24].

Ускладнювало становище українізованої інтелігенції ще й ставлення до української мови російськомовної інтелігенції та інтелігенції національних меншин. Більшість із них сприйняли українізацію якщо не з відкритим незадоволенням, то погано прихованим осудом [11]. Це ставлення погіршувалося ще й тим, що частина україномовної інтелігенції використовувала своє знання мови у цілком корисливих інтересах. Як відомо, основна маса службовців була незадоволена українізацією через переведення діловодства і викладання на українську мову. Найбільш хвилюючим питанням стали іспити на знання української мови [30, арк. 123, 156]. Службовці були зобов'язані у визначений термін оволодіти українською літературною мовою. Для навчання організувалися курси, вводилися певні вимоги до рівня знання української. Вивчення мови лягало додатковим тягарем на службовців (як і на російськомовну інтелігенцію), а загроза звільнення під приводом поганого володіння українською висіла над ними «дамокловим мечем». Ситуацією іноді користувалися ті, хто добре володів мовою. Вони ставали репетиторами і готували до іспитів, природно, не безкоштовно. Наприклад, у середині 1928 р. у Слов'янську (Донбас) урок коштував 3 – 4 карбованці. Викладачами були, в основному, приїжджі з Центральної та Правобережної України. Особливу пікантність ситуації надавав той факт, що репетитори нерідко виявлялися і екзаменаторами. Відомий більшовик Ю. Ларін у своїй статті, присвяченій «зворотньому» боку українізації та перегинам в її реалізації, писав, що «для національної інтелігенції питання про поширення чи звуження застосування рідної мови – це питання хліба, питання боротьби з конкурентами по обслуговуванню потреб людей з іншою мовою» [31, арк. 202].

Остаточно невідомо, чи збиралися більшовики, запроваджуючи в Україні вивчення української мови, певним чином ізолювати україномовну інтелігенцію від своїх не українізованих колег, але в дійсності так і відбувалося. З одного боку, українські учителі, агрономи, вчені починали розуміти, що українізація не спрямована на побудову української держави, бачили глухий опір з боку партійного апарату, змушені були відстоювати право на життя української мови перед своїми колегами, а з іншого боку – в будь-який момент щира зацікавленість

мовною політикою могла бути розцінена як сепаратизм і жорстоко покарана.

Остаточне розчарування більшовицькою українізацією, розуміння невідповідності декларованих принципів реальному запровадженню, висловив С. Єфремов незадовго до свого арешту: «Нова хвиля арештів. Забрато Щепанюка, Ів. Чикаленка і багатьох інших. Куди вони їх набирають? Та й за віщо і пощо?.. Мабуть, усю українську інтелігенцію з традиціями хочуть перевести. Українізація без українців, або краще – на погибель українцям. Та й навіщо вони здалися, – адже «нам будуть фабрики кувати ідеали»... Логічно події розгортаються, що й казати! Очевидно, справа вже йде про фізичне винищення українства!» [32].

Таким чином, політика українізації повинна була сприяти поліпшенню відносин між українським суспільством і більшовицькою владою, які після громадянської війни і «політики воєнного комунізму» залишалися досить напруженими. На нашу думку, запровадження української мови у всі сфери життя України у 20-і рр. ХХ ст. повинно було з одного боку залучити на бік радянської влади українізовану інтелігенцію, відвернути її від таємної чи відкритої боротьби з нею, а з іншого – сприяти поширенню більшовицьких ідей серед селянства з допомогою цієї ж інтелігенції. Водночас, більшовики вигравали час, плекаючи нову, українізовану, але радянську по суті інтелігенцію, яка буде абсолютно підтримувати владу. Коли ж кадри таких спеціалістів, просякнуті комуністичною ідеологією, були виховані, «стара» українізована інтелігенція повинна була звільнити для них місце.

Проблема взаємовідносин українізованої інтелігенції та радянської влади під час запровадження політики українізації має, на нашу думку, кілька важливих малодосліджених аспектів. Опрацювання архівних джерел і тогочасної преси повинно розкрити особливості ставлення до введення української мови інтелігенції різних регіонів України. Залишається нерозкритою проблема взаємовідносин українізованої інтелігенції та української еміграції, яка також не залишалася осторонь процесів, що відбувалися в радянській Україні.

Список використаної літератури

1. **Шурхало Д.** Говорили про дві українізації – більшовицьку і петлюрівську – історик Кульчицький. Радіо Свобода. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24821767.html>
2. **Даниленко В. М.** Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. – К. : Либідь, 1991. – 344 с.
3. **Касьянов Г. В.** Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. В. Касьянов. – К. : Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т Укр. Студій Альберт. ун-ту, 1992. – 176 с.
4. **Шаповал Ю. І.** Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К., 1993. – 351 с.
5. **Шаповал Ю. І.** Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал. – К. :

Гене́за, 2001. – 557 с. 6. **Даниленко В.** До витоків політики «українізації» / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 53–67; Даниленко В. Згорання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 1930-і роки / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 1996. – Вип. 2 – С. 96–116. 7. **Верменич Я.** Вплив процесів українізації 20–30-х рр. на стан української національної свідомості / Я. Верменич // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 175–184; Верменич Я. Діяльність О. Я. Шумського по здійсненню політики українізації / Я. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1998. – Вип. 2. – С. 89–103; Верменич Я. Політичні наслідки та уроки політики українізації 20–30-х рр. / Я. Верменич // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 288–308. 8. **Бондарчук П.** Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / П. Бондарчук. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1998. – 46 с.; Бондарчук П. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.) / П. Бондарчук. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2002. – 161 с.; Бондарчук П. Українізаційні процеси у профспілковому русі УСРР (20-і роки) / П. Бондарчук. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – 46 с. 9. **Єфіменко Г.** Національна політика ВКП(б) в Україні 1932-1938 рр.: (освіта та наука) / Г. Єфіменко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 72 с.; Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932–1938) / Г. Єфіменко. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – 304 с. Єфіменко Г. Політика українізації у 1930-ті: більше «за» ніж «проти» / Г. Єфіменко. – Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 7. – К., 2003. – С. 84–92. 10. **Масненко В. В.** Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр. : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Масненко. – К., 1993. – 16 с. 11. **Мануїлова К.** Українізація інтелігенції національних меншин південно-західного регіону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iiv/2012_26/116-125.pdf 12. **Центральний державний архів громадських об'єднань України** (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 20, спр. 2315, 235 арк. 13. **ЦДАГОУ**, ф. 1, оп. 20, спр. 1976, 128 арк. 14. **ЦДАГОУ**, ф. 1, оп. 20, спр. 998, 220 арк. 15. **ЦДАГОУ**, ф. 1, оп. 20, спр. 2573, 134 арк. 16. **ЦДАГОУ**, ф. 1, оп. 20, спр. 2260, 217 арк. 17. **ЦДАГОУ**, ф. 1, оп. 20, спр. 2442, 298 арк. 18. **ЦДАГОУ**, ф. 1, оп. 20, спр. 2442, 298 арк. 19. **ЦДАГОУ**, ф. 1, оп. 20, спр. 1976, 128 арк. 20. **ЦДАГОУ**, ф. 1, оп. 20, спр. 2442, 298 арк. 21. **ЦДАГОУ**, ф. 1, оп. 20, спр. 2631, 307 арк. 22. **Горліс-Горський Ю.** У ворожому таборі (Терпіння) [Електронний ресурс] / Ю. Горліс-Горський. – Режим доступу <http://exlibris.org.ua/text/terpinnia.html> 23. **ЦДАГОУ**, ф. 1, оп. 20, спр. 2443, 364 арк. 24. **Горліс-Горський Ю.** У ворожому таборі (Терпіння) [Електронний ресурс] / Ю. Горліс-Горський. – Режим доступу

<http://exlibris.org.ua/text/terpinnia.html> 25. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2443, 364 арк. 26. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2443, 364 арк. 27. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 / С. О. Єфремов; [упоряд. О. С. Путро та ін.]. – К. : ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 834 с. 28. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2631, 307 арк. 29. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2256, 320 арк. 30. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1984, 312 арк. 31. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1984, 312 арк. 32. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір [Електронний ресурс] / Л. Масенко. – Режим доступу: <http://varnak.psend.com/lmasenko.html>

Спик Л. І. Реалізація більшовицької мовної політики як чинник трансформації політичної свідомості інтелігенції України у 20-і рр. ХХ ст.

Автор статті розкриває особливості мовної політики більшовиків в Україні у 20-і рр. ХХ ст. та ставлення до неї різних груп інтелігенції. Досліджується еволюція політичної свідомості української інтелігенції і представників інтелігенції національних меншин в залежності від запровадження української мови в галузь науки, освіти, діловодства. Проаналізовано об'єктивні і суб'єктивні причини позитивного або негативного ставлення до мовної політики радянської влади у 20-і рр. ХХ ст., а також причини розчарування української інтелігенції в політиці «українізації».

Ключові слова: коренізація, українізація, мовне питання, українська інтелігенція, інтелігенція національних меншин, російська інтелігенція.

Епик Л. И. Реализация языковой политики большевиков как фактор трансформации политического мировоззрения интеллигенции Украины в 20-е гг. ХХ ст.

Автор статьи раскрывает особенности языковой политики большевиков в Украине в 20-е годы ХХ в. и отношение к ней различных групп интеллигенции. Исследуется эволюция политического мировоззрения украинской интеллигенции и представителей интеллигенции национальных меньшинств в зависимости от введения украинского языка в область науки, образования, делопроизводства. Проанализированы объективные и субъективные причины позитивного или негативного отношения к языковой политике советской власти в 20-е гг. ХХ в., а также причины разочарования украинской интеллигенции в политике украинизации.

Ключевые слова: коренізація, українізація, мовної питання, українська інтелігенція, інтелігенція національних меншин, російська інтелігенція.

Yepik L. I. Realization of the Bolsheviks' Language Policy as a Reason of the Transformation of the Intelligentsia's Political World Outlook in Ukraine in the 20s of the 20th cent.

The author of the article gives the peculiarities of the Bolsheviks' language policy in Ukraine in the 20s years of the 20th century and shows the attitude of different groups of intelligentsia to it. The evolution of political world outlook of Ukrainian intelligentsia and representatives of national minorities depending on entering the Ukrainian language in the spheres of science, education and business are investigated. We can see the analysis of objective and subjective attitude of the Soviet intelligentsia to the language policy of the Soviet power in the 20s years of the 20th century and also the reasons of Ukrainian intelligentsia's disappointment with the policy of Ukrainization.

Keywords: Korenizatsiya, Ukrainization, language question, Ukrainian intelligentsia, intelligentsia of national minorities, Russian intelligentsia.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Падалка С. С.

УДК: 94(477) «1939/1943»:070

Т. В. Романенко

**РАДЯНСЬКА ПРЕСА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР НА ПОЧАТКУ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ
ОКУПАЦІЇ (1939 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1943 РР.)**

Вивчення історії преси періоду Другої Світової війни є проблемою надзвичайно актуальною, проте малодослідженою. В українській історіографії немає ґрунтовних праць, присвячених цій проблемі. Робота періодичних видань даного періоду вивчалася опосередковано у контексті інших наукових завдань [29; 34; 35; 37; 40; 41; 42 та ін.].

Ще за радянських часів з'явилися перші спроби осмислення та дослідження діяльності радянської преси в Українській РСР в роки Другої Світової війни [22; 28; 31; 43; 44 та ін.]. В сучасній історичній науці дана проблема викликає інтерес. Дослідники присвячують свої наукові розвідки вивченню даного питання [27; 29; 30; 35; 36; 38; 45 та ін.]. Важливим джерелом при вивченні заявленої проблеми є радянські періодичні видання [23–26; 32–33 та ін.] та документи, що зберігаються в державних архівах України [1–21 та ін.].

Метою даної наукової розвідки є з'ясування особливостей функціонування радянської преси в Українській СРСР на початку Другої Світової та роки німецької окупації.

На сторінках газет проводилась активна патріотична пропаганда. Наголошувалось на необхідності бути пильними та бути готовими щомиті стати на захист батьківщини. Більшість публікацій переконували читачів в непереможності і надзвичайній бойовій підготовці Червоної Армії. Основними критеріями оцінювання друкованих видань стало коливання політичного курсу радянської влади. Вже з 30-х років усі періодичні видання набули одноманітного схвального тону зі стилістичними штампами «під мудрим керівництвом вождя всіх народів товариша Сталіна», «під проводом Комуністичної партії і Радянського уряду» «радянський народ вийшов на нові рубежі комуністичного будівництва» тощо. Основною тезою було те, що ніде в світі людина не має такого щасливого життя, як в «Країні Рад».

У 1939 р. відбувається розширення мережі газет і журналів на території УРСР. Наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. було створено Кіровоградську, Запорізьку та Сумську області, а відтак виникали нові обласні й районні газети [1, с. 21]. Нові обласні щоденні газети розпочали видаватись з 20 січня 1939 р. [1, с. 57]. Наприкінці року в новостворених областях України було організовано обласні комсомольські газети [4, с. 257]. 10 січня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило реорганізувати журнал «Український фольклор» у часопис

«Народна творчість» – орган управління мистецтв при РНК УРСР та Інституту фольклору при Академії наук УРСР, з накладом 5 000 примірників, обсягом 6 друкованих аркушів, періодичністю 6 разів на рік [1, с. 19–20].

10–12 січня 1939 р. в Києві в редакції газети «Радянська Україна» відбулась республіканська нарада редакторів щоденних газет. Учасники ухвалили текст відкритого листа «До робсількорів і редколегій стінних газет, до працівників преси Радянської України». В ньому констатувалися розквіт низової преси та зростання армії робсількорів як «результат дальшого згуртування широких народних мас навколо славної партії Леніна-Сталіна». Були наведені приклади успішної роботи низових періодичних видань. В листі закликали працівників республіканських газет «іще тісніше згуртуватися навколо більшовицької партії і великого Сталіна». Редакції відповідних видань Грузинської і Білоруської РСР закликали до розгортання соціалістичного змагання серед робсількорів трьох республік [32].

Від 1 березня 1939 р. деякі міські газети зливалися з обласними, припинивши самостійний вихід. Так, газета «Зірка» зливалась з «Дніпропетровською Правдою», київські газети «Більшовик» та «Пролетарська правда», «Сталінський робітник» зливалась з «Соціалістичний Донбас», «Харківський робітник» – з «Червоний прапор». В лютому цього ж року в Києві було припинено видання газет «Шахіст» та «Радянський спорт». Встановлено періодичність виходу газети «Безбожник» – три рази на місяць та газети «Колгоспник Донеччини» – 180 разів на рік [1, с. 125]. 27 березня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У видало постанову «Про організацію сільськогосподарської газети в Україні». З 1 квітня 1939 р. розпочалось видання газети «Колгоспник України» орган Наркомзему УРСР, українською мовою накладом 300 000 примірників [2, с. 28]. 16 квітня ЦК КП(б)У обговорювало питання про мережу газет, їх наклади та періодичність. Було ухвалено відхилити всі клопотання про збільшення тиражів і форматів газет на перше півріччя 1939 р. [3, с. 21–22]. 18 квітня побачив світ перший випуск газети «Червона Армія» (російською мовою). Редакція газети отримала численні привітання, зокрема і від Наркома оборони СРСР К. Ворошилова [25].

8 квітня 1939 р. у редакції газети «Комуніст» відбулись загальноміські збори активу преси. 40 делегатів заслухали доповідь редактора газети «Радянська Україна» Прожогіна по підсумки XVIII з'їзду ВКП(б) та обговорили «завдання у справі виховання трудящих мас у дусі соціалістичного патріотизму» [23].

Рішенням від 23 квітня 1939 р. ЦК КП(б)У зобов'язав пресу широко висвітлювати хід святкування 125 річниці з дня народження Т. Г. Шевченка, зокрема, роботу пленуму Спілки радянських письменників СРСР у Києві 4–8 травня 1939 р. Також пресу зобов'язували звернутись до ЦК ВКП(б) з клопотанням про видання

редакцією «Літературної газети» під час пленуму щоденного випуску газети, а правлінням Союзу радянських письменників України бюлетеня [3, с. 31].

23 серпня 1939 р. Радянський Союз і Німеччина підписали Пакт про дружбу та ненапад. Радянське керівництво вимушене було швидко згортати антинацистську пропаганду. До самого нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз сталінське керівництво приклало усі зусилля, щоб запевнити населення про неухильне дотримання пакту про ненапад СРСР і Німеччини, незважаючи на атмосферу очікування війни між ними. Офіційні засоби масової інформації пропагували дружні стосунки з Німеччиною. Вилучалась і заборонялась вся антифашистська література.

Український народ включився у нову світову війну одним з перших. 1 вересня 1939 р. розпочалися запеклі бої на німецько-польському фронті, а 17 вересня Червона армія розгорнула так званий «визвольний похід» на захід, взявши, згідно з планом «Молотова–Ріббентропа» участь у розподілі Польщі. Всьому процесу переведення соціально-політичного життя краю на радянсько-сталінський спосіб життя потрібні були нові відносини в сфері масової інформації. У 1939 р. відбувається розбудова радянської мережі газет і журналів на території західної України. Почали виходити об'єднані органи обласних та міських партійних комітетів «Радянська Волинь», львівська «Вільна Україна», тернопільська «Вільне життя», станіславська «Радянська Україна», дрогобицька «Більшовицька правда».

Після приєднання Північної Буковини та Бессарабії, у Чернівцях почалося видання обласної «Радянська Буковина». Швидко розгорнулася мережа районних газет з назвами, механічно перенесеними з Східної України, зміст яких був чужим і незрозумілим галичанам: «Сталінська перемога» (Рава-Руська), «Червоний прапор» (Коломия) тощо. 1 липня 1940 р. в Кишиневі виходять перші номери газет «Бессарабська правда» російською мовою та «Радянська Бессарабія» румунською мовою. В них публікувалися резолюції мітингів, листи трудящих, з глибокою подякою «радянському урядові і товаришеві Сталіну за визволення від румунського іґа» [26]. У липні 1940 р. було дозволено видання двох комсомольських газет у Кишиневі – «Комсомолец Молдови» та в Чернівцях «Комсомолец Буковини», періодичністю 15 номерів на місяць [7, с. 67–68]. Постановою ЦК КП(б)У від 29 серпня 1940 р. було дозволено створення обласних газет у Аккерманській і Чернівецькій областях. Аккерманську повітову газету «Прапор Рад» було реорганізовану в обласну – орган обласного і міського комітетів КП(б)У і облвиконкому. Чернівецьку повітову газету «Радянська Буковина» також реорганізовано в обласну [8, с. 22]. Періодичність газет встановлювалась 6 разів на тиждень, накладом по 30 000 примірників. З 15 січня 1941 р. ЦК КП(б)У просив дозволити видання в Чернівцях молдавською мовою щоденну газету орган Чернівецького міського і обласного комітетів

КП(б)У і обласної ради депутатів трудящих «Адеверул Большевік» [11, с. 39].

Наприкінці 1939 р. в новостворених областях західної України було організовано обласні комсомольські газети. Всі газети мали видаватись українською мовою періодичністю 15 разів на місяць [4, с. 256–257]. В 1939 р. почалося видання політичного журналу ЦК КП(б)У «За більшовицьку пропаганду і агітацію», республіканської газети «Колгоспник України» [39].

16 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило питання про видання газетами «Комуніст» і «Радянська Україна» спеціальних номерів, присвячених 60-ти річчю з дня народження товариша Сталіна. Редакторам газет доручили підготувати і видати 21 грудня спеціальні номери газет з публікаціями про життя і діяльність Сталіна [5, с. 108–109]. 20 грудня було затверджено текст привітання [5, с. 121]. 25 грудня у газеті «Правда» було опубліковано відповідь Й. Сталіна на надіслане Й. Ріббентропом привітання [39].

На початку 1940 р. ЦК КП(б)У дав дозвіл Спілці радянських письменників на видання в м. Львові журналу «Новели і мистецтво» накладом 8 000 примірників періодичністю 24 рази на рік. Також було реорганізовано газету для малописьменних «Шлях до знання». На цій основі створили республіканську учительську газету «Народна освіта» як друкований орган Народного Комісаріату освіти УРСР і Центрального комітету професійних працівників початкових середніх класів, накладом 80 000 примірників періодичністю 5 разів на місяць [6, с. 83–84]. Рішенням ЦК ВКП(б) від 10 серпня 1940 р. Львівському Обкому КП(б)У було дозволено видавати газету «Червоний Штандарт» польською мовою і збільшити тираж до 50 тисяч примірників. Для львівської обласної газети «Вільна Україна» встановлювався тираж 50 000 примірників. А також було ухвалено рішення видавати у Львові раз на три місяці польською мовою збірник «Літературний альманах» – орган Спілки радянських письменників. На початку вересня ЦК КП(б)У дозволив архівному відділу НКВС видавати українською мовою журнал «Радянський архів», періодичністю 4 рази на рік, накладом 3 000 примірників [8, с. 106]. Наприкінці місяця було збільшено наклад газети «Дер Штерн» на 10 000 примірників. У Львові було організовано дитячий журнал «Сталіновська зміна» польською мовою орган ЦК ЛКСМУ накладом 10 000 примірників, періодичністю 12 разів на рік [10, с. 1]. Також було припинено видання газети польською мовою «Голос Радзецькі» з 1 січня наступного року, проте було збільшено наклад газети «Червоний Штандарт» на 10 000 примірників [10, с. 2].

У грудні 1940 р. було реорганізовано журнал «За більшовицьку пропаганду і агітацію», на його базі було створено журнал «На допомогу агітатору». Він мав виходити 3 рази на місяць накладом 100 000 примірників, українською мовою [9, с. 139]. Було реорганізовано у щомісячний літературно-публіцистичний журнал «Радянська Україна»

орган Спілки Письменників України «відірваний від письменників і літератури» журнал «Літературна критика». Редакції журналів «Радянська література», «Радянська Україна». «Літературний журнал», «Советіше літератур», «Молодий більшовик», «Література і мистецтво», «Комуніст», «Радянська Україна», «Вісті», «Комсомолец України», «Сталінське плем'я», «Дер Штерн» і редакції всіх обласних, наукових і виробничо-галузевих газет зобов'язали створити в журналах відділи критики й бібліографії. Критично-бібліографічні відділи загальнополітичних газет та журналів повинні були поряд із друком рецензій і бібліографічних нотаток про окремі книги, систематично робити огляд літератури по окремих галузях. Редакції теоретичних, загальнополітичних журналів «Більшовик України», «Партробітник України», «Комсомольський пропагандист» окрім публікації критичних статей і рецензій на найпопулярніші книги, на своїх сторінках мали друкувати огляди літератури, розрахованої на читачів цих журналів [10, с. 63]. З 1 січня 1941 р. Доцільним ЦК КП(б)У визнано видання «Відомостей Верховної Ради УРСР» для опублікування в них законів, інформаційних повідомлень, матеріалів, що роз'яснювали суть і порядок застосування законів ухвалених Верховною Радою УРСР [11, с. 4]. На початку січня ЦК КП(б)У ухвалив рішення видавати з 1 лютого, як додаток до журналу «Більшовик України», лекцій в допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм по серіях: історія, економіка, філософія, природознавство, література та мистецтво. Періодичність видання лекцій по всіх п'яти серіях встановлювалась 2 рази на місяць, тиражем 50 000 примірників [11, с. 16].

Збільшуються наклади вже існуючих обласних газет. Наприклад, тираж Станіславської обласної газета «Радянська Україна» збільшився втричі – до 30 000 примірників, а Тернопільська обласна газета «Вільне життя» збільшила свій наклад з 15 000 до 25 000 примірників [9, с. 112].

В лютому 1941 р. було припинено видання газети «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР», натомість, збільшувався наклад газет «Комуніст» на 30 000 та «Радянська Україна» – на 50 000 примірників [12, с. 50]. Також було організовано журнал сатири і гумору «Перець» [12, с. 57]. ЦК КП(б)У звертається до ВКП(б) з проханням затвердити видання комсомольських газет в західних областях УРСР («Млодзек Сталіновска» – Львів, польською мовою; «Більшовицька зміна» – Тернопіль, «Більшовицька молодь» – Станіслав, «Молодий Більшовик» – Рівне, «Більшовицьке плем'я» – Дрогобич, українською мовою; «Ленінська зміна» – Ізмаїл, російською мовою) [13, с. 12] та газети «Правда Большевицка» – орган Тернопільського обкому і міськкому КП(б)У і обласної Ради трудящих польською мовою [13, с. 18]. У квітні ЦК КП(б)У дозволив видання у Львові літературно-художній альманах єврейською мовою 3 рази на рік, газети єврейською мовою «Дер роїтер штерн» (орган Львівського обкому міськкому КП(б)У і обласної Ради

трудящих), а також дитячого журналу «Червоні квіти» українською мовою (орган Львівського обкому ЛКСМУ) [13, с. 24–25].

На початок Великої Вітчизняної війни (1941 р.) в Україні видавалося 1 579 різних газет, загальним тиражем 5 000 000 примірників і 83 журнали тиражем 200 000 примірників.

Для окупованої території України в роки війни час було видано 546 назв листівок, загальним тиражем 326 160 000 примірників. Ця статистика не враховувала центральних і республіканських газет, закинутих в тил, а також листівок, виданих партизанськими загонами і підпільними партизанськими організаціями [19, с. 64].

В перші дні війни редакції перебудовували роботу на новий лад. «Все для фронту, все для перемоги!» – це гасло визначило життя радянських людей на чотири довгих роки. Основними тематичними напрямками місцевої преси стали повідомлення з фронтів, пропаганда справедливого характеру війни, розгортання мобілізаційних ресурсів, переведення промисловості на виробництво військової продукції, евакуаційні проблеми. У діючій армії почали розгортатися фронтові, армійські, дивізійні газети, штати яких комплектувалися з робітників місцевих органів преси. Типові назви цих російськомовних газет – «За Батьківщину!», «В бій», «За перемогу!». Номери армійських газет цього періоду – це суміш з партійних передовиць, описання боїв, повідомлень Совінформбюро про становище на фронтах, інформація про життя тилу, міжнародні події. З текстів обов'язково вилучалися цензурою будь-які подробиці, що могли б розкрити військові таємниці.

У 1941 р., з початком захоплення України німецько-фашистськими загарбниками, разом з евакуацією людей і матеріальних цінностей з України за Урал і в Середню Азію були евакуйовані і багато ЗМІ, друкарень, які на час евакуації підпорядковувались місцевим органам цензури. Формат республіканських газет «Комуніст», «Радянська Україна», «Комсомолец України», «Сталінське плем'я» і «Дер Штерн» з 25 червня 1941 р. зменшувався в двічі. Скорочувалась періодичність виходу газет «Колгоспник України» і «Тваринництво України» до двох раз на тиждень. Формат всіх обласних партійних і комсомольських газет зменшувався в два рази [14, с. 28].

У перші тижні війни гітлерівці захопили західну Україну, а в перші її місяці зайняли значну її східну частину. Випуск партійно-радянських газет на цей час на теренах східної України припинився повністю, за виключенням листівок підпільників та друкованих видань крупних партизанських з'єднань під командуванням Ковпака, Федорова тощо.

У Саратові в 1942 р. видавалося 2 українські газети: «Комуніст» і «Радянська Україна». Планувалося розпочати тут і видання журналу «Радянська Україна». В Уфі видавалися газета «Література і мистецтво» і журнал «Українська література» [18, с. 55]. З 31 березня поточного року видання газети «Радянська Україна» переводилось з Саратова до

Ворошиловграда. З 1 квітня встановлювався тираж газет «Комуніст» 80 000 примірників, «Радянська Україна» – 50 000 примірників і «Ворошиловградська Правда» – 25 000 примірників [15, с. 5]. Проте через гострий дефіцит паперу і труднощі його транспортування ЦК КП(б)У 20 квітня ухвалив рішення про скорочення обсягу, тиражів і періодичності газет УРСР, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 5 квітня 1941 р. Видання газет «Ворошиловградська Правда», «Соціалістична Харківщина», «Комуніст» і «Радянська Україна» переводилось на дві полоси. Тиражі газет зменшувались: «Комуніст» до 65 000 примірників, «Радянська Україна» – до 35 000, «Ворошиловградська Правда» – до 20 000, «Соціалістична Харківщина» – до 10 000. Ворошиловградський і Харківський обкоми КП(б)У зобов'язали переглянути мережу, тираж і періодичність міських і районних газет з метою подальшого скорочення споживання паперу [15, с. 9].

Було змінено структуру управління засобами масової інформації: керівні функції були передані Управлінню пропаганди й агітації ЦК ВКП(б), яке направляло до редакцій численні й дуже детальні інструкції: про що писати, як само писати, на які особливості теми звертати увагу. У них часто містився й аналіз номерів окремих газет з типовими помилками.

У листі Управління пропаганди й агітації від 3 березня 1942 р. «Про роботу районних газет» поруч з турботами, пов'язаними з воєнним часом, вперше за місяці війни наголошувалося й на необхідності для загальнополітичних видань приділяти увагу роботі кооперації, їдалень, лікувальних закладів.

В травні 1942 р. секретар Сталінського обкому КП(б)У звертається до Д. Г. Коротченка, секретаря КП(б)У, з проханням відновити випуск обласної газети «Соціалістичний Донбас» на базі газети «Ворошиловградська правда», оскільки в Сталінській області не було необхідної техніки [18, с. 29–30]. Одразу з'являються звернення, проекти постанов про відновлення діяльності українських газет і журналів на звільнених територіях. Всі подібні звернення надсилалися до Москви голові Уповноваженого РНК по охороні військових таємниць у друці Н. Садчикову. Рішення про доцільність виходу тих чи інших видань, про збільшення тиражу видань приймалися у Москві.

Наприкінці серпня цього ж року встановлювався новий наклад для газет «Комуніст» – 30 000 примірників і «Радянська Україна» – 20 000 примірників. Весь тираж газет мав розповсюджуватись, переважно, по передплаті. З вересня 1942 р. було організовано видання щомісячного громадсько-політичного журналу «Радянська Україна», накладом 8 000 примірників [15, с. 199]. В жовтні газету «За Радянську Україну», призначену для населення тимчасово окупованої території України, було перетворено в орган ЦК КП(б)У [15, с. 208]. В листопаді 1942 р. в Харкові розпочала вихід газета «Література і мистецтво» – орган Союзу

Радянських письменників УРСР та Управління у справах мистецтв УРСР [21, с. 13] періодичністю 4 рази на тиждень накладом 10 000 примірників. Збільшується обсяг журналу «Українська література» з 7 до 12 аркушів, а наклад з 3 000 до 6 000 примірників [17, с. 45].

Для населення окупованої території України під час Великої вітчизняної війни друкувалися і розповсюджувалися листівки. Видавництво «Радянська Україна» з червня 1941 р. і в 1942 р. видало близько 400 листівок тиражем 192 100 примірників. Окремо було видано і поширено серед населення 370 номерів газет-листівок «Комуніст» та «Радянська Україна» російською мовою накладом 5 430 000 примірників. За 1942–1943 рр. Українське видавництво ЦК КП(б)У видало понад 200 листівок, загальним накладом в 4 200 000 примірників. Таким чином, за два з половиною роки Великої Вітчизняної війни було видано і поширено понад 1 000 назв листівок, загальним накладом 252 330 000 примірників [21, с. 34].

На окупованій території України, згідно з відомостями, що надходили до Управління пропаганди і агітації в липні – листопаді 1943 р., видавалося не менше 9 підпільних і партизанських друкованих видань. Наприклад, у загоні Ковпака видавалася газета «Партизан України», у загоні Куманька – газета «Червоний партизан», видавалися газета і в загонах Сабурова, Мельникова та Патуржанського. ЦК КП(б)У організував видання «Комуніст» для випуску газет-листівок на території Чернігівської області. Чернігівським обкомом КП(б)У з грудня 1943 р. видавалася підпільна газета «Більшовик», Житомирським – газета «Червоне Полісся». Багато партизанських загонів видавали листівки для поширення серед населення. Так, загін Федорова на 1 листопада 1942 р. видав 83 друковані листівки накладом понад 500 000 примірників. Деякі загони також систематично видавали «Інформаційні листки», в яких коментували повідомлення Радянського інформбюро та телеграми про найважливіші події в СРСР, в Україні та світі. Більш-менш регулярно видавалися в партизанських загонах «стінні газети» і «Бойові листки». В підрозділі ім. Калініна (загін Федорова) в першому взводі першої роти до середини 1943 р. було видано 24 бойові листки. В другому взводі цієї роти – 23 листки і в третьому взводі – 26 листків. В третій роті підрозділу ім. Чапаєва вийшло 45 бойових листків. Тільки в загоні Федорова випускалося 14 стінних газет і бойових листків [20, с. 12–12 зв.].

У квітні 1943 р. відбувається чергове скорочення тиражів і періодичності газет у відповідності з постановою РНК СРСР від 22 лютого 1943 р. у зв'язку з гострою нестачею паперу. Тираж газети «Радянська Україна» українською мовою скорочувався з 100 000 до 90 000 примірників, а тираж газети «Радянська Україна» російською мовою скорочувався з 50 000 до 45 000. Кількість виходів газети зменшувалася з 6 до 5 разів на тиждень. Періодичність міських і районних газет встановлювався 5 разів на тиждень, а районних – один раз на тиждень [16, с. 10].

В другій половині 1943 р. внаслідок наступу Червоної армії від фашистських завоювників було звільнено майже всі райони лівобережної України. Відтак відбувається відновлення діяльності всіх державних і партійних структур, в тому числі і республіканського Головліту УРСР. Друге півріччя 1943 р. стало періодом «масового відновлення республіканської преси» [21, арк. 12].

Історичне тло розвитку української преси часів Другої світової війни ще й досі викликає ідеологічні суперечки, й доволі гострі. Незважаючи на атмосферу очікування війни, напад гітлерівської Німеччини для переважної більшості радянського населення виявився психологічним шоком. Радянська пропаганда, яка своїми кардинальними змінами протягом другої половини 30-х років дезорієнтувала населення, стала одним з серйозних чинників духовної небезпеки країни, а отже – однією з причин невдач на початку війни. Можна зробити висновок, що преса в СРСР і, зокрема в УРСР, в період Другої Світової війни, як і вся країна, працювала на потреби фронту. Забезпечувала ідеологічну підтримку радянській владі в тилу і на окупованих територіях.

Список використаної літератури

1. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 508, 140 арк.
2. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 509, 135 арк.
3. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 510, 159 арк.
4. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 513, 158 арк.
5. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 516, 259 арк.
6. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 576, 94 арк.
7. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 583, 158 арк.
8. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 586, 156 арк.
9. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 588, 176 арк.
10. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 589, 126 арк.
11. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 637, 99 арк.
12. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 644, 228 арк.
13. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 645, 165 арк.
14. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 649, 107 арк.
15. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 680, 216 арк.
16. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 686, 129 арк.
17. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 692, 196 арк.
18. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 23, спр. 67, 100 арк.
19. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 6, спр. 856, 275 арк.
20. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 70, спр. 131, 12 арк.
21. **ЦДАГО** України, ф. 1, оп. 70, спр. 235, 89 арк.
22. **Бойко Ю.** "Українське слово" у 1941 році / Ю. Бойко // Вибране. – Гейдельберг, 1990–. – Т. 4. – С. 276–288.
23. **Вісті ВУЦВК.** – 1939. – 18 квітня.
24. **Вісті ВУЦВК.** – 1939. – 8 квітня.
25. **Вісті ВУЦВК.** – 1939. – 9 квітня.
26. **Вісті ВУЦВК.** – 1940. – 2 липня.
27. **Гриневич В. А.** Україна: хроніка ХХ століття: довідкове видання. Рік 1940 / В. А. Гриневич. – К. : Інститут історії України, 2009. – 234 с.
28. **Івлєв І. О.** Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944 рр.) / І. О. Івлєв, А. Ф. Юденков // Укр. іст. журн. – 1985. – № 6. – С. 42.
29. **Колісник Ю.** Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект) / Юрій Колісник // Вісник

Львів. УНТУ – 2006. – Вип. 28. – С. 225–238. 30. **Луцький О. І.** Офіційна україномовна преса Галичини періоду німецької окупації (1941–1944 рр.): умови і проблематика публікацій / О. І. Луцький // Українська періодика: Історія і сучасність. Доповіді і повідомлення третьої Всеукр. наук.-теор. конф. 22–23 груд. 1995 р. – Л., 1995. – С. 107.

31. **Мальчевський І.** Українська преса під німецькою окупацією / І. Мальчевський // На зов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: 36. статей, спогадів і документів. – Торонто; Нью-Йорк: Новий шлях, 1985. – С. 291–295. Список 102 газет. 32. **Робсількор.** – 1939. – № 4. – С. 2–4. 33. **Робсількор.** – 1939. – № 3. – С. 46–48. 34. **Романенко Т. В.** Радянська цензура друкованих періодичних видань УРСР у роки Другої Світової війни / Т. В. Романенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв. – К., 2011. – Вип. 4. – С. 235–238.

35. **Сегеда С. П.** Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни / С. П. Сегеда // Гілея: науковий вісник. – К., 2011. – Вип. 44 (2). – С. 156–162. 36. **Смірнова В. І.** Колекція підпільно-партизанської преси України 1941–1944 рр. / В. І. Смірнова // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 118–133. 37. **Тимошик М.** Видавнича справа в країні за радянської доби (1920–1990): орг. аспект / М. Тимошик // Вісн. кн. Палати. – 2004. – № 2. – С. 40–50. 38. **Титаренко Д.** Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941–1943 рр.) // 36. праць науково-дослідного центру періодики / ЛНБ ім. В. Стефаника. – Л., 2000. – Вип. 8. – С. 202–204. 39. **Україна: Хроніка ХХ століття. Рік 1939: Довід. вид.** / [упоряд. В. Гриневич]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 227 с. 40. **Федотова О. О.** Контроль друкованої продукції в Україні під час Великої вітчизняної війни 1941–1945 років / О. О. Федотова // Українознавство. – 2008. – № 1. – С. 116–120.

41. **Федотова О. О.** Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.) / О. О. Федотова ; НАН України, Ін-т політ і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : Парлам. вид-во, 2009. – 350 с. 42. **Федотова О.** Цензура друкованих видань в Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років / О. Федотова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – Історія. – Вип. 87–88. – С. 57–60. 43. **Чайковський І.** Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939–1945 / Ред. і доп. М. Кравчук. – Філадельфія: Київ, 1976. – 19 с. 44. **Чайковський І.** Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944 // Гомін України – Література і мистецтво. – 1966. – Ч. 7. – 16 лип. 45. **Черняков Б. І.** Періодична преса на окупованій території України [Електронний ресурс] / Б. І. Черняков // Електронна бібліотека інституту журналістики. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article& article=1648>

Романенко Т. В. Радянська преса в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939 – перша половина 1943 рр.)

В статті розглядаються особливості функціонування радянської преси в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки німецької окупації. Автором було розглянуто державну політику відносно засобів масової інформації в Україні в зазначений період та їх роль у радянській пропаганді. Проаналізовано зміни тиражів та роботи редакцій радянських періодичних видань, залежно від ситуації на фронті. Визначено, що преса СРСР в період Другої світової війни забезпечувала ідеологічну підтримку радянській владі в тилу і на окупованих територіях.

Ключові слова: преса, газети, Друга світова війна, інформація.

Романенко Т. В. Советская пресса в Украинской ССР в начале Второй мировой войны и в годы нацистской оккупации (1939 – первая половина 1943 гг.)

В статье рассматриваются особенности функционирования советской прессы в Украинской ССР в начале Второй мировой войны и в годы немецкой оккупации. Автором рассмотрена государственная политика касательно средств массовой информации в Украине в данный период, а также их роль в советской пропаганде. Были проанализированы изменения тиражей и работы редакций советских периодических изданий, в зависимости от ситуации на фронте. Определено, что пресса СССР в период Второй мировой войны обеспечивала идеологическую поддержку советской власти в тылу и на оккупированных территориях.

Ключевые слова: пресса, газеты, Вторая мировая война, информация.

Romanenko T. V. The Soviet press in the Ukrainian SSR at the beginning of the Second World War and during the German occupation (1939 – first half of 1943)

In article the features of functioning of Soviet press in the Ukrainian SSR at the beginning of World War II and during the German occupation are considered. The author examined soviet state policy concerning to mass media in Ukraine during those period and their role in the Soviet propaganda on the territory of Ukrainian Soviet Republic. Were analyzed changes in circulations and work of editorial offices of Soviet periodicals, depending on the situation at the front. It is detected that during the Second World War the soviet press provided support of the soviet power on the rear and at occupied areas.

Keywords: the press, newspapers, Second World War, information.

Стаття надійшла до редакції 6.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Потильчак О. В.

УДК [94:37.018.2] «1921/1939»

О. П. Степанчук

**«РЕВІНДИКАЦІЙНО-ПОЛОНІЗАЦІЙНА» АКЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО
УРЯДУ В 1920 – 1930-Х РОКАХ НА ХОЛМЩИНІ**

Питання перерозподілу майна («ревіндикації») Православної церкви в Польщі в міжвоєнний період набуло подвійного значення: окрім перерозподілу на користь держави нерухомого церковного майна, (земля, споруди та інше), більш важливим, з точки зору влади і польського суспільства, став «перерозподіл християнських душ», які, на їхню думку, «заблукали» і конче потребували повернення до лона католицизму. Це «навернення» стало синонімом полонізації, бо вважалось, що «...найпевніший спосіб полонізації є прийняття католицизму латинського обряду» [1, с. 197–198].

Проблеми Православної церкви в Польщі в міжвоєнний період дослідив О. Купранець [2], важливими стали також дослідження Ю. Макара [3], Є. Пастернака [4] та П. Костика [5].

Ідеєю полонізації була пронизана вся тогочасна національна політика польського уряду, а після 1935 р. цей процес набув нових форм і набагато ширшого розмаху. Всі можливі засоби консолідації суспільства і створення унітарної держави польською владою були вже вичерпані і не принесли бажаного результату. Тому вище командування Війська Польського, яке фактично керувало державою, прийняло рішення про радикалізацію національної політики і насильницьке переведення українського населення на римо-католицизм. З цією метою було створено ряд громадських польських організацій. Серед тих, які займались практичною реалізацією намічених планів, чільне місце зайняв Секретаріат порозуміння польських організацій суспільних (СППОС). Ця організація в своєму складі мала комісію в справах віросповідання, яка безпосередньо займалась «крадіжкою душ», тобто «ревіндукувала» те, що українські священники нібито «безправно» вписали до метричних книг.

Головна роль у проведенні ревіндикаційно-полонізаційної акції відводилась тим організаціям, які мали безпосередній контакт з сільським населенням, зокрема «Матір шкільна» та «Союз польських вчителів». Вчителі повинні були переконати, закріпити нові погляди та підготувати все до формального акту переходу в католицизм. Цієї мети вони могли досить легко досягти, бо на той час українських вчителів залишилось надзвичайно мало, навчання в школах велось польською мовою, навіть викладання релігії українською мовою на терені Холмщини не допускалось [2, с. 109].

До реалізації ревіндикаційно-полонізаційної програми у Люблінському воєводстві приступили в грудні 1936 р. При штабі командувача військовим округом (Люблін) 11 грудня 1936 р. був створений Координаційний комітет під керівництвом командуючого ген. М. Сморовінського, який розповсюджував свою діяльність на 5 південно-східних повітів Люблінського воєводства (Холмщина) та Волинське воєводство. Виконавчим органом комітету був штаб Окремої референтури військової безпеки (ДОК-II), яким керував підполковник З. Крогульський. Керівником ревіндикаційно-полонізаційної акції на Холмщині був призначений командир 3-ої дивізії піхоти Легіонів ген. Бр. Ольбрихт. З 21 травня 1938 р. керівником акції став новопризначений командир дивізії полк. М. Турковський. Координаційний комітет мав у кожному повітовому місті Люблінського воєводства свої місцеві філії, які розташовувались у приміщеннях військових частин, а командири тих гарнізонів ставали керівниками акції на місцях [6, к. 3–5].

До складу комітету було залучено представників понад 20-ти польських громадських організацій, серед яких своїми шовіністичними поглядами вирізнялись «Союз польського харцерства» та «Стрілецький союз». В роботі комітету також брали участь представники воєводської адміністрації та професори Люблінського католицького університету. Члени комітету вважали, що на терені Холмщини завжди були тільки поляки і католики, а православ'є постало в результаті русифікаторської діяльності окупантів. Отже настав час повернутись до попереднього стану. Православне духовенство, на їх думку, діє на шкоду державі, зміцнюючи «руськість» своїх вірних, а це мусить зустріти контрзаходи влади і свідомого польського суспільства [1, с. 230].

За вказівкою Координаційного комітету місцеві польські громадські організації почали активно виступати з різних приводів, вимагаючи змінити назви місцевостей, полонізації православ'я і т.п. Ось декілька прикладів такої «низової ініціативи»: білгорайський староста наказав православним священикам, під загрозою виселення з території повіту, відправляти богослужіння та проповідувати виключно польською мовою. Зібравши по два представники від кожного села, староста заявив їм, що у випадку, коли їхні священики будуть говорити з вірними українською мовою під час церковної відправи, церкви у їхніх селах будуть негайно ліквідовані [7, с. 8].

Староста Грубешівського повіту С. Марек наказав негайно змінити старі українські назви населених пунктів на нові, польські. Таким чином, село Берестя було перейменоване на «Бжестя Грубешовські», село Богородиця дістало назву «Маршалково» тощо. Солтиси перейменованих сіл повинні були виготовити нові дороговкази, а священики мали вживати нові назви у метричних записах [8, с. 3].

Комітет прийняв до уваги рекомендації Люблінського воєводи С. Ружницького, що: «...не треба творити великого ажіотажу навколо справ меншостей. Всілякі з'їзди, конференції, збори тільки спричинять

певний відгук в терені і можуть спричинити підвищення уваги противної сторони» [9, с. 284–285]. Тому перших шість місяців після початку активних дій ніхто не знав, хто керує акцією, бо урядовці всіх рівнів заперечували будь-яку свою участь в ній.

Місцева польська адміністрація надавала ревіндикаційно-полонізаційній акції на Холмщині: «...спонтанного характеру, аби в суспільстві створилось переконання, що українське православне населення приймає римо-католицизм і польську національність цілком свідомо і добровільно з вищих духовних мотивів» [2, с. 108].

Насправді урядовці державної адміністрації часто погрожували селянам, що в разі якщо населення не захоче добровільно перейти в лоно Католицької церкви і записатись поляками, будуть викликані каральні загони поліції і армії. В тогочасних умовах життя ці погрози мали цілком реальне підґрунтя. Де не допомагали погрози, застосовувались методи шантажу і умовляння: селянам обіцяли, що при розподілі землі кращі землі дістануться католикам і полякам, що вони будуть мати гарну роботу, а на старість солідні пенсії. Якщо ж не погодяться «навернутись», то будуть вважатись ворогами держави, які не можуть користуватись з усіх її благ [10, с. 2].

Щоправда, подекуди ця акція проводилась досить формально – тому, хто «навертався», просто видавали для підпису спеціально надрукований формуляр [11, с. 4]. З іншого боку, це свідчить про те, що справа була «поставлена на потік» і такий підхід позбавляв урядовців від зайвого клопоту.

Щоб змусити українське населення до переходу на католицизм, члени польських шовіністичних організацій, відчуваючи підтримку місцевої влади, особливо в Грубешівському і Томашівському повітах, нападали на селян, нищили їхнє майно. Під впливом терору озброєних банд «кракусів» та тиску адміністрації, задля збереження свого майна і життя, влітку 1938 р. мешканці українських православних сіл майже у повному складі переходили на католицизм. Українське населення, не маючи ніякої підтримки, перебувало у стані повної депресії. Найменш стійка, у плані віри, його частина погоджувалась перейти на католицизм, але згодом, коли вони дізнались, що ніхто не мав права нікого примушувати, повернулись до свого православ'я [12, с. 5].

Навіть за таких жахливих умов життя, тільки 10% православних, за офіційними даними, головним чином в Томашівському, Білгорайському і Грубешівському повітах, перейшли на римо-католицизм. В Замойському повіті на католицизм перейшли всього біля 289 осіб, або 4,8% православних того регіону [13, с. 201].

Полонізація українського населення в освітній сфері і суспільному житті йшла повним ходом, але залишилась іще духовна сфера – Православна церква. На її полонізацію, яка мала охопити всі ділянки церковно-суспільного життя, насамперед проповідництво, богослужіння

та внутрішнє церковне діловодство, введення григоріанського календаря та інше, були спрямовані зусилля польської державної адміністрації в другій половині 1930-х років.

Внутрішній устрій Православної церкви в Польщі сприяв виникненню полонізаційних тенденцій навіть без втручання уряду. Вище духовенство, що цілком складалось з росіян, заради самозбереження робило вигляд, що церква активно полонізується. Свою лояльність до польської держави та «польський патріотизм» православні ієрархи інколи виявляли навіть більше, ніж католицькі єпископи. Наприклад, митрополит Діонісій в своєму Пастирському посланні (польською, білоруською, російською і українською мовами) від 5-го листопада 1933 р. з нагоди 15-річчя незалежності Польщі, закликав православних, щоб вони урочисто дякували Богові за ласку воскресіння Польщі [2, с. 194]. Видання цього послання було тим дивнішим, що польські єпископи нічого подібного не робили.

Під час виборів до Сейму православний єпископат закликав духовенство і вірних голосувати за проурядових і пропольських кандидатів. Всі урядові починання, наприклад, різноманітні державні позики, пожертвування на користь держави, знаходили його підтримку. Ієрархи сподівались такими діями здобути собі довір'я уряду і симпатії польського суспільства.

Однак польське суспільство розцінювало дії православних єпископів зовсім не так, як вони сподівались. Наприклад, журнал «Орієнс» в №2 за 1936 рік писав: «...поляки можуть сказати тільки одне, якщо ці прояви є щирі і спонтанні, то треба це вважати за великий доказ революції в психіці керівних сфер Православної Церкви, бо серед них у переважаючій ще більшості є люди, що в своєму часі палали ненавистю й погордою до всього, що польське [...] Перехід з московської «чорної сотні» до польського патріотизму мусів, і то безумовно, коштувати багато праці й духовної боротьби» [2, с. 195].

Згідно з розпорядженням митрополита Діонісія, спеціальна комісія, складена з професорів православного факультету Варшавського університету, почала переклад богослужбових книг на польську мову. Невдовзі сам митрополит відслужив молебень по-польськи 11 листопада 1936 р. з нагоди річниці незалежності Польщі [2, с. 197].

Нижчий православний клір, беручи приклад зі своїх ієрархів, теж намагався ввести в церквах богослужіння на польській мові. Наприклад, на деканальному зібранні в Томашеві Люблінському на Холмщині, православні духовні просили митрополита Діонісія, щоб той дозволив у дні державних свят Польщі служити літургію польською мовою, бо це було б приємніше польським місцевим урядовцям, які в такі дні приходять до церкви.

Навіть деякі польські газети засудили таку полонізаційну політику православних церковних кіл, вважаючи, що вона може викликати тільки

безбожницький рух: «...а нам у кожному разі краще православного як безбожника» [2, с. 198].

На іншому деканальному зібранні після прочитання постанови Синоду щодо вживання в проповідях мови місцевого населення, головуєчий отець Билінський інтерпретував її на свій лад і зауважив, що потрібно вживати тільки польську мову. Сам о. Билінський на Різдво почав проповідувати польською мовою, але люди, почувши це, вийшли з церкви. В інших парафіях вірні погрожували, що перейдуть до баптистів, якщо священники й надалі будуть проповідувати по-польськи. Значний спротив православного населення змусив священників повернутись до вживання церковно-слов'янської або української мови [14, с. 6].

Навіть друкований орган православних русофілів «Русській голос» піддав критиці колонізаційну діяльність вищого духовенства Православної церкви у Польщі і зокрема митрополита Діонісія. В номері від 3 квітня 1937 р. згадувалось, як митрополит у своїх закордонних поїздках промовляв польською мовою і від імені польського народу. Автор статті нагадував йому, що він всього лиш польський громадянин, але «істинно-руській» по національності і є головою Церкви, яка не є державною інституцією, а склад самої церкви творять українці, росіяни і білоруси [15, с. 4].

До 1937 р. польський уряд вів досить помірковану політику щодо Православної церкви, маючи надію, що її ієрархія сама проведе колонізацію. Але, переконавшись у протилежному, уряд вжив рішучих заходів: православним священникам було наказано, щоб вони правили та проповідували тільки польською мовою. Внутрішнє церковне листування і звертання священників до вірних повинно було бути на такій же мові. Жодного спротиву такій політиці польського уряду з боку єпископату Православної церкви не було, бо він сам своїми діями підготував для повної колонізації сприятливий ґрунт [2, с. 201].

В такому внутрішньому стані Православна церква в Польщі і українське православне населення сприйняли в 1938 р. новий потужний натиск польської влади – ревіндикацію і знесення церков.

Як вже зазначалось, молода Польська держава ще в кінці 1918 р. конфіскувала на свою користь біля 20000 гектарів землі, яка належала Православній церкві. В 1914 р. на території Холмщини діяло 389 православних храмів, а на початку 1920-х років у православних залишилось лише 51, інші були знищені під час війни або перероблені на костели, чи стояли замкнені [4, с. 227]. Надалі процес вилучення церковного майна набував все більшого розмаху і нарешті досяг свого апогею в 1938 р.

Ще з часів панування царської Росії та ліквідації Греко-католицької Церкви в кінці XIX ст. на території Холмщини залишилось понад 120 колишніх уніатських храмів і каплиць, які стояли замкнені і не використовувались для релігійних потреб. Окрім того, місцева

адміністрація з початку 1938 р. замикала і опечатувала діючі православні церкви: в Білгорайському повіті – 6, Володавському – 4, Грубешівському – 6, Томашівському – 8, Холмському – 11 церков. Загалом, лише за півроку з січня по червень, було замкнено 35 церков [5, с. 35].

Польський уряд і Католицька церква вели переговори щодо цього майна і прийшли до згоди передати його Католицькій церкві. Однак вона цього не потребувала, бо в деяких селах, де знаходились ці церкви, взагалі не було католиків, або було недостатньо для створення нових католицьких парафій. Зате Православна церква, у якій польський уряд часто конфіскував храми, потребувала значну їх кількість. Митрополит Діонісій звертався з цього приводу до уряду Польщі і йому було обіцяно, що православним буде повернено близько 50 культових споруд [2, с. 154].

Звістки про це швидко розповсюдились серед польських колоністів і осадників на Холмщині та викликали серед них обурення і хвилювання, бо часто поля так звані «кресових поляків» були частками колишньої церковної землі, а самі замкнені церкви стояли посеред їхніх наділів.

Звичайно, початок акції і подальший її розвиток був зумовлений виключно діяльністю Координаційного комітету, а «хвилювання» кресових поляків і замасковані дії місцевої польської адміністрації були лише виконанням його вказівок.

В квітні-травні 1938 р. поліція, а часом навіть самоуправники з числа місцевих польських шовіністів, за мовчазною згодою, або навіть участю, гмінних урядників, опечатували ту чи іншу церкву і забирали ключі, не даючи ніяких пояснень своїм діям. Саме так, наприклад, відбувалось в Замості, де було зібране антиправославне віче, в якому активну участь взяли віцебурмістр Новацький, адвокат Кравзе, викладач гімназії Міллер та члени «Союзу оборонців вітчизни» і «Стрілецького союзу» [16, с. 4].

Дуже велику роль у розпалюванні ворожнечі та конфронтації між польським та українським населенням відігравала польська преса, яка своїми публікаціями збурювала польське суспільство Люблінського воєводства, закликаючи його протидіяти «українській православній небезпеці». Газета «Ілюстрований кур'єр щоденний» писала в №№129–130 за 1938 рік: «...На шляху минаємо церкви, що стоять на горбах, панюшаться над околицею. Це символи окупації, найчастіше перероблені з римо-католицьких церков [...]. В 1921 році польський уряд наложив печатки на 74 церкви Холмщини на знак, що ці явні сліди насильства не можуть служити далі як місце молитви [...]. Переробити ті церкви на костели, навіть розібрати на цеглу...[...]. Маємо повне право до ревіндикації, чи до того, щоб усунути сліди окупації...» [17, с. 2]. В польській газеті, яка видавалась в Холмському повіті, «Хроніка надбужанська» від 10 травня 1938 р. в передовій статті був уміщений заклик: «...домагаймося польських православних духовних на території

нашого повіту; польських проповідей в православних церквах; вимагаймо ліквідації замкнених церков, котрі своїм існуванням збурюють добрі стосунки римо-католицького і православного населення» [18, с. 36].

Нарешті після проведеної підготовки польського суспільства, в червні–липні 1938 р. почалась акція брутального нищення «зайвих» церков на Холмщині, яка: «...викликала на тих теренах атмосферу релігійної війни» [19, с. 128]. За даними Люблінського воєводського управління, було знищено 127 об'єктів православного релігійного культу [20, с. 73]. За іншими даними, були ліквідовані 167 православні святині [3, с. 158]. Накази про знесення церков віддавали старости повітів за вказівкою Координаційного комітету. Руйнування здійснювалось польською молоддю, членами «Союзу сторожі землі» та армійськими відділами саперів під охороною поліції.

Надзвичайно великий резонанс викликала справа зносу старовинної православної церкви в селі Щебрешині Замоїського повіту, побудованої в 1148 р. Місцевий польський священник Цєсліцький, адвокат Папроцький та інженер Валігура скликали віче, в якому взяли участь багато інших польських шовіністів. Вони прийняли рішення про знесення церкви і це стало, на їх думку, законною підставою для такої варварської акції.

Проти руйнування церкви виступив навіть місцевий поляк, шанувальник мистецтва та старовини доктор Клюковський. Він зателефонував до замойського старости, а після отримання від нього негативної відповіді, до Люблінського воєводського управління. В результаті з воєводського управління надійшов наказ про припинення знесення церкви, але на той час дах і внутрішнє оздоблення вже були знищені. Церква деякий час іще простояла в такому вигляді, поки її тихо не зруйнували до кінця [4, с. 227].

Потрібно зауважити, що справді культурні і освічені поляки протестували проти варварського і необдуманого нищення православних святинь. Серед таких людей, окрім згаданого доктора Клюковського, був сенатор Лехніцький та поміщики Чекановський і Пйотрковський [21, с. 6]. Вартість знищених культових споруд, серед яких були і будівлі XIV–XVI століть, за підрахунками фахівців становила близько 4 млн. злотих [2, с. 169].

Нищення православних церков і взагалі вся ревіндикаційно-полонізаційна акція викликали хвилю протестів як українського, так і частини польського суспільства. Митрополит Діонісій іще до розгортання акції, в травні 1938 р., домігся аудієнції у президента Польщі. Президент запевнив, що силою свого авторитету не допустить будь-яких зловживань з боку польського суспільства і уряду [22, с. 6]. На жаль, це були тільки запевнення, бо президент тогочасної Польщі не мав реальної влади і виконував тільки представницькі функції.

Міністр віросповідань В. Свентославський відповів митрополиту Діонісію, що особисто він схиляється до прохань православного населення щодо припинення руйнування церков, але рішення в цій справі залежить від прем'єра Славой-Складковського [23, с. 6].

Під час аудієнції митрополита Діонісія у прем'єр-міністра Польщі, останній заявив, що хоча він і поінформований про події на Холмщині, але його владних повноважень недостатньо для припинення акції. Фактичним покровителем діячів «навернення», за його словами, був маршал Е. Ридз-Сміглий. Таким чином, всі надії керівництва Православної церкви на високопосадовців Речіпосполитої Польської виявились марними.

Вища ієрархія Католицької церкви Польщі під час подій на Холмщині не виявляла свого відношення до них. Так само стримано мовчала і католицька преса. Пізніше, вже після припинення ревіндикаційно-полонізаційної акції, участь багатьох католицьких священиків у проти православних вічах, заохочення ними юрби руйнівників католицькі церковні урядовці пояснювали особистими мотивами тих священиків [2, с. 171–172].

Надзвичайну активність в обороні українського населення і Православної церкви виявили в той час українські послы до Сейму Польщі. На сеймовій сесії, яка відбулась 6 липня 1938 р., з різкими протестами виступили послы Волков і Скрипник. Посол докт. С. Баран подав два депутатські запити (6 і 21 липня 1938 р.) на ім'я прем'єра Славой-Складковського. Влітку 1938 р. вийшов друком польською і українською мовою, виданий на кошти УНДО збірник матеріалів про антиукраїнську та антиправославну діяльність польської адміністрації [24, с. 3].

Несподівано подіями на Холмщині зацікавились закордонні держави: радянський посол у Варшаві подав польському уряду ноту протесту проти порушення ним відповідних статей Ризького мирного договору, щодо захисту релігійних і національних прав українського і білоруського народів Польщі. Беручи до уваги і позицію Німеччини, з якою на той час встановились напружені відносини, міністр закордонних справ Польщі полковник Ю. Бек звернувся до міністерства внутрішніх справ з вимогою припинити акцію знесення церков на Холмщині та припинення репресій проти православного населення. Більше того, старости, війти і поліція отримали наказ поінформувати православних українців, які в ході ревіндикаційно-полонізаційної акції вимушені були «навернутись» на католицизм, що вони можуть знову повернутись до православ'я. Саме так вони й не забарились зробити [2, с. 164].

Таким чином, підсумком акції, яка за словами польського історика Р. Торжецького, була наслідком помилкового аналізу ситуації і власних можливостей влади, а головне – проведена в найменш відповідний час, стала однією з багатьох значних помилок польської адміністрації. Залучивши до проведення «ревіндикацій» місцеве польське населення,

військове командування, яке фактично керувало всією акцією, поглибило прірву між поляками і українцями.

Список використаної літератури

1. **Chojnowski A.** Konceptje polstyki narodowosciowej rzadow polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław, 1979. – 281 s.
2. **Купранець О.** Православна Церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939 рр. / О. Купранець. – Рим : [б.в.], 1974. – 235 с.
3. **Макар Ю.** Мартиролог української Православної церкви на Холмщині і Підляшші / Ю. Макар // Українознавство: Календар-щорічник 2003. – К. : Поліграфкнига, 2002 – С. 157–160.
4. **Пастернак Є.** Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи) / Є. Пастернак. – Вінніпег; Торонто: Ін-т дослідів Волині, 1969. – 466 с.
5. **Костик П.** Трагічна доля Холмщини і Підляшшя / П. Костик. – Л., 1997 – 51 с.
6. **Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), 3 Dywizja piechoty legionow (3 DPL), sygn. 1.313.3.2. – k. 3–5.**
7. **Діло.** – 1938. – № 171 – С. 8.
8. **Нова Зоря.** – 1938. – № 70. – С. 3.
9. **Archiwum Panstwowe w Lublinie, Urzad Wojewodzki Lubelski Wydzial Ogolny (далі – APL, UWL WSP), sygn. 430, s. 284–285.**
10. **Діло.** – 1938. – № 123. – С. 2.
11. **Діло.** – 1938. – № 255. – С. 4.
12. **Діло.** – 1938. – № 59. – С. 5.
13. **Stowecki P.** Nastepcy komendanta. Wojsko a polityka wewnetrzna Druzej Rzeczypospolitej w latach 1936–1939 / P. Stowecki. – W. , 1969. – 379 s.
14. **Діло.** – 1938. – № 76. – С. 6.
15. **Нова Зоря.** – 1937. – № 75. – С. 4.
16. **Діло.** – 1938. – № 79. – С. 4.
17. **Діло.** – 1938. – № 105. – С. 2.
18. **Жуків Б.** Нищення церков на Холмщині в 1938 р. / Б. Жуків. – Краків, 1940. – 28 с.
19. **Chojnowski A.** Ukraina. / A. Chojnowski. – W. , 1997. – 169 s.
20. **APL, UWL WSP, sygn. 183, s. 73.**
21. **Діло.** – 1938. – № 181. – С. 8.
22. **Діло.** – 1938. – № 127. – С. 6.
23. **Діло.** – 1938. – № 145. – С. 6.
24. **Діло.** – 1938. – № 148. – С. 3.

Степанчук О. П. «Ревіндикаційно-полонізаційна» акція польського уряду в 1920 – 1930-х роках на Холмщині

Автор статті досліджує політику польської влади в релігійно-церковній сфері в міжвоєнний період. Особливу увагу автор приділяє питанню перерозподілу церковної власності, руйнуванню православних святинь на Холмщині та окатоличенню українського населення. Автор доходить висновку, що «ревіндикаційно-полонізаційна акція» була проведена в найменш відповідний час і стала однією з багатьох значних помилок польської адміністрації, оскільки поглибила прірву між поляками і українцями.

Ключові слова: полонізація, ревіндикація, осадництво.

Степанчук О. П. «Ревиндикационно-полонизационная» акция польской власти в 1920 – 1930-х годах на Холмщине

Автор статьи исследует политику польской власти в религиозно-церковной сфере в межвоенный период. Особое внимание автор уделяет вопросу перераспределения церковной собственности, разрушению православных святынь на Холмщине и окатоличиванию украинского населения. Автор приходит к выводу, что «ревиндикационно-полонизационная акция» была проведена в наиболее неподходящее время и стала одной из многих значительных ошибок польской администрации, поскольку углубила пропасть между поляками и украинцами.

Ключевые слова: полонизация, ревиндикация, осадничество.

Stepanchuk O. P. «Revindicationely-Polonization» Action of the Polish Government at Holmshchyna during 1920 – 1930

The author of this article analyses the religion policy of the Polish Government according to Ukrainian national minority of Holmschina during 1920 – 1930; explores the situation of Polish-Ukrainian interethnic relations on the territory of the Lublin's district during the interwar period. The author gives main attention to the questions of redistribution of the properties and destruction of sacral buildings of Orthodox Church in Poland. The author makes the conclusion that this action was carried out in more appropriative time and was one of the most mistakes of the Polish administration. It only aggravated contradictions between the Ukrainians and the Polish.

Key words: polonization, colonization, revindication.

Стаття надійшла до редакції 5.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. іст. н., доц. Бульвінський А. Г.

УДК 94(477.7):349.235:334.716 «1860/1914»

В. В. Сугак

**ТРИВАЛІСТЬ РОБОЧОГО ДНЯ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Робочий час – це установлений законодавством відрізок календарного часу, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку, графіка роботи та умов трудового договору повинен виконувати свої трудові обов'язки [5].

Внесок радянських дослідників у вивчення життя та умов праці робітництва Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є досить вагомим (Е. Е. Крузе, С. І. Потолов, Ю. І. Кир'янов, О. О. Нестеренко, В. В. Пажитнов, Ф. Є. Лось, О. А. Парасунько та ін.). Але більшість їх праць носить узагальнюючий характер, змальовуючи робітництво загалом, тоді як про робітників Півдня знаходимо уривчасті свідчення. Метою даної публікації є спроба їх переосмислення та цілісного об'єднання у висвітленні питання тривалості робочого дня, як складової частини виробничого повсякдення.

Робочим часом або кількістю робочих годин на добу для кожного робітника вважається той час, протягом якого, згідно договору найму, робітник зобов'язаний знаходитися на промисловому підприємстві та у розпорядженні завідуючого для виконання робіт. Не рахуються робочим часом вільні перерви в роботі, які визначені у розкладі робочого часу і протягом яких робітник, відповідно до правил внутрішнього розпорядку, має право покинути територію промислового підприємства та взагалі розпоряджатися своїм часом.

Згідно закону від 2 червня 1897 р. «Про тривалість та розподіл робочого часу на підприємствах фабрично-заводської промисловості», для робітників, зайнятих виключно у денний час, робочий час не повинен був перевищувати 11,5 годин на добу, а по суботах та напередодні свят – 10 годин. Для робітників, зайнятих, хоча б частково, у нічний час, робочий час не повинен був перевищувати 10 годин на добу [8, с. 355–356]. Нічним часом вважався: при роботі в одну зміну – час між 9 годиною вечора та 5 годиною ранку; при роботі у дві зміни – час між 10 годиною вечора та 4 годиною ранку. Якщо робочий час складає понад 10 годин, то для кожного робітника повинна бути встановлена перерва, тривалістю не менше 1 години. Порівняно з іншими країнами Європи, у Російській імперії робочий день навіть тривалістю 11,5 годин був найдовшим. Але фактично він тривав ще довше.

Робітнику повинна була бути надана можливість прийому їжі кожні 6 годин. Якщо тривалість робочого часу між двома вільними перервами перевищує 6 годин, то робітнику повинна була бути надана можливість

прийому їжі впродовж робочого часу, при чому у правилах внутрішнього розпорядку повинно було бути вказане місце прийому їжі. При визначенні даного місця у промисловому закладі повинна була братися до уваги можливість прийому їжі в робочому приміщенні без шкоди для здоров'я [1, с. 57–59].

Спираючись на матеріали Державного архіву Одеської області (ДАОО), зазначимо, що в Одесі на заводі з виробництва сільськогосподарських машин та знарядь Й. Й. Гена робочий день тривав 9 годин – з 7 години ранку до 17 години вечора. Перерва на обід тривала з 11:30 до 12:30. По суботах робота тривала з 7 години ранку до 14:30, з перервою на сніданок з 9 до 9:30. Виключення становив день 24 грудня, коли всі роботи завершувалися об 11:30 годині. За п'ять хвилин до початку роботи давався перший попереджувальний сигнал, після якого всі робітники займали свої місця, а після другого – негайно бралися до роботи. Відповідно, за п'ять хвилин до завершення роботи також подавався сигнал, після якого робітники могли скласти свої інструменти та довести себе до ладу. Рівно в час завершення роботи другий сигнал сповіщав про вихід з майстерень та цехів. Робочий тиждень тривав шість днів.

На чавуноливарному заводі М. Нудельмана на 1878 р. робочий день тривав 10 годин, а на заводі Белліно-Фендеріха – 10,5 годин, з яких на сніданок припадало півгодини, на обід – одна година [2, арк. 4, 6, 26]. На канатній фабриці О. Новікова робочий день тривав 10 годин для дорослих та 8 – для малолітніх. На багатьох промислових підприємствах зберігалася двозмінна робота тривалістю 12 годин на добу. На тих підприємствах, які працювали в одну зміну, робочий день досягав 14–15 годин на добу [3, арк. 11].

З другої половини 80-х рр. XIX ст. в Україні розпочалося посилене будівництво металургійних промислових підприємств. Праця на цих підприємствах була дуже ризикованою. Тому, побоюючись відкритого протесту з боку робітників, промисловці подовжували робочий день непрямо – шляхом широкого застосування понаднормових робіт. Наприклад, на Брянському заводі Катеринославської губернії при 12-годинному робочому дні понаднормові роботи могли тривати до 6 годин. На той час не було законів, які б це регулювали, але пізніше, вище зазначений закон від 2 червня 1897 р., чітко вказував, що понаднормові роботи мають проводитися лише за добровільної згоди робітників і за їх невиконання вони не можуть бути покарані. На деяких підприємствах робочий день міг тривати від сходу до заходу сонця.

Так, інспектор Слов'яносербського повіту в рапорті до Катеринославського губернатора, серед причин страйку на металургійному заводі Алмазного товариства у квітні 1898 р., вказував на надмірну тривалість робочого дня «від сходу до заходу сонця, з перервами для сніданку 0,5 години та обіду – 1 годину». Практично це означало, що робочий день тривав понад 13 годин. При чому на багатьох заводах

перервами на обід робітники не користувалися, через те, що майстри знаходили для них різноманітні завдання в цей час [7, с. 80–81].

Тривалість робочого дня на чавуноливарних, механічних та металообробних підприємствах південної України була різною. Однак, на більшості підприємств цих галузей промисловості робочий день в середньому тривав 12 годин на добу [4, с. 397].

Визначаючи робочий день по сонцю, власники підприємств збільшували його тривалість влітку до 15–17 годин на добу. Зрозуміло, що робітники, найняті на подібних умовах, знаходилися у надзвичайно важкому становищі. Вони були позбавлені мінімально необхідного часу для сну та відпочинку. Але у ще гіршій ситуації знаходилися ті робітники, яких змушували виходити на зміну двічі впродовж доби, тобто відробляти 12-годинний робочий день двома прийомами, міняючись кожні 6 годин. За таким розкладом у робітника майже не залишалося часу на відпочинок. Вільного від роботи на промислових підприємствах часу було явно недостатньо для відновлення витрачених сил, що призводило до погіршення здоров'я та передчасного старіння.

Міг бути ще такий варіант роботи. Якщо промислове підприємство працювало у дві зміни 18 годин, то робітники першої зміни працювали 12 годин, другої – 6 годин. Наступного дня навпаки. Або перша зміна могла працювати весь тиждень по 12 годин на добу, друга – 6 годин. На наступний тиждень мінялися. В середньому виходило, що робочий день робітника тривав 9 годин. Надмірна тривалість робочого дня отримала настільки широке розповсюдження, що місцеві урядові органи, побоюючись посилення робітничого руху, вимушені були вжити деякі міри для обмеження робіт по неділях та святах. Зокрема, в червні 1893 р. губернатор Херсонської губернії заборонив роботу по неділях та святах на млинах. Дії губернатора стали поштовхом для обговорення цього питання у комітеті міністрів, наслідком якого було утверджено «Положення», яке забороняло власникам млинів м. Єлисаветград змушувати своїх робітників працювати по неділях та святах. Суттєвого значення ці міри не мали.

За свідченнями численних фактів, у 90-х рр. XIX ст. тривалість робочого дня, в порівнянні з 80-ми рр. не зменшилась. Більше того, в роки промислового підйому значно збільшилася кількість понаднормових годин. Так, в Одесі на заводі Конрада і Сакса у 1896 р., не дивлячись на те, що згідно договору, робочий день мав починатися о 6 годині ранку та завершуватися о 7 годині вечора, робітників змушували щоденно працювати на 1–2 години більше, збільшуючи таким чином робочий день до 14–15 годин. Крім того, робітники могли ще працювати 1–1,5 години по неділях вранці без оплати [7, с. 91].

1 червня 1882 р. з'явилися «Правила про роботу малолітніх на фабриках, заводах та мануфактурах», якими заборонялося використання праці дітей, що не досягли 12 років, а підліткам 12–15 років дозволялося працювати не більше 8 годин на добу [10, с. 143]. 3 червня 1885 р. було прийнято закон «Про заборону нічної роботи малолітнім та жінкам на

фабриках, заводах та мануфактурах». Згідно цього закону, заборонялася нічна робота (з 10 години вечора до 4 години ранку) жінок та підлітків до 17-річного віку на прядильних фабриках. Міністру фінансів було надано право розповсюдити дію закону і на інші виробництва. Однак промисловці знаходили багато обхідних шляхів для того, щоб не виконувати вимог цього закону, через те, що жіноча та дитяча праця зазвичай коштувала дешевше.

Робочий тиждень тривав шість днів. По закону від 2 червня 1897 р. по неділях не працювали. До розкладу свят, на які заборонялося працювати, були включені наступні свята: 1 та 6 січня, 25 березня, 6 та 15 серпня, 8 вересня, 25 та 26 грудня, п'ятниця та субота Страсного тижня, понеділок та вівторок Пасхального тижня, день Вознесіння Господнього, другий день свята сходження Святого Духу. У 1900 р. до цього переліку було додано три святкові дні: 2 лютого, 14 вересня та 21 листопада. Для робітників неправославного віросповідання дозволялося не вносити до розкладу ті свята, які не шануються їх церквою. Для робітників-нехристиян дозволялося внесення до переліку свят інших днів тижня замість недільних, згідно із законом їхньої віри. Внесення ж інших вище згаданих свят для них було необов'язковим. У неділю та святкові дні робітники мали бути вільними від роботи впродовж не менш 24 годин поспіль [1, с. 60–63].

Отже, загальна тривалість часу, впродовж якого робітник знаходився на промисловому підприємстві, включаючи обід та дорогу, на кінець XIX ст. становила в середньому близько 15 годин, на початку XX ст. – близько 14 годин. Тому неробочий час, не пов'язаний безпосередньо з виробництвом, необхідний для сну та відновлення сил, був мінімальним. Надмірна тривалість робочих годин призводила до перевтоми, неухвальної і, як наслідок, травматизму та нещасних випадків на виробництві. Тривалий робочий день залишав надто мало вільного часу для отримання освіти, читання, культурного відпочинку.

Список використаної літератури

1. **Балабанов М.** Фабричные законы. Сборник законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства / М. Балабанов. – СПб. : Тип. В. Безобразова, 1909. – 266 с.
2. **Державний архів** Одеської області (ДАОО), ф. 333, оп. 1, спр. 111, 73 арк.
3. **ДАОО**, ф. 2, оп. 3, спр. 1633, 16 арк.
4. **Історія** народного господарства Української РСР / [ред. Т. І. Дерев'янкін. – К. : Наукова думка, 1983–. – Т. 1. – 1983. – 464 с.
5. **Кодекс** законів про працю України. Робочий час [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kodeksy.org.ua/prac/5.htm>
6. **Одеський** історико-краєзнавчий музей. – Д-П-2. – Д-12321.
7. **Парасунько О. А.** Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90 годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 452 с.
8. **Полное** собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. – СПб. : Гос. тип., 1900–. – Т. XVII за 1897 г. – 1900. – 1505 с.
9. **Робочий** класс России от зарождения до начала XX в. / Ред. Кирьянов Ю. И. – М. : Наука,

1989. – 752 с. 10. **Рєєнт О. П.** Україна в імперську добу XIX – поч. XX ст. / О. П. Рєєнт. – К., 2003. – 340 с.

Сугак В. В. Тривалість робочого дня промислових робітників Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

У публікації розглянуто одну із важливих складових виробничого повсякдення – тривалість робочого дня – робітників Південної України (Таврійська, Катеринославська, Херсонська губернії). Докладно висвітлено питання тривалості робочого дня на підприємствах важкої промисловості Одеси, як першорядного міста Півдня. Доведено негативний вплив надмірної тривалості робочого дня на здоров'я робітників, збільшення травматизму та нещасних випадків на виробництві.

Ключові слова: промисловість, робітники, робочий день, травматизм.

Сугак В. В. Продолжительность рабочего дня промышленных рабочих Южной Украины во второй половине XIX – в начале XX в.

В публикации рассмотрена одна из важнейших сторон производственной повседневности – длительность рабочего дня – рабочих Южной Украины (Таврическая, Екатеринославская, Херсонская губернии). Подробно освещены вопросы продолжительности рабочего дня на предприятиях тяжелой промышленности Одессы, как первостепенного города Юга. Доказано негативное воздействие чрезмерной длительности рабочего дня на здоровье рабочих, увеличение травматизма и несчастных случаев на производстве.

Ключевые слова: промышленность, рабочие, рабочий день, травматизм.

Sugak V. V. The Duration of the Working Day of the Industrial Workers of the South of Ukraine in the Second Half of the XIX – at the Beginning of the XX cent.

In the publication is considered one of the most important aspects of the production of everyday life – the length of the working day – of the workers of the South of Ukraine (the Tavricheskaya, the Ekaterinoslavskaya, and the Kherson provinces). The questions of duration of the working day at the enterprises of the heavy industry of Odessa, as the center of the city of the South are took up in details. It is proved that of the excessive length of the working day had negative effects on the health of the personnel, increase of injuries and accidents at work.

Keywords: industry, labor, working day, injuries.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Хмарський В. М.

УДК 947.083+656.885

О. В. Федорченко

**ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНІ ОЩАДНІ КАСИ
ОДЕСЬКОГО ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНОГО ОКРУГУ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

На сучасному етапі розвитку національної економіки велике значення надається механізмам організації заощаджень громадян. Вважається, що організовані форми заощаджень є частиною економічних процесів держави і виступають в якості головного джерела внутрішніх ресурсів відновлення і розвитку національної економіки. Тому даний аспект є актуальним для вивчення історичного досвіду розвитку форм і методів заощаджень.

Проблема розвитку ощадної справи Російської імперії привертає увагу російських й українських істориків, економістів [1; 2; 3; 4; 5]. У їхніх працях основна увага приділена фінансовим показникам роботи ощадних установ Російської імперії або окремих регіонів у цілому. Натомість діяльність поштово-телеграфних ощадних кас подається фрагментарно. Звідси випливає, що винесена у заголовок статті тема ще не стала предметом окремого дослідження. В межах розвідки автор ставить за мету висвітлити організацію, основні умови роботи поштово-телеграфних ощадних кас, роль поштово-телеграфних ощадних кас Одеського поштово-телеграфного округу (далі ОПТО) у системі поштово-телеграфних ощадних кас Російської імперії.

Наприкінці ХІХ ст. поштово-телеграфні і поштові установи Російської імперії взяли на себе ще одну важливу функцію – заощаджувати кошти населення через дію ощадних кас. Однак Росія у цій справі лише переймала досвід інших європейських країн. Першим надала великого значення такій діяльності Великобританія, поштові ощадні каси почали функціонувати тут з 1861 р. [6, с. 92]. Згодом у зручностях ощадних кас при установах зв'язку переконалися й в інших західноєвропейських країнах, де вони швидко поширилися. У той же час у Росії діяли ощадні каси Держбанку, проте правила їхньої роботи породжували масу незручностей для клієнтів, особливо для сільського населення [7, с. 551, 554].

Усі спроби царського уряду початку 80-х років ХІХ ст. використати поштові установи у цій справі провалилися. Корінь проблеми містився у тому, що за зразок бралися поштові ощадні каси Великобританії, де діяв інший принцип – поштові установи стовідсотково завідували заощадженнями. У Російській імперії вже існували ощадні каси Держбанку, тому поштові установи, зрозуміло, не могли стати самостійними інституціями в ощадних операціях [8, с. 119]. З метою вивчити досвід країн у відповідній справі та не допустити

прикрих помилок, оскільки справа доручалася непрофесіоналам, міністерства фінансів і внутрішніх справ відрядили своїх чиновників до Західної Європи [9, с. 42]. Наслідком чого стало рішення – поштові і поштово-телеграфні установи повинні відігравати роль посередника між населенням і ощадними касами Держбанку [8, с. 119].

У результаті прийняття цієї концепції, 26 червня 1889 р. імператор Олександр III затвердив проект «Тимчасових правил» для поштово-телеграфних ощадних кас, які дублювали статті Статуту ощадних кас [10, с. 355–356]. Діяльність поштово-телеграфних кас регулювалася «Інструкцією про діяльність поштово-телеграфних кас», яка вступила у дію з першого січня 1896 р. «Наказ поштово-телеграфним каса́м», оголошений першого січня 1902 р., визначав принципи функціонування кас до 1917 р. Звісно, за період існування поштово-телеграфних кас виходили й інші нормативно-правові документи, проте вони лише коригували вищезазначені правила [9, с. 48].

З першого листопада 1889 р. розпочинається відлік роботи перших поштово-телеграфних ощадних кас [9, с. 41]. Принципи реєстрації вкладення на книжку поштово-телеграфних ощадних кас відбувалися за прикладами діяльності ощадних кас установ зв'язку Франції та Бельгії: в книжку клеювали марку, відповідну сумі вкладу [8, с. 120]. Спочатку сума рахунку однієї книжки могла становити від 25 коп. до 1000 руб. [10, с. 355–356]. Одночасно одноразові вкладення і видачі не могли перевищувати 10 руб. Механізм перерахунку коштів передбачав таке: після заяви про знімання коштів із рахунку вкладником поштово-телеграфна ощадна каса виписувала відповідну суму із центральної каси Міністерства фінансів, і лише після визначеного проміжку часу вона видавалася на руки вкладнику [8, с. 120]. Зрозуміло, що і розмір суми, і час не завжди задовольняли клієнтів, особливо німецьких. Тому уряд почав вносити конструктивні проекти. З 1895 р. розмір видачі почали підвищувати – у цей рік він становив 25 руб. і поступово зростав до 200 руб., а деякі каси згодом видавали значно більші суми [8, с. 120; 9, с. 49]. Спростили також процедуру переказу грошей – з кінця XIX ст. суму вже не виписували із центральної установи, а брали з ресурсів власної каси або каси найближчих установ.

Із самого початку діяльності поштово-телеграфних кас встановили 4% річний відсоток прибутку. Однак, апелюючи труднощами підрахунків і надання зручностей вкладникам, з 1894 р. відсоток зменшили до 3,6%, що відповідало середньостатистичному комерційному року [8, с. 121].

Очевидно, що нові операції при установах зв'язку вимагали і відповідної підготовки персоналу. Тому наприкінці XIX ст. до курсу навчання поштово-телеграфних чиновників додали дисципліну «Правила операцій по ощадним каса́м» [11, арк. 85]. Між тим, це мало ще й практичну мету – протидіяти махінаціям з ощадними книжками, які мали місце практично з часу організації поштово-телеграфних ощадних кас. Одночасно начальники установ зобов'язані були пропагувати вигоди

поштово-телеграфних ощадних кас серед населення і тим самим збільшувати кількість вкладників [12, арк. 10 і зв.; 13, арк. 6]. Разом з тим, у роки російсько-японської і Першої світової війни поштово-телеграфні каси паралельно з установами зв'язку виконували важливу функцію – приймали пожертви з боку населення для допомоги фронту [14, арк. 73].

Глибше зрозуміти суть діяльності поштово-телеграфних кас імперії, та ОПТО (складався з Таврійської і Херсонської губерній) зокрема, допоможуть матеріали статистики. Так, аналіз матеріалів дозволяє зробити висновок, що серед усіх видів ощадних кас Російської імперії поштово-телеграфні займали вагоме місце. Так у 1890 р. їхня кількість становила 62,7% від загальної кількості ощадних кас імперії, у 1915 р. відсоток зріс до 67,5% (тут і далі підрахунки автора. – *О. Ф.*). Крім того, у 1914 р. більша половина всіх вкладників ощадних кас приходилася саме на поштово-телеграфні, сума вкладів поштово-телеграфних ощадних кас становила 1/3 від загального масиву вкладів ощадних кас. Це досягалося активним відкриттям поштово-телеграфних кас при установах зв'язку. У 1890 р. тільки 30,5% установ Головного управління пошт і телеграфів мали ощадні каси, а в 1913 р. – уже 63% [9, с. 47].

З матеріалів статистики стає зрозумілим, що основну масу поштово-телеграфних ощадних кас відкрили у п'ятиріччя 1890–1895 рр. (так з 1889 р. до 1895 р. кількість поштово-телеграфних ощадних кас зросла у 18,4 рази, а з 1895 р. до 1915 р. – лише у 2,2 рази) [15, с. 458–459; 16, с. 838]. Такі відносно короткі строки і темпи розширення мережі нашттовхують на думку про прибутковість справи для державної скарбниці. До речі, ОПТО мав вищі показники за загальноімперські щодо забезпечення установ ощадними касами. У 1895 р. по ОПТО він становив 91,7% по імперії – 75,6%, у 1913 р. відповідно 96,5% і 63% [17, арк. 574; 15, с. 458; 18, с. 730–731]. На думку автора, така ситуація обумовлювалася більш динамічним економічним розвитком губерній порівняно з показниками по імперії.

Одночасно матеріали статистики засвідчують значну роль поштово-телеграфних ощадних кас ОПТО серед інших поштово-телеграфних округів. Так за кількістю установ він займав перші місця в імперії (це при умові, що столичні поштамти рахувалися окремо від поштово-телеграфних округів). У 1895 р. по ОПТО нараховувалося 133 поштово-телеграфні ощадні каси (4,38% від загальної кількості поштово-телеграфних кас, п'яте місце за кількістю серед 35 поштово-телеграфних округів, а в 1913 р. відповідно 5,02% і друге місце) [15, с. 458–459; 18, с. 730]. Дещо інша ситуація спостерігалася з ощадними операціями: вкладами і видачею коштів (див. табл. 1) (складена автором за [15, с. 458; 18, с. 730; 19, с. 528]). З аналізу матеріалів таблиці видно, що наприкінці XIX ст. – у першому десятилітті XX ст. поштово-телеграфні ощадні каси ОПТО в зазначених операціях займали перше – друге місця, проте з

другого десятиліття вони змістилися на 5–6 позиції. Останнє частково пов'язано як із зменшенням темпу зростання обсягів операцій, так і з розширенням діяльності у цій сфері інших поштово-телеграфних округів.

Неможливо обійти увагою той факт, що провідну роль у справі ощадних операцій в ОПТО відіграла Одеська поштова контора. У 1910 р. при ній нараховувалося 24 тис. особистих рахунків, здійснила до 90 тис. операцій (26% від всіх операцій ОПТО) і мала до трьох млн. руб. залишку [20, с. 50].

Таблиця 1

Операції поштово-телеграфних ощадних кас Російської імперії
наприкінці XIX – на початку XX ст.

	Роки					
	1895		1908		1913	
	К-ть операцій	Сума у тис. руб.	К-ть операцій у тис.	Сума у тис. руб.	К-ть операцій у тис.	Сума у тис. руб.
	Вклади коштів					
ОПТО, (%), /місце за к-тю/	–	2634,6, (8,88), /1/	175,5, (7,32), /2/	9629,3, (6,24), /2/	213,9, (5,27), /5/	10578,4, (4,18), /6/
По імперії	–	29652,8	2395,8	154315,4	4059,2	253267
	Видача коштів					
ОПТО, (%), /місце за к-тю/	–	733,3, (7,29), /1/	150,2, (7,42%), /2/	6627, (7,32), /2/	162,7, (5,04), /5/	6256,4, (3,99), /5/
По імперії	–	10053,3	2023,1	90545,1	3227,7	156883

Таким чином, установи зв'язку відіграли важливу роль для ощадної справи імперії та стали своєрідним способом накопичення капіталу в першу чергу в сільській місцевості без банківських установ. Разом з тим, вони дали більший доступ державі користуватися заощадженими коштами підданих. Одночасно ОПТО займав перші місця в країні за розвитком і діяльністю поштово-телеграфних ощадних кас. Така ситуація стала закономірним явищем динамічного економічного розвитку Таврійської і Херсонської губерній. Вагоме місце займали та, відповідно, показували високі результати діяльності ощадної справи серед установ округу контори і відділення зв'язку м. Одеси.

Список використаної літератури

1. **Петров Ю. А.** Сберегательное дело в России: Вехи истории / Ю. А. Петров, С. В. Калмыков. – М.: К.И.Т., 1995. – 235 с.
2. **Морозан В. В.** История сберегательных касс в императорской России. СПб.: Соларт, 2007. – 252 с.
3. **Кашин Ю. И.** Развитие сберегательной

системы в дореволюционной России / Ю. И. Кашин // Банковские услуги. – 2001. – № 2. – С. 19. 4. **Становлення і розвиток ощадної справи в Україні (друга половина XVIII – початок XXI ст.): Монографія** / [за ред. Т. С. Смовженко]. – Львів: ЛБІ НБУ, 2003. – 216 с. 5. **Гай-Нижник П. П.** Державні ощадні каси УНР: принципи роботи і невдала спроба реформи (1918 р.) // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XVI. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2007. – С. 391–396. 6. **Юбилей** почтовых сберегательных касс // Почтово-телеграфный журнал (далі – ПТЖ) (отдел неофициальный). – 1912. – Январь. – С. 92–93. 7. **Шевченко П.** Почтовые сберегательные кассы / П. Шевченко // Сборник распоряжений по Главному управлению почт и телеграфов. – 1887. – №17. – С. 547–554. 8. **Соколов Н. И.** Почта и телеграф в XIX столетии / Н. И. Соколов // Министерство внутренних дел. Исторический очерк. 1802–1902. – [Приложение второе]. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1902. – С. 1–123, [V] с. 9. **Двадцатипятилетние** почтово-сберегательных касс // Почтово-телеграфный журнал (отдел неофициальный). – 1915. – Январь-февраль. – С. 41–58. 10. **Временные** правила о почтово-телеграфных сберегательных кассах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Гос. Тип-фия, 1891–. – Т. IX. 1889. – С. 355–357. 11. **Державний архів** Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 237, оп. 1, спр. 47. 12. **Державний архів** Миколаївської області, ф. 87, оп. 1, спр. 154. 13. **ДАХО**, ф. 82, оп. 1, спр. 236. 14. **ДАХО**, ф. 82, оп. 1, спр. 33. 15. **Ведомость** оборотов почтово-телеграфных сберегательных касс за 1896 г. // ПТЖ (отдел официальный). – 1896. – № 28. – С. 458–459. 16. **Ведомость** об оборотах почтово-телеграфных сберегательных касс за 1914 г. // ПТЖ (отдел официальный). – 1915. – № 48. – С. 838. 17. **Державний архів** Одеської області, ф. 307, оп. 7, спр. 97. 18. **Ведомость** об оборотах почтово-телеграфных сберегательных касс за 1913 г. // ПТЖ (отдел официальный). – 1914. – № 50. – С. 730–731. 19. **Ведомость** о численности и оборотах почтово-телеграфных сберегательных касс за 1908 г. // ПТЖ (отдел официальный). – 1909. – № 30. – С. 528–529. 20. **Обзор** Одесского градоначальства за 1910 г. – Одесса: Типография А. Шульце, 1911. – 64 с.

Федорченко О. В. Поштові-телеграфні ощадні каси Одеського поштово-телеграфного округу наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті розглянуто деякі аспекти розвитку поштово-телеграфних ощадних кас Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Основна увага приділена показникам діяльності поштово-телеграфних ощадних кас Одеського поштово-телеграфного округу. Автором показано, що поштово-телеграфні ощадні каси Одеського поштово-телеграфного округу займали перші місця в імперії за показниками

діяльності ощадної справи. Така ситуація стала можливою завдяки динамічному економічному розвитку Таврійської і Херсонської губерній.

Ключові слова: поштово-телеграфні ощадні каси, Одеський поштово-телеграфний округ, заощадження.

Федорченко О. В. Почтово-телеграфные сберегательные кассы Одесского почтово-телеграфного округа в конце XIX – в начале XX вв.

В статье рассматриваются некоторые аспекты развития почтово-телеграфных сберегательных касс Российской империи в конце XIX – в начале XX вв. Основное внимание уделено показателям деятельности почтово-телеграфных сберегательных касс Одесского почтово-телеграфного округа. Автором показано, что почтово-телеграфные сберегательные кассы Одесского почтово-телеграфного округа занимали первые места в империи по показателям деятельности сберегательного дела. Такая ситуация стала возможной в связи с динамическим экономическим развитием Таврической и Херсонской губерний.

Ключевые слова: почтово-телеграфные сберегательные кассы, Одесский почтово-телеграфный округ, сбережения.

Fedorchenko O. Postal-Telegraphic Savings Banks of Odessa Postal-Telegraphic District in the End of XIX – Early XX cent.

The some aspects of development of post-telegraphic savings banks of the Russian Empire at the end of XIX – at the beginning of the XX centuries are considered in this article. The main attention is given to indicators of activity of post post-telegraphic savings banks of the Odessa post post-telegraphic district. It is shown by the author that post-telegraphic savings banks of the Odessa post-telegraphic district took the first places in the Empire according to indicators of activity of savings business. Such situation became possible in connection with dynamic economic development of Taurian and Kherson provinces.

Keywords: postal-telegraphic savings banks, Odessa postal-telegraphic district, savings.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. психол. н., доц. Швидкий В. О.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2

І. В. Братусь

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ШЕВЧЕНКОЗНАВЧОГО ПОСТУПУ БОГДАНА ЛЕПКОГО

Постать великого Кобзаря, як магніт, завжди притягувала українських та зарубіжних дослідників. Він – в повному розумінні є українським національним феноменом. Причому, для різних дослідників, якщо ми маємо справу зі справді науковими роботами, завжди віднаходиться свій ракурс бачення генія українського народу. При всьому різноманітті аспектів висвітлення долі Т. Шевченка не можна не відзначити переважний дух патріотизму, яким пройняті рядки наукового та історико-біографічного доробку шевченкіани. І це не є випадковим, оскільки постать поета вже давно стала символом нашого народу, в історичному аспекті вона закріпила за собою консолідуючу силу. Хоча за радянських часів, звичайно, патріотизм був здебільше заретушований, а то зовсім заступав місце безликому «інтернаціоналізму». На сьогодні, коли Україна вже вільна, постала загроза девальвації образу Шевченка, нищення основи його значення для розбудови українського державницького концепту. В нашому дослідженні ми розглянемо в усіх відношеннях «збалансований» твір Б. Лепкого «Про життя і твори Тараса Шевченка». При цьому звертається увага на його історичну достовірність.

Про повернення Богдана Лепкого до активу української культури тепер можна казати цілком певно, бо відкрилося багато матеріалів, присвячених його життю та творчості. Цікавим є життєвий шлях сина Поділля, багатою є його творча спадщина: «створеного Б. Лепким забуття поглинути не може. Він усе життя і весь талант присвятив своєму народові, збагаченню його культури, літератури. Вражає універсалізм, багатогранність його творчих інтересів, чим він близький до І. Франка. І, мабуть, можна погодитися з думкою дослідників життя письменника, що коли стихією творчої натури І. Франка була боротьба, то стихією Б. Лепкого була естетична насолода від процесу творення». Так високо оцінив його професор Микола Ільницький, підкресливши високе естетичне начало письменника. Інколи введення до активного вивчення наукових досліджень початку ХХ ст. робить справді новий зріз нашої минувшини. Так стало, скажімо, із засвоєнням доробку І. Огієнка, особливо стосовно його досліджень з питань першодрукарства в Україні [3].

Художні твори Б. Лепкого, його переклади і літературно-критичні роботи значно розширили українську культурну традицію, відкрили більш широкі обрії розквіту української естетичної концепції навіть за

несприятливих умов першої половини кривавого двадцятого століття. Будучи активно задіяний на педагогічній ниві, автор не обходить увагою й дидактичне значення тої чи іншої персоналії у навчально-виховному процесі. Подібне бачення тим більше актуалізується сьогодні, коли «гостро постає потреба об'єктивно і різносторонньо дослідити педагогічну спадщину наших предків, спонукати молодь до творчого вивчення цих надбань» [4]. Б. Лепкий приділяв увагу й творцям української літератури, бо розумів значення глибокого дослідження творчої лабораторії письменників. Він усвідомлював необхідність зберегти подання постатей майстрів слова в рамках «живої традиції», а не у помертвілій манері беззастережного уславлювання, що призводило до прикрої «муміфікації». Б. Лепкий невтомно працював над історією української літератури. Його не зупинило навіть те, що під час Першої світової війни загинув третій том цієї історії. Виступив письменник і з низкою літературних досліджень, присвячених особно Т. Шевченку, М. Шашкевичу і В. Стефанику. Ми зупинимось окремо на його ґрунтовній праці «Про життя і твори Тараса Шевченка» (1919).

Як ми бачимо з біографії Б. Лепкого, знайомство з Т. Шевченком відбулося ще в ранньому дитинстві. Батько письменника священик Сильвестер Лепкий був високоосвіченою людиною, стояв на державницьких позиціях. Змалку він долучив свого сина до перлин «Кобзаря», що справило велике значення в подальшому. Ця якість характерна і для відомої української письменниці Оксани Іваненко: «Звичайно, ім'я Тараса Шевченка з перших кроків мого життя було мені відоме і близьке. У нас удома висів великий портрет Кобзаря, і, ще не розуміючи цілком змісту, я знала «Реве та стогне...», «Заповіт», «Садок вишневий коло хати», тому що їх завжди співали і вдома дорослі, і мамині учні-трудолюбці. Я знала напам'ять усе, що готували до шевченківських свят молодші і старші учні, яких навчали мати і батько» [6]. Твори Шевченка перебували в центрі його культурно-просвітницької роботи як на літературних вечорах різних років, так і під час роботи Лепкого в таборі для військовополонених у німецькому Вецлері. Та найбільшу увагу образу Кобзаря він приділяв саме як науковець. До речі, саме Шевченко є безумовним лідером в українській біографічній літературі. Творів про нього різного жанру вже біля десяти тисяч.

Монографія «Про життя і твори Тараса Шевченка» складається з 23 розділів. Хронологічно вона відтворює все життя поета, від народження до смерті. Звичайно, не всі періоди життя Т. Шевченка представлені рівномірно. Дослідницьке сумління не дозволяло Б. Лепкому замовчувати чи обминати увагою ту чи іншу сторінку біографії Т. Шевченка. Та специфіка життєпису, брак матеріалів і порівняно невеликий обсяг не дали йому змоги подати широку картину. Швидше цей твір претендує на ознайомчий характер. Це не заважає йому претендувати на актуальність сьогодні, коли про українського поета написано сила творів найрізноманітнішого характеру. Навіть мовна специфіка не становить зримий бар'єр для сучасного читача. Вирізняє його серед низки подібних

творів й ціла низка знахідок, продумане komponування матеріалу й відносна «незаштампованість».

Починаючи свою книжку вже з дитячих років великого Кобзаря, Б. Лепкий не задовольняється простим перерахунком нечисленних свідчень про ранній період життя поета. Дослідник відводить значне місце соціальному тлу, в умовах якого формувався характер генія українського народу. Гнітюча картина тотальних злиднів пересипається й рідкими світлими сторінками життя хлопця.

Серед позитивного в оточенні малого Тараса неодмінно передусім згадуються образи його діда Івана й старшої сестри Катерини. Теплом віє від переказу Б. Лепким стосунків Т. Шевченка з сестрою. Викликано це почасти й особистою трагедією автора – в п'ятирічному віці він в один день втратив двох молодших сестер і брата, що померли від дифтериту. Та центром розповіді про дитячий період життя поета стає розповідь про подорож до залізних стовпів. Ця історія ілюструє винятково допитливу й рвучку вдачу Тараса. Сам Лепкий підсумовує цю історію концентрованим узагальненням про значення життєвого шляху поета: «Такою мандрівкою було ціле життя поета, тільки не до залізних стовпів, що підпирають небо, а до воріт волі, які він радий був на розтвір відчинити перед своїм народом й перед цілим людством» [12, с. 8]. Подібного висновку доходить і відомий літературний критик Євген Сверстюк: «Мабуть, ця пригода була символічним початком його життя» [14, с. 61]. А доля поета була дуже непростюю: «Але заради долі України // Він зрікся легких, затишних шляхів» [5].

Б. Лепкий подає дитинство Шевченка штрихами, вмiло підмічає найголовніше. Та в його роботі не помітно нездорової квапливості, коли дослідники намагаються по-швидше «перестрибнути» малоцінний з естетичного погляду, невідгідний з наукового куту зору ранній період, щоб більш докладно зупинитися на плідних зрілих роках життя. Біографу, навіть при суто літературознавчому аналізі, неприпустимо обминати дитинство й юність Кобзаря, бо губиться жива нитка зв'язку його життя з творчістю. Особливо це справедливо по відношенню до Т. Шевченка.

Здебільше опираючись на особисті спогади Т. Шевченка, Б. Лепкий робить спробу реконструювати й події, які дослідники вважають здебільше спірними. Так, у оповіді наявна згадка про малоімовірне перебування Шевченка у Варшаві. Поряд з цим Б. Лепкий не вводить у своє дослідження гіпотетичне повернення Шевченка до Петербургу етапом. Дійсно, ця історія швидше за все має фантастичний характер, підхоплена більшістю дослідників у радянські часи в силу свого «викривального» звучання.

При групуванні матеріалу стосовно викупу Шевченка з кріпацтва Б. Лепкий проводить наскрізну ідею «нової людини». Зустріч з Сошенком коротко подана ним вже не так символічно, як він дозволив собі інтерпретувати подорож малого Тараса до залізних стовпів. Просто Б. Лепкий вказує на те, що «цей момент мав превелике, вирішальне значення для дальшого життя поета» [12, с. 14]. Цікаве художнє рішення

віднайшла Оксана Іваненко в романі «Тарасові шляхи»: «Значення запрошення Сошенком поета до себе О. Іваненко художньо поєднує з світанком, цим поєднанням досягає високої смислової ефективності: «З небувалим піднесенням, яке створюють лише справжні пориви душі і серця, йшов молодий художник додому. Займалася зоря» [10, с. 102].

Та навіть викуп з кріпацтва лише передував головному відкриттю поклику Т. Шевченка – розвиток його поетичного дару. В центрі оповіді покладено «Кобзар», як найяскравіший приклад історичного значення поета. Б. Лепкий схиляється до версії «майже випадкової» появи поетичного доробку молодого Шевченка в друці. Тут він проводить пряму паралель з «Енеїдою» І. Котляревського, яка була видана без згоди автора. Ми вважаємо подібну паралель занадто умовною – якщо у випадку з «Енеїдою» ми маємо достовірні історичні свідчення її автора до видання (які, правда, в силу різних причин особливо не афішуються), то майже зневажливе ставлення Т. Шевченка до своїх творів і «відкриття» поета П. Мартосом базуються передусім на спогадах ... П. Мартоса. Об'єктивний ракурс за подібних обставин ми припустити не беремося, а ставити це в основу оповіді для серйозного дослідника, м'яко кажучи, обтяжливо. Розуміючи це слабе місце, Б. Лепкий не зупиняється докладно на згаданому епізоді, а виводить «Кобзар» не просто в український актив, а й ставить його в загальносвітовий контекст: «Тяжко знайти другу книжку в світі, щоб для долі народу мала таке превелике значення, як «Кобзар» для України» [12, с. 22].

Не міг уникнути Б. Лепкий і відображення негативної реакції на вихід «Кобзаря» деяких російських літературних критиків. Особливо наголошує він на відгуку В. Белінського, який символізує вороже ставлення шовіністично налаштованих кіл російського суспільства. Та провідні українські й деякі російські мислячі люди вітали вихід у світ епохальної книжки віршів. Причому Т. Шевченко постає в Б. Лепкого вже як продовжувач традицій І. Котляревського: « на його місце ставав Шевченко, автор «Кобзаря». Котляревський сміявся, Шевченко плакав, тужив...» [12, с. 24]. Духовну єдність зачинателя (І. Котляревського) й основоположника (Т. Шевченка) нової української літератури.

Проаналізувавши «Гайдамаки», Б. Лепкий переходить до подорожі Шевченка в Україну в 1843 р. Починаючи від цього моменту, Б. Лепкий прив'язує події життя великого Кобзаря з його творами. Робиться цілком послідовно й має на меті показати творчу лабораторію Т. Шевченка, репрезентувати його нерозривну єдність з народом. Про це слушно зауважила А. Акімова: «Біографія письменника... дозволяє зрозуміти, як видобута ним «руда» перетворюється в «коштовний метал», проникнути в загальні таїни літератури» [1, с. 348]. Пересипаючи цитатами з віршів поета оповідь про становлення генія українського народу, Б. Лепкий вагається відійти від принципу суто документалізованого подання біографічного матеріалу з рясними елементами літературознавчого аналізу. Та баланс втрачається дуже часто: пряме ототожнення Шевченка з героями його

творів, чітка мотивація того чи іншого віршованого твору інколи справляє протилежне враження. Справа в тому, що, не ставлячи під сумнів обдарованість Б. Лепкого, важко уявити те, що він зміг вповні охопити таїни генія Тараса Шевченка, вловити мотиви його пекучої любові до України. Для цього необхідно бути йому рівним.

Для ознайомлення з творчістю видатного сина українського народу і введена, ймовірно, у аналізований твір широка творча панорама великого Кобзаря. Ця мета цілком узгоджується з обраною Б. Лепким манерою. Червоною ниткою крізь все подальше життя Т. Шевченка він проводить боротьбу поета за волю свого народу. Міжнаціональні взаємини, інтимний бік життя не знаходяться в центрі оповіді, а долучаються лише у зв'язку з всеохоплюючим покликом поета-пророка. І все ж у монографії Т. Шевченко не втратив рис живої людини, не перетворюється в мумію. В цьому заслуга передусім не закаламученого свіжого погляду Б. Лепкого на поета, відсутність стилізації.

Отже, можна зробити висновок: біографічне дослідження Б. Лепкого зайняло гідне місце в шевченкіані. В ньому відображено бачення Т. Шевченка дослідником початку ХХ століття, що пройняте глибокою національною ідеєю, виконане на високому естетичному рівні й здебільше доносить до нас живий образ великого Кобзаря.

Список використаної літератури

1. **Акімова А.** История и биография / А. Акімова // Прометей. Историко-биографический альманах «ЖЗЛ». – 1966. – Т. 1. – С. 347–353.
2. **Барка В.** Правда Кобзаря / В. Барка. – Нью-Йорк: Пролог, 1961. – 288 с.
3. **Братусь І.** Хто ж першодрукар України? // Педагогічні кадри. – 1995. – 8 лютого.
4. **Братусь І.** Новий погляд на наше педагогічне минуле / І. Братусь, А. Коба. – Українське слово. – 1997. – 6 лютого.
5. **Братусь І.** Зоря генія / І. Братусь. – Українське слово. – 1997. – 17 квітня.
6. **Братусь І.** Життєва концепція молодого вчителя мусить ґрунтуватися на міцній національній основі. Інтерв'ю з Оксаною Іваненко / І. Братусь. – Літ. Україна. – 1997. – 25 грудня.
7. **Братусь І.** Уславлений у біографічному жанрі / І. Братусь // Творчість І. Котляревського в культурологічному контексті доби. – К. : Ред.-вид. центр «Київський університет», 1998. – С. 18–22.
8. **Братусь І.** Оксана Іваненко / І. Братусь. Штрихи до біографії та творчості // Пошуки і знахідки. – К, 1999. – С. 44–134.
9. **Братусь І.** Аспекти вивчення жанрових особливостей історико-біографічних творів / І. Братусь // Сучасний погляд на літературу. – К., 2000. – С. 128–132.
10. **Братусь І.** Пошуки істини та краси. Проблема жанру історико-біографічної прози Оксани Іваненко / І. Братусь. – К. : Вид-во Нац. пед. університету імені Михайла Драгоманова, 2000. – 172 с.
11. **Жуков Д.** Биография биографии / Д. Жуков. – М. : Советская Россия, 1980. – 135 с.
12. **Лепкий Б.** Про життя і твори Тараса Шевченка / Б. Лепкий. – К. : Україна, 1994. – 137 с.
13. **Мельничук Б.** Випробування істиною. Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення) /

Б. Мельничук. – К. : ВЦ «Академія», 1996. – 272 с. 14. Сверстюк Є. О. Шевченко і час : монографія / Є. Сверстюк. – К. : Воскресіння, 1996. – 160 с.

Братусь І. В. Історичні аспекти шевченкознавчого поступу Богдана Лепкого

У статті здійснено аналіз робіт Богдана Лепкого, присвячених Т. Шевченку. Досліджуються основна та другорядна ідеї висвітлення образу Тараса Шевченка. Шевченкознавча спадщина розглядається у прямій залежності від соціально-історичних обставин та особливостей розвитку літературного процесу. Лексика автора історичної прози допомагає відновити дух епохи Тараса Шевченка, у якому створена його оповідь про життя та творчість генія українського народу. Окрім того, досліджуються деякі нововведення, зроблені письменником.

Ключові слова: Шевченко, Лепкий, діаспора, біографія, творчість.

Братусь И. В. Исторические аспекты шевченковедческого наследия Богдана Лепкого

В статье осуществлен анализ работ Богдана Лепкого, посвященных Т. Шевченко. Исследуется основная и второстепенные идеи освещения образа Тараса Шевченко. Шевченковедческое наследие рассматривается в прямой зависимости от социально-исторических обстоятельств и особенностей развития литературного процесса. Лексика автора исторической прозы помогает восстановить дух эпохи Тараса Шевченко, в котором создано его повествование о жизни и творчестве генія украинского народа. Кроме того, исследованы некоторые нововведения, осуществленные писателем.

Ключевые слова: Шевченко, Лепкий, диаспора, биография, творчество.

Bratus I. V. The Historical Aspects of Shevchenko Studies in Scientific Heritage of Bohdan Lepki

The article is devoted to the analysis of Shevchenko Studies in papers of Bogdan Lepki. The primary and secondary lighting ideas images of Taras Shevchenko are examined. The legacy of Shevchenko study is examined in direct relation to the socio-historical circumstances and the literature process development features. The author's vocabulary of historical prose helps to restore the spirit of epoch when Shevchenko created his works. It also provides a fertile material for juxtaposition with the contemporary dictionary of literary language. Moreover, the writer's novelty has been appreciated.

Keywords: Shevchenko, Lepki, Diaspora, biography, poetry.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. пед. н., проф. Геращенко М. В.

УДК: 94 (477) «1903–1914»

С. М. Зеленцова

**МАТЕРІАЛИ ГУБЕРНСЬКИХ ЖАНДАРМСЬКИХ УПРАВЛІНЬ ТА
ОХОРОННИХ ВІДДІЛКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АНАРХІЗМУ
В УКРАЇНІ (1903 – 1914 РР.)**

Вивчення історії анархізму в Україні на початку ХХ ст. неможливе без дослідження документів, які мали не анархістське походження, бо саме вони допомагають встановити об'єктивність деяких історичних фактів та з'ясувати нові. В умовах своєрідності ідеології та тактичних прийомів боротьби анархістів важливим джерелом є документи Губернських жандармських управлінь (ГЖУ) та охоронних відділків. Донесення, телеграми, повідомлення, звіти, агентурні спостереження, карні справи тощо є цінним джерелом, яке дає змогу з іншого боку поглянути на анархістську діяльність. Кількість джерел цієї групи найбільша, охоплює як писемні свідчення (повідомлення, свідчення, карні справи, телеграми, агентурні спостереження, донесення, звіти тощо), так і матеріальні докази (вилучені брошури, листівки, газети, листи з вимаганням грошей, програми та багато інших джерел анархістського походження). Саме у таких джерелах міститься величезний інформаційний потенціал, що дозволяє вивчити свідчення діяльності анархістських груп та заходи, які вживала поліція щодо боротьби з ними.

Матеріали ГЖУ та охоронних відділків як історичне джерело вивчалися багатьма українськими та закордонними дослідниками, серед українських науковців можна назвати М. Г. Щербака [4; 5]. Також документи ГЖУ та охоронних відділків розглядалися у контексті партійного джерелознавства [1; 2; 3], як важливі джерела з історії політичних партій та рухів.

Дослідження матеріалів фондів архівів України та Росії дає змогу стверджувати, що в них міститься велика кількість джерел, які можна вивчити з використанням різноманітних методів. Певна кількість документів ГЖУ дозволяє при їх аналізі використати метод групування, що залучає до наукового обігу весь масив виявлених джерел. Таким чином, означений метод було використано при дослідженні найбільш чисельних документів цієї групи: карні справи відносно анархістів, свідчення, повідомлення, донесення.

Ураховуючи позазаконний, кримінальний характер анархістського руху в Україні, який було зумовлено ставленням держави до ліворадикальних нелегальних партій та рухів та тактичною діяльністю самих анархістських груп, можна стверджувати, що анархізм розглядався з позиції кримінальної дії. Теза про те, що головна мета анархістського руху полягала в терористичній діяльності та експропріаціях, а сам рух

носив найрадикальніше спрямування, підтверджується шляхом аналізу карних справ. Найактивнішим періодом діяльності анархістських груп в Україні були 1905–1908 рр. Лише в Катеринославі групи анархістів продовжували проявляти активність до 1914 р. Серед міст, де діяли групи, можна назвати: Одесу – 4 справи, Київ – 5 справ, Катеринослав – 2 справи. Географія розповсюдження анархізму охоплювала промисловий регіон Півдня та Сходу: Кременчук, Харків, Севастополь, Одеса та інші міста. Здебільшого справи висвітлювали діяльність усіх анархістських напрямків, а тому частіше вживалася назва «анархісти», під чим розумілося існування будь-яких напрямків (8 справ). Діяльності анархістів-комуністів присвячено 6 справ, що підтверджує, що цей напрямок був найбільшим з усіх.

Аналіз причин порушення кримінальної справи містився в характері тактичної боротьби та особливостях діяльності анархістських груп: 35 % вилучених джерел були присвячені скоєним членами груп вбивствам, пограбуванням (експропріаціям в анархістському розумінні), вимаганням грошей; 40 % справ – за звинувачення в розповсюдженні та зберіганні прокламацій, брошур, використання лабораторій вибухових речовин тощо. Це пояснювалося тим, що, вважаючи анархізм небезпечним, уряд жорстоко карав будь-які спроби до розповсюдження його через агітацію. Відповідно і зберігання літератури, допомога групам, приналежність до них вважалися таким самим кримінальним злочином, як і терор. 25 % справ стосувалися діяльності різних напрямків анархістів, яка також полягала в скоєнні терористичних актів, експропріаціях, вимаганні грошей, в розповсюдженні агітаційної літератури тощо.

Крім донесень, повідомлень, протоколів, матеріальних доказів до складу кримінальних справ входили свідчення самих членів анархістського руху. Наприклад, у документі від 22 листопада 1909 р. під назвою «Правдиві показання анархіста-комуніста» [6] містилися свідчення члена групи з міста Гуляйполе Н. Альтгаузена. Він розкривав діяльність групи, яка в той час полягала в написанні листівок, їх друкуванні та розповсюдженні серед робітників майстерень, участі у дискусіях та зібраннях [7]. Зокрема зазначалося, що до розгортання анархістської діяльності «спонукали товариші з Катеринослава». Це підтверджує взаємозв'язок та взаємовплив анархістських груп по всій території України.

Аналіз кримінальних справ як комплексного джерела з історії анархістського руху в Україні допомагає доповнити та розширити вже відому інформацію щодо діяльності груп, конкретизувати дослідження в окремих містах, визначити основний напрямок революційної боротьби, заходи карних органів для приборкання руху тощо. Цінність зазначеного виду документів полягає в тому, що карні справи містять не тільки письмові матеріали органів ГЖУ, але й джерела анархістського походження, які є доказами матеріального характеру. Це важливо,

оскільки в умовах втрати деяких документів, відсутності документообігу та збереженого архіву, свідчення самих анархістів мають неповний характер.

Процес розслідування анархістських кримінальних справ полягав у стеженні за групами, виявленні намірів та вживанні заходів з їх запобігання. Процес розслідування карних справ зумовлював появу відповідних документів, зокрема свідчень, повідомлень, донесень. У сукупності вивчення таких джерел допомагає з'ясувати нові факти з історії діяльності окремих груп. Як правило, подібні матеріали містять короткі інформаційні дані і за допомогою комплексного аналізу дозволяють встановити поетапно ланцюг подій, історичну картину в цілому. Свідчення становлять один з видів подібних джерел і представляють собою короткі дані про подію, яка відбулася або мала відбутися. Написані вони на офіційних бланках, належно оформлені з указуванням дати, установи та автора.

Аналіз документів дозволяє стверджувати, що анархісти діяли, крім крупних міст, таких як Одеса, Катеринослав, у маленьких містах України, зокрема Лубнах, Конотопі, Винниці. Документи свідчать, що незважаючи на розгром руху в 1908 р., поліція продовжувала стежити за окремими проявами анархістських груп, що підтверджувало існування свідчень за 1911–1913 рр. В основному, свідчення були зосереджені на викритті намірів анархістської діяльності з метою інформування інших карних структур та вживання необхідних заходів. Вивчення подібних документів дозволяє встановити деякі факти. Наприклад, у науковій літературі зазначається, що Південноросійська група анархістів-комуністів створена, діяла і була знешкоджена у 1906 р. Проте у свідченнях ГЖУ є інформація, що її осередки діяли до 1911 р. [8].

Деякі документи допомагають уточнювати факти щодо діяльності анархістів в окремих містах. Так, у свідченні щодо розвитку організації анархістів-комуністів та анархістів-індивідуалістів у Харкові в 1906 р. зазначалося, що формування груп відбувалося шляхом переходу до їх складу соціалістів-революціонерів [9]. У іншому свідченні від 15 вересня 1906 р. [10] містилася інформація про діяльність анархістів-комуністів у м. Винниця, яка в основному була зосереджена на пограбуваннях магазинів. Таким чином, згідно з документами, в містах, де ідейні анархістські групи були недостатньо розвинені й агітація була слабкою, основна діяльність концентрувалася на грабіжництві, чим наносився удар усьому руху.

Схожими за оформленням, характером змісту та метою створення виступають повідомлення, які становлять документи, що виникали в ході розслідування справ. Такі документи також становили частину комплексного документа, або кримінальної справи, або листування, та виникли внаслідок судово-слідчих процедур. Найважливіша кількість документів такого характеру дає змогу їх сукупного дослідження.

Можна стверджувати, що повідомлення стосувалися конкретних проявів анархістської діяльності. Стеження за всіма проявами анархізму як в Україні, так і за кордоном підтверджувало повідомлення про конференцію в Женеві у 1908 р. [11], з'їзд у Брюсселі у 1909 р. [12]. Вивчення подібних документів дозволяє визначити напрямки, які діяли в містах України: анархістів-комуністів, анархістів-синдикалістів, анархістів-індивідуалістів, але також вказували на їх діяльність в окремих українських містах менше відомих для дослідників груп, наприклад, анархістського селянського союзу. Датування джерел та вказування в них місця дозволяє підтвердити, що найвищим періодом активності анархістів є 1905–1908 рр. До вже відомих міст поширеності анархістів: Харків, Одеса, Катеринослав, на основі досліджених повідомлень, додається м. Кам'янець-Подільський [13]. Деякі подібні джерела стосувалися подій за кордоном, наприклад, у документі від 2 жовтня 1906 р. [14] йдеться, що на зібранні російських анархістів у Парижі була створена програма дій, яка передбачала скоєння терористичних актів. З цією метою були відряджені 6 осіб до Одеси та одна – до Києва. Відповідно вимагалось застосувати методи для знешкодження намірів групи.

Чітка ієрархічна структура карних органів влади, звітність щодо діяльності поліції та охоронних відділень на місцях визначали існування таких джерел, як донесення. Повідомлення видавалися на офіційних бланках: у лівому куті вказувалася установа та дата; у правому куті – містився, як правило, надпис «цілком таємно»; в кінці документа стояв підпис та вказувалося прізвище, ім'я, по батькові автора.

Донесення входять до комплексного джерела листування офіційних органів влади, але виступали як звернення підлеглих установ до керівних. Слід виокремлювати документи керівних, центральних органів та документи підлеглих установ, що дозволяє дослідити інформаційну цінність джерел. Донесення Департаменту поліції підлеглих установ становлять одне з таких джерел. Наявні матеріали, їх певна кількість дозволяє дослідити документи в сукупності та зробити висновки

Відповідно до аналізу донесень, як джерела, можна сказати, що період анархістської активності 1905–1910 рр., у географічних межах, групи діяли у містах: Бердичів, Житомир, Винниця, Кременчук, Одеса, Чернігів, Катеринослав. Також у донесеннях говорилося: про напіванархістську групу «Чорний ворон», яка діяла не тільки в Одесі, але і в Винниці та Кременчуці [15]; групу анархістів-комуністів, яка діяла в Ніжині (у донесенні названа групою анархістів-терористів). В Одесі діяло багато напрямків: згідно з одним із документів, там діяла група «Анархія», про яку не згадувалося в інших матеріалах; діяльність селянської анархістської групи в селі Голта у 1910 р. [16], що була висвітлена у матеріалах Винницького ГЖУ. Цей факт дозволяє стверджувати, що, незважаючи на кризу руху та заходи поліції, у

віддалених частинах імперії анархісти здійснювали спроби відновити рух.

Аналіз донесень підтверджував, що діяльність груп проявлялася в грабінництві, вимаганні грошей, терорі, замаху тощо. Так, у донесенні начальника Чернігівського губернського управління Н. Рудова щодо політичного становища в губернії від 21 серпня 1905 р. [17] вказувалися причини розповсюдження ліворадикальних партій, у тому числі анархістської: 1) переважна кількість селянського населення; 2) критичне, антиурядове ставлення населення; 3) послаблення державного контролю за революційними партіями та їх агітаційною роботою; 4) невеликий штат поліцейських, що не давало можливості оперативного реагування на всі прояви революціонерів; 5) умови життя населення губернії (що розумілося під цими «умовами», не вказувалося); 6) великий процент єврейського населення «...молодь яких поголовно заражена протиурядовими ідеями...» [18]. Цей факт пояснював чисельність євреїв в анархістських групах та причини розповсюдження анархізму саме на українській території. Як зазначалося в документі, в Ніжині за ініціативи «єврея-терориста» було створено гурток анархістів. Указувалося на зв'язок групи з Білостоком, організацію таємної друкарні в селі Курилівка, планування терористичних актів. Цінна інформація містилася стосовно діяльності анархістів в інших містах: Глухів, Стародуб, Конотоп, які не вказувалися в джерелах анархістів. Крім того, зосереджувалася увага на тому, що анархісти вели пропаганду не тільки в містах, але й у найбільш віддалених селах, використовуючи «агентів» – учителів, фельдшерів, службовців [19].

Інше донесення Н. Рудова стосувалося терористичного акту, скоєного групою анархістів-комуністів у Ніжині 17 вересня 1905 р. [20]. Привід для таких дій полягав у вбивстві при арешті члена анархістського руху «Федьки». Внаслідок підриву вибухівки постраждали пристав та городовий. Як повідомлялася, група була розгромлена, арештовано 4 особи, всі євреї, захоплені листівки «Маніфест анархістів-общинників», що були надруковані у Білостоці.

Таким чином, матеріали губернських жандармських управлінь та охоронних відділків, які виникали внаслідок розслідування справ, зокрема, повідомлення, свідчення, донесення, є офіційними документами, які оформлені та завірені належним чином. У таких джерелах містилася інформація щодо конкретних подій, пов'язаних із діяльністю анархістських груп в Україні. Сукупний аналіз зазначених видів документів з використанням методу групування дозволяє встановити причинно-наслідкові зв'язки, основні етапи подій, які відбувалися, місця та роки діяльності груп. Важливе значення подібні матеріали відіграють при уточненні історичного ходу подій та перевірці достовірності інформації, викладеної в анархістських джерелах. Деякі з документів містять переказ змісту програм, резолюцій з'їздів та засідань анархістів, що особливо важливо в умовах втрати деяких матеріалів

анархістського походження. Документи дозволяють географічно звузити дослідження та локалізувати, окреслюючи тільки територію України.

Список використаної літератури

1. **Источниковедение** истории СССР XIX – начала XX вв. / [под ред. Федосова И. А., Астафьева И. И., Ковальченко И. Д.]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 470 с.
2. **Источниковедение** истории СССР : учеб. для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / [И. Д. Ковальченко, С. В. Воронкова, А. В. Муравьев и др. ; под ред. И. Д. Ковальченко]. – М. : Высш. шк., 1981. – 496 с.
3. **Михальський І. С.** Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. / І. С. Михальський. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 344 с.
4. **Щербак Н. Г.** Матеріали фондів охранных отделений как источник изучения деятельности социал-демократии Украины (1902–1917 гг.) / Н. Г. Щербак, Н. А. Щербак // Научные труды по истории КПСС. – № 156. – 1989. – С. 105–110.
5. **Щербак М. Г.** Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку XX ст. та основні напрями їх діяльності / М. Г. Щербак, О. Ф. Овсієнко // Вісник Київського університету. – 1992. – № 5. – С. 23–28.
6. **Центральний** державний історичний архів України (далі – ЦДАК), ф. 313, оп. 2., спр. 2383, арк. 1–106.
7. **ЦДАК**, ф. 313, оп. 2., спр. 2383, арк. 1–106.
8. **ЦДАК**, ф. 385, оп. 7, спр. 5, арк. 1–338.
9. **ЦДАК**, ф. 301, оп. 1, спр. 564, ч. 5, арк. 1–591.
10. **ЦДАК**, ф. 301, оп. 1, спр. 564, ч. 5, арк. 1–591.
11. **ЦДАК**, ф. 705, оп. 1, спр. 241, ч. 1, арк. 1–185.
12. **ЦДАК**, ф. 336, оп. 1, спр. 2773, ч. 1, арк. 1–70.
13. **ЦДАК**, ф. 276, оп. 1, спр. 46, арк. 1–43.
14. **ЦДАК**, ф. 1597, оп. 1, спр. 145, ч. 1, арк. 1–152.
15. **ЦДАК**, ф. 320, оп. 2, спр. 466, арк. 1–36.
16. **ЦДАК**, ф. 301, оп. 1, спр. 1426, арк. 1–34.
17. **Государственный** архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. 102, д. 1938, лл. 1–30.
18. **ГАРФ**, ф. 102, д. 1938, л. 1.
19. **ГАРФ**, ф. 102, д. 1938, лл. 1–30.
20. **ГАРФ**, ф. 102, д. 1938, лл. 1–30.

Зеленцова С. М. Матеріали Губернських жандармських управлінь та охоронних відділків як джерело з історії анархізму в Україні (1903 – 1914 рр.)

В статті надається характеристика матеріалів Губернських жандармських управлінь та охоронних відділків 1903–1914 рр. як джерела з історії анархістського руху в Україні. Визначені особливості та специфіка походження джерел, їх інформаційний потенціал. Деякі групи джерел було проаналізовано за допомогою методу групування. Це дозволило встановити причинно-наслідкові зв'язки, основні етапи подій, які відбувалися, місця та роки діяльності груп анархістів. Важливе значення подібні матеріали мають при уточненні історичного ходу подій та перевірці достовірності інформації, викладеної в анархістських джерелах.

Ключові слова: Губернське жандармське управління, охоронний відділок, анархізм, карна справа, донесення, листування, джерело.

Зеленцова С. Н. Материалы Губернских жандармских управлений и охранных отделений как источник по истории анархизма в Украине (1903 – 1914 гг.)

В статье характеризуются материалы Губернских жандармских управлений и охранных отделений 1903–1914 гг. как исторический источник по истории анархического движения в Украине. Определены особенности и специфика происхождения документов, их информационный потенциал. Некоторые группы источников были проанализированы с помощью метода группировки. Это позволило установить причинно-следственные связи, основные этапы происходивших событий, места и годы деятельности групп анархистов. Эти материалы имеют большое значение для уточнения исторического хода событий и при проверке достоверности информации, изложенной в анархических источниках.

Ключевые слова: Губернское жандармское управление, охранный отдел, анархизм, уголовное дело, донесение, переписка, источник.

Zelentsova S. N. Materials of Provincial Gendarmerie and Secret Police as a Source on the History of Anarchism in Ukraine (1903 – 1914)

The article deals with the materials of Provincial Gendarmerie and Secret police 1903–1914 years as a historical source about the anarchist movement in Ukraine. The features and specific origin of the documents, their information potential are characterized. Some of the sources have been analyzed by the method of grouping. This helps to establish cause-and-effect relations, the main stages of events, which took place, the places and years of anarchist groups' activity. These materials are very important when precise historical course of events and for checking in the information from anarchists' sources.

Keywords: Provincial Gendarme Administration, Secret police, anarchy, criminal proceedings, reports, correspondence, source.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – к. філос. н., доц. Вячеславова О. А.

УДК 930.1 = 047.48

О. Ф. Турянська

**ПРОБЛЕМА СПОСОБІВ ПІЗНАННЯ ІСТОРІЇ У НАУКОВІЙ
ЛІТЕРАТУРІ**

Проблема способів історичного пізнання є визначальною не лише для історії, філософії історії, але й для методики історії. Останні десятиліття ця проблема для цих наук набуває особливої гостроти, оскільки зміна концептуальних підходів до висвітлення й оцінки історичних подій ставить перед істориками і методистами завдання визначити нові історико-філософські й психолого-педагогічні підходи та принципи щодо цього.

Аналіз історико-філософської (М. Бердяєв, Л. Гумільов, Є. Нікітін, О. Панарін, П. Сорокін, А. Тойнбі, Л. Февр, В. Феллер, П. Флоренський, М. Шелер, О. Шпенглер, К. Ясперс та ін.) та психолого-педагогічної (К. Абульханова-Славська, І. Лернер, А. Маслоу, К. Роджерс, С. Рубінштейн, Р. Стернберг) літератури про шляхи пізнання, у тому числі – історичного, дозволив нам зробити деякі висновки.

Пізнання історії як пізнання життя людей і народів у минулому, відрізняється за його механізмами від пізнання природи. На початку минулого століття щодо механізмів пізнання історії висловлювалися видатні російські філософи й історики – М. Бердяєв і П. Флоренський. Вони стверджували, що історію потрібно не тільки знати, її потрібно відчувати, переживати, усвідомлювати як власне життя; з нею потрібно *ототожнюватися* і, неначе через власне життя, набувати через її пізнання досвіду любові, ненависті, зусиль, прагнень, втрат... І вже силою цих переживань визначати свій образ «Я». Так, П. Флоренський зазначав: «Без внутрішньої духовної творчості історії не існує» [1, с. 68].

М. Бердяєв писав: «Щоб проникнути в таємниці «історичного», я повинен перш за все осягнути це історичне й історію як до глибини моєї, як до глибини моєї історії, як до глибини моєї долі» [2, с. 15]. Такий спосіб осягнути історію Н. Бердяєв визначає, як «шлях глибокого ототожнення між моєю історичною долею й долею людства, завдяки якому людина може розпізнати власну рідну долю й у власній долі розпізнати історичну долю» [Там само]. При цьому він наголошував: «Потрібно, щоб, суб'єкт історичного пізнання в собі відчував і в собі розкривав «історичне» [2, с. 18].

Своєрідно розумів спосіб історичного пізнання О. Шпенглер. На його думку, ще не існує специфічного історичного типу пізнання. Німецький учений стверджує, що цією категорією називають методи пізнання, запозичені у фізики, у пізнанні природи. Так, в окремих явищах, відзначає він, відшукують зв'язок, причини й наслідки й це називають: займатися історичними дослідженнями. У роботі «Захід Європи»

О. Шпенглер, указуючи на особливість і своєрідність пізнання історичних явищ, стверджує, що закони пізнання природи, відкриті І. Кантом, не відображають дійсних механізмів оволодіння історією. Філософ стверджує, що «переживання, спостереження, порівняння, безпосередня внутрішня упевненість, точна фантазія – такими є засоби історичного пізнання взагалі» [3, с. 36]. З категорією «доля» філософ пов'язує суть історичного пізнання. Він пише: «...окрім необхідності причини дії – я назву це логікою простору, в житті існує ще необхідність долі – логіка часу, яка є фактом глибинної достовірності, яка направляє міфологічне, релігійне, художнє мислення й становить ядро і суть всієї історії в суперечність природі, але водночас не піддається формам пізнання, які досліджено в «Критиці чистого розуму» [3, с. 9–10]. О. Шпенглер так визначав шлях і значення історичного пізнання щодо конкретної особи: «Історія – це образ, за допомогою якого уява людини хоче розуміння живого буття миру по відношенню до власного життя» [3, с. 8].

Визначаючи особливості пізнання історії, В. Феллер стверджує, що історичну свідомість слід вважати автономною по відношенню до того, що вважають науковим з погляду природознавства. При цьому він підкреслює той природний зв'язок, який існує в історичній свідомості з міфологічною, з естетичною свідомістю, з образотворчим і поетичним мистецтвом [4, с. 307]. Так, автор «Вступу в історичну антропологію», визначає історію, як «сферу життя особистості, сферу індивідуального, іменованого, чотирирівмірного простору живих подій» і стверджує, що «природознавчий підхід до історії дуже вузький і не може слугувати основою створення тривалого фундаменту наук про дух» [4, с. 302]. Саме в його роботі ми знайшли питання, відповіді на які, вважаємо, дозволять ученим стати на шлях визначення ефективних критеріїв відбору тих історичних подій, про які слід дізнаватися учням в школі. Автор задається питанням: як уловити, пізнати, оцінити, реконструювати подію, зіставити, ввести в контекст, звести в систему? І стверджує, що пізнавати історичну подію необхідно в діалоговому режимі, у спілкуванні з нею як із суб'єктом, який збігається з міфом, із суб'єктивністю Бога й особи, з вільною людською волею [4, с. 303].

Ця позиція співзвучна тій, яку майже півстоліття назад висловив В. Франкл, який стверджував, що можливість духовного суцього «співчувати, співіснувати» іншому суцтому – це початкова здатність духовного існування, духовній реальності [5, с. 51].

Своєрідність процесу пізнання історії розкривав і Б. Расел. Він окреслював його як *інтуїцію* й відзначав, що «інтуїція є такий тип пізнання, який є свого роду інтелектуальною симпатією, за допомогою якої ми переміщаємо себе всередину об'єкта, з тим, щоб збігтися з тим, що є в нім унікального й тому невимовного» [6, с. 46]. При цьому він спирався на погляди А. Бергсона, який захищав «інтуїцію» як шлях раптових збагнень, на протипагу «інтелекту» й природничому пізнанню.

Як бачимо, визначаючи механізми історичного пізнання, філософи й історики відзначають, що історія відчутно впливає на розвиток самосвідомості особистості. За твердженням російського філософа Ю. Давидова, історичне пізнання має важливе значення щодо розвитку культурно-історичної свідомості людини саме тому, що перше питання суспільної самосвідомості, самосвідомість тієї або тієї культурно-історичної спільноти є таким самим, що й питання до дитини, яка тільки почала усвідомлювати себе: «Скажи, чий ти? Як твоє ім'я?» [7, с. 173]. Ю. Давидов вважає історичну пам'ять засобом, за допомогою якого стає людина людиною, народ народом, культура культурою. Збагнення історичного, на його думку, відбувається завжди через *досвід переживання* історії. При цьому таке переживання завжди є індивідуально забарвленим особистим переживанням, завдяки якому включаються механізми самопізнання й самоусвідомлення особистості, а саме: а) усвідомлення власного етико-естетичного переживання історичних подій; б) усвідомлення мною саме мене, який так переживає минуле [7, с. 172].

І. Лернер, досліджуючи проблему розвитку історичної свідомості, відзначав, що «історичне мислення – це розумова діяльність людини, спрямована на осмислення минулого, сьогодення й майбутнього» [8, с. 22]. Слово «осмислення» підкреслює суть цього розумового процесу як процесу виявлення смислів історичних подій. У тлумачному словнику української мови смисл – це «уявлення про щось, поняття, розуміння чого-небудь»; осмислити – «усвідомити, осягнути розумом значення, сенс чого-небудь».

Те, що пізнання історії є процесом пошуку смислів минулого, стверджували й філософи, й історики, наприклад, П. Рікер, зазначає, що історичні науки, на відміну від природничих, мають справу з виявленням сенсів і значень в історичних фактах. Тому свідомість і процес усвідомлення, за П. Рікером, повинні перерости в *самосвідомість*. Унаслідок цього свідомість не дана як безпосереднє бачення, сприйняття, а є рух у бік *розкриття смислу*, викриття видимості образів, досягнення того, що, кінець кінцем, означають ці образи [9, с. 71–74]. Так, О. Шпенглер підкреслював, що питання не в тому, що самі по собі становлять історичні факти будь-якого часу, а в тому, що означає або на що вказує їх поява [3, с. 8].

М. Бердяєв у книзі «Смисл історії» указує на те, що історичного пізнання без *пошуку особистісних сенсів* не існує. Він пише: «Ви не зрозумієте жодну з великих історичних епох... інакше як шляхом історичної пам'яті, в одкровеннях якої пізнаєте власне духовне минуле, власну духовну культуру, свою батьківщину» [2, с. 16].

Отже, *пошук смислів історичних фактів* філософія історії та герменевтика вважають шляхом особистісного збагнення минулого, способом розкриття всебічних (і конкретно-історичних і етично-естетичних) значень і смислів історичних подій, роботою глибинної,

народної, духовної пам'яті, закладеної в кожному з нас життям попередніх поколінь. Які ж шляхи визначення смислів історичних фактів? Ця проблема значуща для історії і методики історії як в теоретичному, так і в практичному аспектах.

Серед філософських теорій про особливості сприйняття й оцінки історичних подій першочергове значення для окресленої проблеми має рольова концепція філософа Є. Нікітіна, згідно з якою ставлення людини до історичного факту обумовлено тією точкою зору, тією позицією, з якої вона цей факт сприймає. При цьому позицію ми розуміємо як спосіб реалізації базових цілей і цінностей особистості в її взаєминах з іншими [10, с. 11]. Таких позицій, «світів», на думку Є. Нікітіна, кілька: «Світ Всесвіту», «Світ Суспільства», «Світ Особистості». Автор стверджує, що «людині властива здатність неначе вживатися в образ кожного з цих світів, ототожнюватися з ним і дивитися на світ «його очима». Відповідно до того, чиїми очима ми в якийсь момент дивимося на будь-який об'єкт – очима «Всесвіту», «Суспільства», «Особистості» – і виникає пізнавальне, етичне (моральне), естетичне *ставлення* до об'єкта, той, інший, або третій *вид духовної діяльності*, те, інше або третє *духовне начало*. Значення ж виділення цих трьох «транс-історичних начал» філософ убачає в тому, що це надає можливість розглядати, аналізувати весь процес матеріальної й духовної конкретно-історичної діяльності людини, народу, групи, класу, а не лише її позитивний (або інший) результат [10, с. 3–12]. Досліджуючи проблему єдності «трьох транс-історичних начал» (пізнавального, етичного, естетичного) духовного світу людини й людства, автор доводить, що порушення цієї єдності призводить до трагічного поєднання істини з аморальністю, знання з бездуховністю та ін.

Позиція Є. Нікітіна для педагогів та істориків приваблива тим, що дає можливість вивчати історичний процес не з погляду його відповідності чи невідповідності якійсь конкретній нормі, думці, погляду, теорії, а здійснювати в *комплексі пізнавальний, етичний, естетичний* підходи [10, с. 11] до аналізу історичних фактів, виявляючи в кожній конкретній історичній події її конкретно-історичні, етичні, естетичні *смисли*, що відповідає духовним потребам кожної дитини. За твердженням філософа, виходячи з цих позицій, ми можемо спостерігати три види смислів минулого: конкретно-історичні, етичні, естетичні. Це дозволить визначити, що є в кожному факті істинним, добрим, красивим.

Отже, відповідно до теорії Є. Нікітіна, існує кілька позицій оцінки, які допомагають знайти різні смисли у фактах минулого. А саме:

– *перша позиція (точка зору)* – це смисли з погляду «Всесвіту», тобто конкретно-історичні смисли минулого, які визначають учені-історики [10, с. 11]. Згідно з матеріалістичною історичною наукою конкретно-історичний сенс минулого може бути розкрито відповідно до принципів історизму. Історизм припускає розгляд будь-якого явища як ланки в ланцюжку інших подій, які відбуваються у світі, спрямовує людину на осмислення будь-якого явища з урахуванням того, як воно

виникло, розвивалося й змінювалося, як це було пов'язано з іншими подіями, з конкретним досвідом історії [11, с. 329; 12].

Отже, наявність наукового, конкретно-історичного сенсу минулого в інформаційному компоненті змісту історичної освіти обумовлює й актуалізує таку *особистісну позицію* кожного учня до подій минулого, яку ми можемо визначити як «стан допитливої неупередженості *ученого-історика*» (Б. Расел). Саме ця позиція адекватна пізнавальній діяльності, оскільки є її емоційною основою, мотивувальним чинником, актуалізує пізнавальний інтерес до історії, пізнавальне ставлення до минулого. Суть *позиції «Я – історик»* (позиція людини, яка прагне до істини в пізнанні минулого) полягає, за твердженням учених, у конкретно-історичній оцінці минулого. Носіями конкретно-історичної оцінки (підходу) до аналізу історичних фактів, на думку Б. Расела, є вчені-історики. Філософ характеризує якість мислення історика й окреслює його особисту позицію щодо історичного матеріалу як таку, яка закликає у сфері пізнання до тієї широти спостереження, до тієї «особистої незацікавленості й тієї свободи від практичних упереджень», які забезпечують істориків наявністю інтелектуальної допитливості, що характеризує сьогодення вченого [5, с. 46, 49]. Розмірковуючи про шляхи наукового пізнання, Б. Рассел писав: «Фактично ж як інтуїція, так і інтелект розвинулися тому, що вони корисні. Вони корисні, коли повідомляють істину, а якщо брешуть, то шкідливі» [5, с. 47]. Про те саме пише й О. Шпенглер: «Для дійсного мислителя не існує абсолютно правильних або неправильних точок зору. Для мислителя вони мають значення всі, або не має жодна» [3, с. 34]. Емоційно й наполегливо німецький історик і філософ доводить, що кожному свідомому історикові має бути властиве усвідомлення, що його «неспростовні істини» й «вічні переконання» є істиною тільки для нього, правильні тільки в його аспекті світу і його обов'язком є шукати інші істини, які виражають люди інших культур [3, с. 32].

У сучасній шкільній історичній освіті, наприклад, у Німеччині такий підхід наявний навіть у шкільних програмах. Так, у Гессенській шкільній програмі з історії зазначено, що історія не є «колекцією фактів», а формується питаннями, які поставлено до минулого. У пояснювальній записці до цієї шкільної програми зауважено, що учні, коли йдеться про історію, повинні розуміти, що в будь-якому випадку мається на увазі «реконструкція» минулого, процес і результат якої залежить від тлумачення історичних подій (або історичних джерел) різними авторами. У програмі наголошено, що автор історичного твору не може бути повністю вільним від особистого погляду на історичну подію, він завжди надає лише власне бачення минулого, тому важливо, щоб учні розуміли, що історію можуть використовувати з політичними й пропагандистськими цілями, її можуть «створювати» відповідно до конкретних політичних інтересів і попередніх установок [13, с. 2].

Отже, при позитивних результатах пізнавальної діяльності на уроках історії, «Я-концепція» особистості поповнюється дуже важливим й

емоційно насиченим образом – «Я – історик». Саме цей образ особистості відстоював В. Ключевський, коли стверджував на своїх лекціях, що «кожен з нас, визначаючи завдання й напрями своєї діяльності, повинен бути хоч трохи істориком, щоб стати свідомим і сумлінним громадянином» [14, с. 44].

Друга позиція (точка зору), – з якої відбувається сприйняття подій минулого, – це точка зору «Суспільства», або «Людини як представника якоїсь соціальної спільноти». Ця позиція, за твердженням Є. Нікітіна, відкриває людині морально-етичні сенси історичних подій. Моральні смисли властиві кожному історичному факту і їх можна виявити, поглянувши на події минулого з погляду їх відповідності (або невідповідності) інтересам, цінностям тих, чи тих соціальних груп [10, с. 12]. Сучасний російський філософ Ю. Давидов обґрунтовує морально-етичний підхід до оцінки історичних подій тим, що люди самі створюють свою історію. Створюють її при повному розумі й тверезій пам'яті, визнаючи власні цілі й самостійно підбираючи до них ті чи ті засоби. Саме тому людські здійснення, вчинки й результати цих здійснень і вчинків доступні оцінці в поняттях моралі і етики [7, с. 181]. Отже, пізнання минулого як «духовна творчість» людини (П. Флоренський), неможливе без збагнення етичних смислів «історичного» [1; 2, с. 7].

Соціальні позиції, з яких люди можуть оцінювати одну й ту саму історичну чи сучасну подію (пригадаємо, що ці позиції відображають різні ідеали й цінності), забезпечують *різницю* в характері *сприйняття, розуміння, переживання*, а отже, *і ставлення* людей до цієї події. Таким чином, морально-етичні смисли історичних фактів по-різному переживаються людьми, якщо їх оцінка відбувається з різних соціальних позицій. Які ж це позиції? Визначити їх можна, якщо серед систем етичних цінностей виділити ті, що відповідають інтересам, ідеалам, цінностям певної групи людей. Так, Є. Нікітін виділяє кілька *систем* (шкал, видів) етичних цінностей: *загальнолюдську, національну, народну, державну, класову, релігійну, групову, індивідуальну*. Якщо оцінювання історичного факту відбувається з *різних* систем етичних цінностей (різних позицій, точок зору), то оцінки тієї самої події можуть бути не тільки різними, але й протилежними [11, с. 6]. Про це ж пише й П. Сорокін, відзначаючи, що «шлях вивчення моральних явищ є шлях порівняльно-історичного і індуктивного дослідження ... шлях вивчення суцього, того, що є, шлях сходження від «суцього» до «належного» [16, с. 342].

На нашу думку, саме наукова позиція П. Сорокіна, дає можливість адекватно підійти до проблеми етичної оцінки конкретних вчинків історичних діячів (історичних фактів). У цій оцінці він рекомендує виходити з «психічних процесів, що відбуваються в психіці кожного члена суспільства при тому чи тому вчинку» [15, с. 51].

П. Сорокін наводить власну класифікацію актів поведінки й відповідних їм реакцій. Підставою цієї класифікації він визначає форму психічної реакції людини на ту ситуацію, що склалася. Видатний соціолог

стверджує, що кожен з актів поведінки, який ми сприймаємо, викликає в нас неоднакові переживання й відповідно неоднакові форми реагування на них, зокрема:

1) акти, які ми сприймаємо як «належні», не викликають в нас ні переживань ворожнечі, ні переживань ненависті... Сама форма цих актів не викликає в нас ані відрази-відштовхування, ані тяжіння-прихильності. Вони нормальні, справедливі, а тому ми сприймаємо їх позитивно, як належне (*дозволений акт – належна реакція*);

2) інше переживання виникає на акти поведінки, що є «бажаними» для людини. Тут кожен у відповідь на подібний акт відчуває на адресу суб'єкта дії особливу прихильність, вдячність, любов, симпатію й бажання, у свою чергу, надати послугу. Сам же акт здається нам чимось бажаним і таким, до чого ми маємо емоційне тяжіння, прихильність (*подвиг – винагорода*);

3) нарешті, у відповідь на вчинки, що є «забороненими» в суспільстві, ми реагуємо у формі переживань або актів ворожнечі, недружелюбності й ненависті на адресу їхніх суб'єктів; у нас мимоволі виникає бажання відпарувати незаконний замах і помститися. Сам же акт викликає в нас переживання відрази й відштовхування до такої форми поведінки (злочин – покарання) [Там само, с. 31–155].

З викладеного П. Сорокін робить наступний висновок: яким є кожен акт поведінки – таку саму реакцію він викликає. Але для нашого дослідження особливо важливим є таке твердження ученого: «відповідно до того, як людина сприймає акт поведінки – чи то як *заборонений*, чи як *рекомендований (належний)*, чи як *бажаний*, – вона й реагуватиме на цей акти – *ворожо*, нормально (*належно*) або *схвально*. Усе залежить від характеру психічного життя, переконань і світогляду індивіда, створюваних різними чинниками. Зміст кожного розряду як акцій, так і реакцій, як уже було сказано, може бути різним для різних індивідів, але саму якість указаних розрядів і описаних форм реагування на кожен з них задано в поведінці кожної людини»[15, с. 31–155].

Саме індивідуальне розуміння й переживання кожного конкретного факту поведінки історичних особистостей як належного, злочинного, або як подвижницького дає можливість школяреві дати йому відповідну морально-етичну оцінку[15, с. 57–80]. Такі емоційні переживання, коли вони супроводжуються усвідомленням і розумінням їх витоків, їх морально-етичної основи, забезпечують на уроках історії процес інтеріоризації учнями духовних цінностей людства, власного народу, референтної групи, тощо. Вони забезпечують усвідомлення і розвиток наступних *особистісних позицій* учнів: «*Я – людина*» (обумовлює сприйняття і оцінку історичних фактів у системі загальнолюдських морально-етичних цінностей); «*Я – громадянин*» (обумовлює сприйняття і оцінку історичних фактів у системі державних цінностей), «*Я – українець (вірменин, євреї...)*», яка обумовлює сприйняття і оцінку історичних фактів у системі національних цінностей; тощо.

Третя позиція (точка зору), відповідно до якої за твердженням Є. Нікітіна, сприймають події минулого, це погляд «Особистості» [10, с. 12]. Ця позиція надає можливість розкрити особистісні смисли минулого, тобто естетичні сенси історичних подій, які відчуває кожна людина через *власні переживання* трагічного, героїчного, жахливого, величного, прекрасного, що виникають при сприйнятті історичних фактів. Так, наприклад, більшість людей однаково відчувають і сприймають як щось жахливе смерть, війну, рабство, епідемії, голод, знуцання, насилля, бідність та інші негативні явища людського життя [10, с. 12]. Через таке особистісне емоційно-ціннісне переживання відкривається естетичний (особистісний) *смысл* подій минулого, розвивається *естетичне ставлення* до історичних фактів і діячів, усвідомлюється власна позиція «Я – особистість», і право на оцінку. Саме таке свідоме відчуття права на власну оцінку, на думку психологів (А. Маслоу, К. Роджерс, К. Юнг та ін.), є показником актуалізованої особистості.

Отже, філософська теорія Є. Нікітіна дає нам можливість визначити головні шляхи, якими має відбуватися засвоєння учнями історичного матеріалу з тим, щоб засобами історичного пізнання забезпечити духовний розвиток особистості в єдності її «транс-історичних начал»: пізнавального як прагнення до істини, етичного як прагнення до добра, естетичного як прагнення до краси.

Загальну *стратегію духовного розвитку* особистості шляхом пізнання історії можна відбити в таких *етапах*: 1) усвідомлений вибір однієї з наступних позицій, щодо сприйняття історичних подій, а саме: «Я – історик», «Я – людина», «Я – особистість»; 2) актуалізація відповідного (пізнавального, етичного, естетичного) особистісного ставлення до кожної з цих позицій («Я – прагну істини, хочу знати історію», «Я – прагну добра, хочу визначити моральні смисли минулого», «Я – прагну краси, хочу визначити естетичні смисли минулого»; 3) виконання відповідного *виду* діяльності, спрямованої на пошук і визначення конкретно-історичних, морально-етичних, естетичних смислів історичних подій; 4) рефлексія як механізм усвідомлення якості власного емоційно-ціннісного переживання, духовно-душевного стану в усій його повноті й значущості для власного існування «тут і зараз» – у «співбутті» з минулим.

Шлях «збагнення» минулого може проходити й у зворотному напрямку – від організації діяльності (пізнавальної, етичної або естетичної, тобто оцінної) до актуалізації відповідного (пізнавального, етичного, естетичного) особистісного ставлення до факту, який вивчають, а потім – через усвідомлення власних переживань – до визначення особистісної позиції, суть якої може бути сформульована у вигляді власного оцінного судження конкретно-історичного, етичного й естетичного характеру, а також у вигляді певного психологічного образу Я: «Я – історик», «Я – людина», «Я – особистість».

Отже, теоретичну основу побудови сучасної шкільної історичної освіти становлять погляди видатних істориків і філософів (М. Бердяєва,

Є. Нікітіна, Б. Рассела, П. Сорокіна, П. Флоренського, О. Шпенглера та ін.) про особливості процесу «збагнення» історії, який являє собою «шлях установлення тотожності між людиною та історією» й виражений у ціннісному переживанні минулого. Таке переживання історії є духовною, історичною творчістю, роботою уяви, результат якої – «перенесення» свого «Я» у відповідну історичну ситуацію й «перенесення» цієї історичної ситуації у світ свого «Я» [2, с. 27]. Безумовно, такий процес духовної творчості, роботи уяви, свідомості, емоцій, пов'язаний з процесом культурно-історичного самоусвідомлення та ідентифікації особистості, потребує значної кількості зусиль, часу, певного змісту історичної інформації. За таких обставин історія має стати засобом духовного зростання особистості, яка «зустрічається» з минулим на уроках історії.

Список використаної літератури

1. **Флоренский П.** Столп и утверждение истины: опыт православ. теодицеи в двенадцати письмах / Павел Флоренский. – М. : Лепта, 2002. – 814 с.
2. **Бердяев Н.** Смысл истории / Н. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 173 с.
3. **Шпенглер О.** Закат Европы : очерки морфологии мировой истории : образ и действительность / О. Шпенглер; [пер. с нем. Н. Ф. Гарелин]. – Минск : ООО «Попурри», 1998–. – Т. 1 : Образ и действительность. – 1998. – 668 с.
4. **Феллер В.** Введение в историческую антропологию : опыт решения логической проблемы философии истории / В. Феллер. – М. : КНОРУС, 2005. – 672 с.
5. **Франкл В.** Человек в поисках смысла / В. Франкл; [пер. с англ. и нем.; общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 366 с.
6. **Рассел Б.** Почему я не христианин : избр. атеист. произведения / Бертран Рассел; [пер с англ.]. – М. : Политиздат, 1987. – 333 с.
7. **Давыдов Ю. Н.** Этическое измерение памяти : (нравственно-философские размышления в связи с романами Чингиза Айтматова) / Ю. Н. Давыдов // Этическая мысль : [науч.-публицист. чтения] / [редкол.: А. Гусейнов (отв. ред.) и др.]. – М., 1990. – С. 165–197.
8. **Лернер И. Я.** Историческое сознание и условия его формирования / И. Я. Лернер // Преподавание истории в шк. – 1988. – № 4. – С. 18–24.
9. **Рикер П.** Философская интерпретация Фрейда / П. Рикер // Герменевтика и психоанализ. Религия и вера. – М., 1996. – С. 71–74.
10. **Никитин Е. П.** Духовный мир : органичный космос или разбегающаяся вселенная? / Е. П. Никитин // Вопр. философии. – 1991. – № 8. – С. 3–12.
11. **Ленин В. И.** Полное собрание сочинений: в 55 т. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1965–. – Т. 49. – 1970. – С. 328–334.
12. **Ленин В. И.** Полное собрание сочинений: в 55 т. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1965–. – Т. 29. – 1969. – С. 316–322.
13. **Lehrplan** Geschichte. Gymnasialer Bildungsgang Jahrgangsstufen 6 bis 13. – Hessisches Kultusministerium. – 2007.
14. **Ключевский В. О.** Полный курс русской истории : в одной кн. / В. О. Ключевский. – М. : АСТ; СПб : Астрель, 2009. – 541 с.
15. **Сорокин П. А.** Нормативная ли наука этика и может ли она ею быть? / П. А. Сорокин // Этическая мысль. 90 : науч.-публ. чтения; [редкол. А. А. Гусейнов и др.]. – М., 1990. – С. 327–348.

Турянська О. Ф. Проблема способів пізнання історії у науковій літературі

У статті на основі аналізу наукової літератури визначено шляхи історичного пізнання за різними науковими підходами. Висвітлюється сутність конкретно-історичної, моральної та естетичної оцінки подій минулого. Визначені види існуючих позицій оцінки і загальні етапи її здійснення. Розкривається сутність конкретно-історичного підходу до оцінки подій минулого. Надається алгоритм і сутність моральної оцінки вчинків історичних діячів, визначається механізм естетичної оцінки історичних подій та явищ, що у комплексі призводять до визначення людиною особистісного сенсу історичних фактів.

Ключові слова: спосіб пізнання історії, смисл минулого, оцінка, позиції оцінки минулого.

Турянская О. Ф. Проблема способов познания истории в научной литературе

В статье на основе анализа научной литературы определены пути исторического познания в соответствии с различными научными подходами. Раскрывается сущность конкретно-исторической, моральной и эстетической оценки событий прошлого. Раскрывается сущность конкретно-исторического подхода к оценке событий прошлого. Дается алгоритм и сущность моральной оценки поступков исторических деятелей, определяется механизм эстетической оценки событий прошлого, которые в комплексе обеспечивают определение человеком личностного смысла исторических фактов.

Ключевые слова: способы познания истории, смыслы прошлого, оценка, позиции оценки прошлого.

Turyanskaya O. F. The Problem of the Methods of Cognition in History in Scientific Literature

Being put on the basis of scientific literature and according to various scientific approaches, methods of cognition in history are analyzed in this article. An essence of historical, moral and aesthetic rating of past historical events is showed. Also, the author discloses possibilities of using historical methods as a mode of historical events' assessment. Proceeding from the idea that person can identify the personal sense of historical events and facts as complex of moral and aesthetic rating, the author gives the algorithm and the main point of appreciating of historical events and actions of personalities.

Keywords: methods of cognition in history, sense of the past, rating, attitude on rating of the past.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

УДК 930

Л. М. Хрящевська

**ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО
КОЛЕКЦІЙНОГО ФОНДУ МУЗЕЇВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.**

Серед різноманітних культурно-освітніх установ, які пропагують прогресивні культурні надбання народів, особливе місце належить етнографічним, історичним і краєзнавчим музеям.

З кожним роком розширюється музейна мережа в Україні, урізноманітнюється профільна спрямованість створюваних осередків, удосконалюються всі форми музейної діяльності. Музеї відіграють дедалі більшу роль у виховному та освітньо-науковому процесах. Зростає роль музейних закладів як важливих центрів охорони пам'яток. Помітна тенденція дальшого піднесення ролі музеїв у культурно-виховному і науково-освітньому процесах зумовлює необхідність вивчення та узагальнення досвіду формування етнографічного колекційного фонду музеїв України та його наукового освоєння.

Витоки історії музеїв пов'язані з глибокою давниною. Іще за часів Київської Русі по церквах та монастирях зберігались військові реліквії, князівські речі, окремі мистецькі предмети, ікони, книги, рукописи [1], що можна розцінювати як першопочатки власне музейної справи. Особливо цінні та багаті колекції зберігались у Софійському та Михайлівському соборах, Києво-Печерській лаврі, Києво-Видубицькому монастирі, Кирилівській церкві. Церкви та монастирські ризниці залишаються впродовж усього середньовіччя та нового часу осередками зберігання пам'яток живопису, мистецьких творів, стародруків [2], надійними сховищами «різноманітних дорогоцінностей зі всіх царин людської творчості» [3, с. 5]. У кінці XVIII – на початку XVIII ст. з'являються вже й приватні колекції. Першим загальнодоступним музеєм Російської держави стає створена у 1714 р. петербурзька Кунсткамера, єдиний у країні на той час державний осередок зберігання різноманітних пам'яток [4]. Перетворення Кунсткамери із зібрання раритетів у науковий заклад відноситься до перших років існування Академії наук, заснованої у 1824 р. Вчені Академії, для яких Кунсткамера стала своєрідною джерелознавчою базою, постійно дбали про поповнення збірок, здійснювали їх систематизацію та каталогізацію, організовували експедицію. Вже в 40-х роках XVIII ст. в Кунсткамері зосереджувалися культурно-побутові пам'ятки майже з усіх частин світу. За кількістю етнографічних експонатів Кунсткамера виділялась серед музеїв Європи [5, с. 38].

Поступово етнографічні дослідження відмежовуються від географічно-біологічних та тісніше зливаються із гуманітарними –

історико-філологічними. Планомірний експедиційний збір етнографічних матеріалів у другій половині XVIII ст. дедалі більше починає набувати самостійного характеру.

Розвиток та диференціація наук, поступове виокремлення та формування етнографії як науки, що має спеціальний предмет, завдання та методи дослідження, позначаються і на музейній справі. Зокрема, в межах експозиції Кунсткамери у 1770 р. започатковується спеціальний етнографічний структурний підрозділ, а невдовзі (1836 р.) із Кунсткамери виділяється спеціалізований Етнографічний музей Академії наук [5, с. 260]. Назва музею сприяла поширенню терміну «етнографія», який з 30-х років стає загальноприйнятим для визначення науки про культуру та побут різних народів [6, с. 185]. Водночас складання інструкцій та запитальників для збору експонатів для музею, систематизація та опрацювання зібраних колекцій стимулювали розробку інструментарію та методики польових досліджень молоді етнографічної науки. Отже, становлення першого вітчизняного етнографічного музею відбувається бік у бік із становленням етнографії як науки.

Поява музеїв на території України (на початку XIX ст.) безпосередньо пов'язана з розвитком археологічної науки та з характерним для кінця XVIII-XIX ст. захопленням античністю [7, с. 43]. Археологічні музеї, що виникли в районі Причорномор'я, мали завдання зберігати місцеву старовину з розкопок античних міст Причорномор'я. Зокрема, вже в 1806 р. при Чорноморському гідрографічному депо у Миколаєві створюється Кабінет рідкостей, в якому зосереджувались археологічні колекції, зброя, медалі, монети та ін. [8, с. 4].

У 1811 р. один із засновників музейної справи в Причорномор'ї С. Г. Броневський організовує музей старожитностей у Феодосії. Як засвідчує путівник музею, в ньому були представлені пам'ятки еллінської, генуезької, вірменської і грузинської культур [9].

Розкопки археолога Дюбрюкса і виявлені в їх процесі пам'ятки старовини поклали початок Керченського музею старовини, офіційне відкриття якого відбулось 1826 р. за ініціативою І. А. Стемпковського [8, с. 196]. Археологічні розкопки послуговували основним джерелом поповнення фондів музею [10, с. 7].

Формування колекцій місцевої старовини Херсонського археологічного музею також відноситься до кінця 20-х років XIX ст. [11, с. 212], хоча офіційне його відкриття датується 1860 роком [12, с. 37].

Ініціатива створення Одеського міського музею старовини належала археологу І. А. Стемпковському, який першим почав систематичне дослідження давньогрецьких міст Північного Причорномор'я, доводив необхідність збереження пам'яток для наукових цілей [8, с. 196]. Член Одеського археологічного гуртка, археолог Ч. П. Бларамберг очолив цю справу. Відкриття музею відбулося у 1825 р. Першою збіркою музею стала подарована Ч. П. Бларамбергом колекція єгипетських, грецьких і римських предметів старовини і монети –

загалом 347 одиниць зберігання та 50 томів книг. Відкрився музей у невеличкому павільйоні садиби Ч. П. Бларамберга [13, с. 128–142]. Музей і далі комплектувався переважно давньогрецькими пам'ятками.

Поява перших музеїв на Півдні України була результатом і потребою розвитку археологічної науки, так само, як і склад музейних збірок визначався переважанням інтересів археології до пам'яток античності. Пам'ятки місцевої української старовини на цей час ще не стали об'єктом досліджень, і їх надходження в музеї Південної України мало випадковий характер.

З діяльністю Російського Географічного Товариства (РГТ) тісно пов'язано розгортання етнографічної роботи та становлення етнографічної музейної справи на Україні. Активізація народознавчих інтересів супроводжувалась посиленням уваги до пам'яток культури та побуту місцевого населення.

На кінець 20-х – у 30-і роки XIX ст. на українських землях з'являється ряд місцевих культурно-освітніх центрів, в яких поряд з іншими галузями знань набувала розвитку й етнографія.

У 1809 р. професор Г. П. Успенський підготував інструкцію по збиранню історико-топографічних і статистичних відомостей, у якій приділялася увага і «вітчизняним старожитностям». Саме з цього часу помітно зростає кількість пам'яток старовини, в тому ж числі й етнографічної, в Музеї прекрасних мистецтв. Пожертвування культурних діячів та надходжень, серед яких найцінніші у цей період – єгипетська старовина, ідоли та одяг зі Сходу, пам'ятки із Керчі, зброя та побутові предмети.

До середини XIX ст. відноситься утворення при музеї відділу місцевої історичної старовини, де поряд із археологічними пам'ятками зосереджувались і культурно-побутові предмети, колекція вишивок [14].

У 30–40-і рр. XIX ст. зростає значення Одеси як важливого культурного і наукового осередку Півдня України. Культурне і наукове піднесення, зумовлене промислово-економічним розвитком краю, було тісно пов'язане із заснуванням в Одесі Товариства сільського господарства Південної Росії (1828 р.) та Одеського товариства історії і старовини (1839 р.). Члени Товариства сільського господарства розгорнули роботу по вивченню землеробства, знарядь праці, господарських споруд, промислів і ремесел. Товариство налагодило випуск періодичних видань – «Записок ОСХЮР» (Общество сельского хозяйства Южной России) і «Листков», в яких публікувалися відомості про сільськогосподарські заняття населення, місцеві промисли та ремесла [15, с. 86]. Ці публікації становили і становлять інтерес і з погляду етнографічної науки.

З 1832 р. при товаристві засновується музей, основними завданнями якого були демонстрація та пропаганда новітніх зразків сільськогосподарської техніки з метою підвищення рівня агротехнічної культури та поширення агротехнічних знань. Музей замовив моделі

традиційних сільськогосподарських знарядь, щоб мати змогу продемонструвати еволюцію знарядь праці рільництва. Вже на 1860 р. музей зібрав багату колекцію давніх і сучасних сільськогосподарських знарядь, що використовувалися місцевим населенням (плуги, сівалки, знаряддя ручного обробітку ґрунту і переробки продукції землеробства, транспортні засоби та ін. [16, с. 86]. На цей період музей був практично єдиним осередком на Півдні України, в якому зосереджувалися етнографічні матеріали, що відтворювали заняття та побут місцевого населення. Проте вже в 1866 р. частина збірок була передана Новоросійському університетові і лише невелика частина залишилась при товаристві.

Помітним був вплив на розгортання етнографічної наукової роботи та збирацької діяльності Одеського товариства історії і старовини, із заснуванням якого вперше порушується питання про необхідність не лише історико-археологічного, а й етнографічного вивчення культури та побуту населення Південної України. У прийнятому в 1844 р. новому статуті товариства містяться положення, що стосуються завдань народознавчих досліджень [17, с. 572]. Статут націлював на необхідність фіксації усної народної творчості, діалектних мовних особливостей, відомостей про звички, звичаї, обряди, ігри, народні повір'я тощо [17, с. 573]. Ця програма відбивала рівень розробки теоретичних питань розвитку вітчизняної етнографії. Вона відтворювала поширений у середині XIX ст. погляд на духовну народну культуру як на основний об'єкт етнографічних досліджень.

З 1844 р. товариство розпочало видання свого друкованого органу: «Записки Одеського товариства історії і старожитностей», де публікувалися статистичні матеріали по історії заселення краю, відомості про обряди місцевого населення, його побутові особливості тощо.

Розгортання членами товариства археологічних, історичних та етнографічних досліджень супроводжувалося накопиченням пам'яток старовини та цінних документальних матеріалів. Це послужило передумовою заснування при товаристві у 1839 р. Археологічного музею, виникнення якого тісно пов'язане з діяльністю таких його членів, як М. Н. Мурзакевич, Д. І. Княжевич, А. Я. Фабр та ін.

Етнографічний аспект діяльності товариства визначив і характер музейних колекцій, серед яких, крім археологічних, з'являються і етнографічні пам'ятки.

У 1840 р. фонд музею поповнився збіркою колекцій музею Миколаївського Чорноморського депо, що склалися з місцевих археологічних пам'яток [8].

У 1858 р. відбулося об'єднання музею товариства і Одеського міського музею старовини [18, с. 4], що було зумовлено безперспективністю самостійного розвитку у місті двох однакових за профілем музеїв. Комплектування колекцій музею товариства, що заохочував вивчення та збирання не лише археологічних, а й

фольклорно-етнографічних матеріалів. Тому видовий склад колекцій археологічного музею товариства відрізнявся від початкового складу збірок перших археологічних осередків Півдня. Як відзначалося у «Новоросійському календарі» за 1851 р., в музеї, крім пам'яток античності, зосереджувалися і ті предмети старожитностей, які в будь-якому науковому відношенні можуть бути корисні для історії південного краю Росії [19]. Великий інтерес становила, зокрема, колекція копій та оригінальних документів, що стосувалися історії заселення краю.

Таким чином у 30–50-і рр. XIX ст. відбуваються деякі зміни у комплектуванні музейних колекцій Південної України, стають очевидними зацікавлення етнографічними пам'ятками окремих культурних діячів, завдяки старанням яких у фонди музею починають надходити етнографічні матеріали.

Комплексний характер колекцій музеїв українських земель першої половини XIX ст. зумовлювався недиференційованістю народознавчої науки. Розпочате в 30-і роки в комплексі історико-філологічних досліджень етнографічне вивчення Півдня позначається на характері місцевих музейних збірок, у складі яких поряд з пам'ятками археології та історії з'являються фольклорно-етнографічні матеріали.

До середини XIX ст. комплектування етнографічних пам'яток в музеях України здійснювалось у комплексі усєї збирацько-пошукової роботи музеїв. З 30–40-х рр. XIX ст. розпочалось серйозне збирання матеріалів з народного побуту [20, с. 4]. На кінець 40–50-х років організатори українських музеїв уже чітко усвідомлювали необхідність виявлення та збирання культурно-побутових пам'яток вітчизняних слов'янських народів. Проводяться перші етнографічні експедиції з метою збору пам'яток місцевої культури та побуту, розробляються та поширюються етнографічні запитальники.

Таким чином, стислий огляд виникнення та розвитку музеїв на території Південної України першої половини XIX ст. свідчить, що саме на цьому етапі відбувається зародження етнографічного колекціонування та музейництва, яке базується на суспільному та науково-осмисленому розумінні культурно-побутових пам'яток як важливих першоджерел етнографічної науки, становлення якої відноситься до середини XIX ст.

Список використаної літератури

1. Сементовский П. Киев и его святыни, древности, достопримечательности / П. Сементовский. – К., 1876. – 423 с.
2. Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волынское Епархиальное древнехранилище с 1 июля 1893 по 1 августа 1894. – Почаев, 1894; Краткая опись предметов, находящихся в древнехранилище православного Свято-Владимирского Братства в г. Владимире-Волынском. – Киев, 1892; Полтавское Епархиальное древнехранилище. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской епархии. –

Полтава, 1909. 3. **Свенціцький І.** Про музеї і музейництво. Нариси і замітки / І. Свенціцький. – Львів, 1920. – 186 с. 4. **Станюкович Т. В.** Кунсткамера Петербургской академии наук / Т. В. Станюкович. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1953. – 240 с. 5. **Станюкович Т. В.** Этнографическая наука и музеи / Т. В. Станюкович. – Л. : Наука, 1978. – 286 с. 6. **Токарев С. А.** История русской этнографии / С. А. Токарев. – М. : Наука, 1966. – 454 с. 7. **Формозов А. А.** Очерки по истории русской археологии / А. А. Формозов. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1961. – 128 с. 8. **Дложевський С. С.** Одеський державний історико-археологічний музей // Український музей. / С. С. Дложевський. – К. : Фенікс, 2007. – С. 193–211. 9. **Указатель** Феодосийского музея древностей. Составлен хранителем музея А. П. Колли. – Феодосия, 1903. 10. **Марти Ю.** Сто лет Керченского музея / Ю. Марти. – Керчь, 1926. – 122 с. 11. **Киевская старина.** – Т. XVI. – 1899. – Сентябрь. – 243 с. 12. **Разгон А. М.** Археологические музеи в России (1861–1917 гг.) / А. М. Разгон // Очерки истории музейного дела в России – М., 1961. – Вып. 5. – С. 189–275. 13. **Юргевич В.** Исторический очерк 50-летия императорского Одесского общества истории и древностей 1839–1889 гг. / В. Юргевич. – Одесса, 1889. – 239 с. 14. **Багалея Д. И.** Опыт истории Харьковского университета / Дмитрий Иванович Багалея. – Х. : Тип. и лит. М. Зильбергера, 1893–1898. – Т. 1. – 1893. – 1204 с. 15. **Систематический** указатель статей, заметок, протоколов, отчетов и проч., помещенных в «Листках» и «Записках» Общества сельского хозяйства Южной России с 1830 по 1894 г. – Одесса, 1895. 16. **Боровский М. П.** Исторический обзор пятидесятилетней деятельности Императорского общества сельского хозяйства южной России с 1828 по 1878 гг. / М. П. Боровский. – Одесса, 1878. – 286 с. 17. **Устав ООИД** // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844–. – Т. 1. – 1844. – iv, 654 с. 18. **Краткий** указатель музея Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – 114 с. 19. **Музей** Одесского общества истории и древностей // Новороссийский календарь. – Одесса, 1851. 20. **Анучин Д. И.** О задачах русской этнографии // Этнографическое обозрение. / Д. И. Анучин. – М., 1899. – Кн. 1. – 407 с.

Хрящевська Л. М. Джерела формування етнографічного колекційного фонду музеїв Південної України першої половини XIX ст.

Розглянуто становлення музеїв на території Південної України. Розкрито основні етапи становлення етнографічних музеїв, проаналізовано вплив археологічної науки на появу музеїв на території Південної України, виявлено зміни, які відбуваються у комплектуванні музейних колекцій Південної України. Здійснено аналіз діяльності Російського Географічного Товариства, інструкції по збиранню історико-

топографічних і статистичних відомостей та програми діяльності Одеського товариства історії і старовини.

Ключові слова: колекціонування, фонд, етнографічний музей, товариство, статут.

Хрящевская Л. М. Источники формирования этнографического коллекционного фонда музеев Южной Украины в первой половине XIX в.

Рассмотрено становление музеев на территории Южной Украины. Раскрыты основные этапы становления этнографических музеев, проанализировано влияние археологической науки на появление музеев на территории Южной Украины, выявлены изменения, которые происходят в комплектовании музейных коллекций Южной Украины. Осуществлен анализ деятельности Русского Географического Общества, инструкции по сбору историко-топографических и статистических сведений и программы деятельности Одесского общества истории и древностей.

Ключевые слова: коллекционирование, фонд, этнографический музей, общество, устав.

Hryashevskia L. M. Sources of Forming of Ethnographic Collections of South Ukraine Museums, the First Half of XIX cent.

The establishment of museums in the South Ukraine is considered in the article. Revealed the main stages of ethnographic museums, the influence on the appearance of archeological museums in Southern Ukraine, identified changes that occur in the acquisition of museum collections in South Ukraine. The analysis of the activities of the Russian Geographical Society, and instructions for the collection of historical and topographical and statistical information and program of activities of the Odessa Society of History and Antiquities is made.

Keywords: collecting, fund, an ethnographic museum, society, charter.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2012 р.

Прийнято до друку 29.11.2012 р.

Рецензент – д. іст. н., проф. Черних Г. Г.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Бойко Володимир Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Кримського інституту інформаційно-поліграфічних технологій Української академії друкарства.

2. Братусь Іван Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету.

3. Бурьян Михайло Степанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

4. Варенко Володимир Михайлович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету.

5. Волкова Євгенія Сергіївна – кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

6. Гоков Олег Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

7. Гончаренко Леся Леонідівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

8. Грицьких Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

9. Гузенко Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

10. Єпик Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка.

11. Зеленцова Світлана Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії і соціальних наук ДЗ «Луганський державний медичний університет».

12. Іщенко Валентина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

13. Кокоско Федір Іванович – кандидат історичних наук, в. о. доцента кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних

історичних дисциплін Навчально-наукового Інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

14. Романенко Тетяна Василівна – старший викладач кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна».

15. Русаков Костянтин Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

16. Скиба Андрій Юрійович – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

17. Степанчук Оксана Петрівна – аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

18. Сугак Валерія Валеріївна – аспірантка кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

19. Турянська Ольга Федорівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри історії України Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

20. Фалько Сергій Анатолійович – здобувач кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, старший викладач кафедри соціальних та правових дисциплін Академії внутрішніх військ МВС України.

21. Федорченко Олег Володимирович – кандидат історичних наук, в. о. доцента кафедри теорії держави і права, філософії та гуманітарних дисциплін ПВНЗ Міжнародний університет бізнесу і права (м. Херсон).

22. Хрящевська Людмила Михайлівна – кандидат історичних наук доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Навчально-наукового Інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

23. Якименко Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

№ 1 (260) січень 2013

Частина II

Відповідальні за випуск:
д-р і. н., проф. М. С. Бурьян,
к. і. н. В. В. Савенков,
к. і. н. І. Ю. Савенкова

Здано до склад. 21.11.2012 р. Підп. до друку 21.12.2012 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 22,90. Наклад 200 прим. Зам. № 71.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел. / факс: (0642) 58-03-20
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3459 від 09.04.2009 р.